

ԱՅ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՐՑԱԽԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Ա. ՅՈՒ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՄԱՏԵՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՑԱԽԻ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴԱՎԱՆ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՀՐՈՒԹՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ-2019

ԳՄԴ .....
ՀՏԸ .....

**Տպագրվում է Արցախի գիտական կենտրոնի Եւ Արցախի պետական
համալսարանի գիտական խորհուրդների Երաշխավորությամբ**

**Խմբագիր՝ բ.գ.թ., ղոցենստ Լուսինե Մարգարյան
Գրախոս՝ բ.գ.թ., ղոցենստ Շողեր Մինասյան**

**Աշխատանքն իրականացվել է ԱՅ ԿԳՍՆ կողմից տրամադրված ֆինանսական
աջակցության շնորհիվ՝ SCS 16.10-001 գիտական թեմայի շրջանակներում**

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԱՐՄԵՆ
ՍԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՑԱԽԻ ԲԱՆԱԿՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՌԱՋՎԱԿԱՆ ԵՎ ՌԱՋՎԱԿԱՆ
ՌՈՒԹՅԱՆ, Երևան, 2019.-120 էջ:

Աշխատանքը նվիրված է Արցախի բանահյուսությանը վերաբերող Եւ առնչվող տպագիր
ու ձեռագիր ժողովածուների, աշխատությունների, հոդվածների Եւն մատենագիտությանը:
Յուրաքանչյուր նյութի վերնագրից Եւ այլ տեղեկություններից հետո ներկայացվում է նրա
հնարավորինս ամփոփ նկարագիրը: Ընդարձակ առաջարանում քննության Են առնվում
Արցախի բանահյուսության գրառման Եւ ուսումնասիրության համառոտ պատմությունը՝ ըստ
ժամանակագրության, կենցաղավարման արդի վիճակը Եւ ժանրային ու իմաստային
առանձնահատկությունները:

ISBN ,,,,,,,,,,,

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Սույս աշխատանքը ներկայացնում է Արցախի բանահյուսությանը վերաբերող եւ առնչվող մասնագիտական գրականության, տպագիր ժողովածուների ու ձեռագիր աղբյուրների (առանձին ենթաբաժնով) մատենագիտությունը: Այս բաղկացած է «Ներածություն» բաժնից եւ բուն մատենագիտությունից: «Ներածության» մեջ առանձին բաժիններով քննության են առնվում Արցախի բանահյուսության գրառման եւ ուսումնասիրության համառոտ պատմությունը (ըստ ժամանակագրության) եւ ժամրային, իմաստային առանձնահատկություններն ու կենցաղավարման արդի վիճակը: «Մատենագիտություն» բաժնում ընդգրկվում են.

1. Արցախի բանահյուսությանը կամ կոնկրետ որեւէ ժանրի, կերպարների վերաբերող տպագիր ու ձեռագիր ժողովածուները, հոդվածները, գեկուցումները, առավել ընդգրկուն հիմնադրույթները,

2. Իհայ բանահյուսական այն համահավաք ժողովածուներն ու բանագիտական ուսումնասիրությունները, որտեղ հեղինակները լրջորեն անդրադարձել են նաեւ Արցախի բանահյուսությանը կամ ընդգրկել որոշ նյութեր,

3. Արցախի բանահյուսական ժողովածուների մասին տպագրված գրախոսությունները,

4. Արցախի ազգագրությանը, բարբառին, պատմությանը նվիրված այն ժողովածուներն ու աշխատությունները, որտեղ ընդգրկված են նաեւ բանահյուսական նյութեր,

5. տարրեր հեղինակների կողմից Արցախի բանահյուսական նյութերի մշակումները,

6. բանահյուսական մոտիվներով գրված գեղարվեստական գործերը:

Մատենագիտությունը ներկայացվում է հաջորդական համարակալմամբ եւ խիստ այբբենական կարգով: Սկզբում տրվում է հեղինակի ազգանունը եւ անվան համառոտագրությունը, որին հետեւում են նյութի վերնագիրը, համապատասխան հասնեսի, ժողովածուի, թերթի եւն վերնագիրը, տպագրման վայրը, թվականը, համարը, էջերը (առանձին աշխատությունների եւ ժողովածուների դեպքում՝ տպագրման վայրը, թվականը եւ էջերի քանակը, ձեռագիր աղբյուրների դեպքում՝ ստեղծման թվականը, վայրը, էջերի քանակը եւ պահպելու տեղը (արխիվ, գրադարան, թանգարան, ֆոնդ եւն): Այս տեղեկություններից հետո ներկայացվում է տվյալ աշխատանքի (համաձայն Արցախի բանահյուսությանն առնչվելու աստիճանի, բովանդակության եւ ծավալի) հնարավորինս ամփոփ նկարագիրը:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՑԱԽԻ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դարցի ուսումնասիրության պատմությունից: Յայ ժողովրդական բանահյուսության հարուստ ժառանգության մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունի Արցախը, որի արմատները թաղված են խոր հնադարում: Լինելով հարազատ ժողովրդի մտքի ու հոգու վառ արտահայտություններ՝ ժողովրդական տարբեր ժանրերի ստեղծագործությունները մշտապես ուղեկցել են արցախահյությանը՝ ներկայացնելով նրա նիստն ու կացը, հոգեկան ապրումներն ու երեւակայությունը, անցյալն ու ներկան՝ հաճախ լրաւաբանելով մի շարք հարցեր, որոնք պատմության եւ այլ գիտությունների համար անլուծելի են: Դժբախտաբար, հազարամյակների ընթացքում ստեղծված ճոխ բանահյուսության միայն մի մասն է մեզ հասել՝ ժամանակին գրի չառնվելու պատճառով:

Արցախյան ժողովրդական ստեղծագործությունների հավաքմանն առաջին անգամ ձեռնամուխ են լինում ժամանակի շուշեցի Նշանավոր մտավորականներ Առաքել, Ալեքսանդր Եւ Գրիգոր Բահաթրյանները, ովքեր 1860թ. մայիսի 6-ից օգոստոսի 6-ը Շուշիում գրի են առնում հեքիաթներ, գրուցներ, անեկդոտներ, խաղիկներ: Այդ գրառումներում առանձնապես արժեքավոր են հեքիաթները, որոնք ընդհանրապես հայկական ժողովրդական հեքիաթների գրառման անդրանիկ նմուշներն են: Սակայն Բահաթրյանները որեւէ վկայություն չեն թողել բանասացների ու գրառման վայրի մասին, ինչը կասկածելի է դարձնում դրանց՝ անմիջապես բանասացից, թե հիշողությամբ Վերարտադրելու միջոցով գրառվելու հանգամանքը: Յավաքածուի բնագրի մեջ պահպանված է «Յաքյաթին ընտրությունը» խորհրդածությունը, որտեղ ասվում է. «Յաքյաթին ընտրությունը էն ա, որ մին հաքյաթի մեջի տուրուստ պան ինի: Յաքյաթեն ամենը սոտ պանէր ա, ուրուր քցած, էրկանացրած: Ամմա կյիրիլիս վախտը իինչ ինի, պետում ա կյիրենքյ: Բայց մունք մեր ինելքին ըկորա պետում ա փոնըցընենք, տեսնանք, որըն ա լափ շինովի, որըն ա ճշմարիտից մոտի, որըն ա լափ ճշմարիտ»¹:

Իրենց պակասություններով հանդերձ՝ այս հեքիաթները բովանդակության եւ պատմելածելի տեսակետից մեծ արժեք ունեն, մասնավանդ, եթե հաշվի առնենք այդ ժամանակի բանահավաքչական աշխատանքների ընթացքը եւ մակարդակը:

1. Յայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 6, Երեւան, 1973, էջ 706

Դեռեւ 19-րդ դարի 70-ական թվականներին, ձեռնամուխ լինելով հայ բանահյուսության գրառմանը, Երիտասարդ բանահավաք, հրատարակիչ Տիգրան Նավասարդյանը հրապարակավ դիմում է հայ հասարակությանը՝ կոչ անելով փրկելու եւ հրատարակելու ժողովողի հոգեւոր մշակույթի գանձերը²: Արձագանքելով այդ կոչին՝ Առաքել Բահաթրյանը Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում պաշտոնավարելիս (1881-1882թթ.) նրան է հանձնում Վերոհիշյալ գրառումները, որոնք մասամբ տպագրվում են S. Նավասարդյանի կողմից³, իսկ ամբողջությամբ՝ 1973 թվականին⁴:

Ըստիանուր առմամբ, Նավասարդյանի կոչը լայն արձագանք է գտնում հայ մտավորականների շրջանում: Շուշու թեմական դպրոցի շրջանավարտ, Վարանդայի (Ներկայումս՝ Մարտունու) Նոր շեն գյուղի ուսուցիչ Միքայել Տեր-Ճովիաննիսյանը գրի է առնում մի շարք հեքիաթներ, հանելովներ, երգեր, անեծք-օրինակներ, առած-ասացվածքներ եւ այլ ժանրերի նմուշներ՝ ուղարկելով S. Նավասարդյանին, ով դրանց մեծ մասը հրատարակում է⁵, իսկ որոշ նյութեր հրատարակվում են 20-րդ դարի 70-ական թվականներին⁶: Ուշագրավ է այն փաստը, որ բանահավաքը իր նյութերին կցել է նաեւ ազգագրական բովանդակությամբ բարբառային բառերի բառարան:

Բահաթրյանների, Ս. Տեր-Ճովիաննիսյանի ձեռագրերը, ինչպես նաեւ Յարություն Թավրիզյանի՝ Շուշու խոսվածքով Մոսկվայում գրառած հեքիաթներն ու այլ բանահավաքների որոշ գրառումներ պահպում են ՀՀ ազգային արխիվի S. Նավասարդյանի ֆոնդում:

Այս շրջանում լայն տարածում է ստանում Երգիծական ժանրի ստեղծագործությունների հավաքումը: Գալուստ Շերմազանյանը առաջին անգամ հավաքում եւ հրատարակում է Արցախի նշանավոր գվարճահոս Պըլք-Պուղու անվան շուրջ ստեղծված գրուցքները⁷, որոնք հեղինակի կողմից ենթարկվել են որոշակի մշակման եւ չունեն գրառման հանգամանքների վերաբերյալ անհրաժեշտ տեղեկություններ: Հեղինակը միևնույն այդ տպագրել էր նաեւ «Ասրի բեգ եւ Գիքի» պիեսը⁸ այն համարելով Ղարաբաղի բարբառով գրված, բայց իրականում եւ գրվածքի լեզուն, եւ բա-

2. «*Սշակ*», 1882, N 4, 222, 1883, N 79, 1884, N 10, 1890, N 109

3. Նավասարդեան Տ., Յայ ժողովրդական հեքիաթներ, պրակ 8, 9, 10, Թիֆլիս, 1894, 1902, 1903

4. Յայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 6, Երեւան, 1973

5. Նավասարդեան Տ., Յայ ժողովրդական հեքիաթներ, պրակ 1, Վաղարշապատ, 1882

6. Գիգորյան Ռ., Յայ ժողովրդական մանկական երգեր ու խաղերգեր, Երեւան, 1970, Յայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 6, Երեւան, 1973

7. Շերմազանեան Գ., Անեկոստներ, գուարճալի գրոյցներ, համառոտ դեպքեր եւ առակներ մեծ մասամբ ազգային կեանքից առած, Թիֆլիս, 1878

8. Շերմազանեան Գ., Ասրի բեգ եւ Գիքի, «Կռունկ Յայոց աշխարհին», Թիֆլիս, 1862, 1863

ցատրությունները կիսագրական են, եղած բարբառայինն էլ՝ ավելի շուտ Զուղայի բարբառով⁹:

Արցախի բանահյուսության հավաքման ու հրատարակման գործում նշանակալից է Մակար Բարխուդարյանի դերը: Քաջատեղյակ լինելով մայրենի բարբառին եւ շրջելով պատմական Արցախը՝ նա գրառել է տարբեր ժանրերի նմուշներ, հատկաբեն ավանդություններ, գրուցներ, առած-ասացվածքներ, հանելուկներ՝ դրանք ամփոփելով «**Բարոյական առածներ**» ժողովածում¹⁰: 1883 թվականին հրատարակվում է նրա «**Պըլը Պուղի**» ժողովածուն, որն ընդգրկում է զվարճախոսի անվան շուրջը ստեղծված բանահյուսությունը¹¹: Ժողովածուն ունի առաջաբան, որտեղ ներկայացվում է Պըլը-Պուղու կենսագրությունը, ինչպես նաև քերականական ծանոթագրություններ եւ բառարան: Միաժամանակ Բարխուդարյանը բարբառով գրել է նաև գեղարվեստական ստեղծագործություններ¹²: Նշանավոր է նրա «**Արցախ**» պատմագիտական աշխատությունը¹³, որը ներառում է բանահյուսական որոշ նմուշներ:

Արցախյան բառուբանով հարուստ ֆելիետոններով ասպարեզ եկավ Կոնստանդին Սելիք-Շահնազարյանը՝ Տմբլաշի Խաչանը: 1900-1901թթ. Բաքվում¹⁴, ապա 1907 եւ 1908թթ. Վաղարշապատում¹⁵ հրատարակվեցին նրա «**Զուռնա-Տմբլա**» ժողովածուի գրքերը, որտեղ ամփոփված են հեղինակի՝ 1879-1907թթ. «**Նոր Դար**» եւ այլ թերթերում տպագրած ֆելիետոնները, եւ որոնք, քաղված լինելով Շուշու ընտանեկան ու հասարակական կյանքից, որոշակի աշխուժություն են առաջացնում հայ պատմազգագրական շրջանակներում եւ խթանում բանահավաքչական աշխատանքները: «**Բ**» գրքի վերջում հեղինակը տվել է քերականական ծանոթագրություններ եւ դժվարիմաց բառերի բացադրություններ: Լինելով բնիկ շուշեցի, ուսանելով Շուշու թեմական դպրոցում, Էջմիածնի Գեւորգյան ճեմարանում եւ ապա բարձրագույն կրթություն ստանալով Ֆրանսիայում՝ մասնագիտությամբ գյուղատնտես Կ. Սելիք-Շահնազարյանը իր

9. Դավթյան Կ., **Լեռնային Դարաբաղի բարբառային քարտեզը**, Երեւան, 1966, էջ 8

10. Բարխուդարեանց Մ. (Ուստա Գեորգ Բարխուդարեանց), **Բարոյական առածներ**, Թիֆլիս, 1898 (Մ. Բարխուդարյանը եւ Գ. Բարխուդարյանը նույն անձն են)

11. Բարխուդարեանց Մ., **Պըլը-Պուղի**, Թիֆլիս, 1883

12. Բարխուդարեանց Գ., **Արցախ տարին Կտարի**, Շուշի, 1883, **Չոբանն ու նշանածը**, Թիֆլիս, 1896, **Միղու եւ Աննա**, Զմյուռնիա, 1876

13. Բարխուդարեանց Մ., **Արցախ**, Բագու, 1895

14. Սելիք-Շահնազարեանց Կ. (Տմբլաշի Խաչան), **Զուռնա-Տմբլա**, հ. 1-3, Բաքու, 1900-1901

15. Սելիք-Շահնազարեանց Կ. (Տմբլաշի Խաչան), **Զուռնա-Տմբլա**, գիրք Ա-Բ, Վաղարշապատ, 1907-1908

ողջ կյանքում գրառում է ժողովրդական բանահյուսության տարբեր ժանրերի նյութեր¹⁶, որուց մի մասը հրատարակվում է¹⁷, իսկ ամբողջ հավաքածուն պահպան է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության արխիվում եւ ե. Չարենցի անվան գրականության ու արվեստի թանգարանի՝ հեղինակի անունը կրող ֆոնդում:

19-րդ դարի երկրորդ կեսերին Շուշին դարձել էր գիտամշակութային, ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման խոշոր կենտրոն¹⁸, որտեղ ապրում եւ գործում էին բազմաթիվ նշանավոր մտավորականներ: Եվ պատահական չէ, որ հենց այստեղ հայ ազգագրության մեծ երախտավոր Երվանդ Լալայանը 1895թ. հիմնադրեց «Ազգագրական հանդեսը», որտեղ ազգագրական եւ տեղագրական նյութերը ներկայացվում էին բանահյուսականի հետ միասին՝ ընդգրկելով հատկապես ավանդություններ, առած-ասացվածքներ, անեծք-օրինանքներ, երգեր եւ այլ նմուշներ: Յանդեսի հրատարակչությունը Թիֆլիս տեղափոխվելուց հետո էլ այստեղ շարունակվում էր արցախյան ժողովրդագրական նյութերի տպագրումը: Այստեղ է տպագրվել նաև Ե. Լալայանի նշանավոր «Կարանդա» աշխատությունը¹⁹, որը հագեցած է բանահյուսական նյութերով՝ հատկապես ավանդություններով:

19-րդ դարի վերջին եւ 20-րդ դարի սկզբին առանձին ուշադրություն է դարձվում Արցախի քնարական բանահյուսությանը: 1895թ. Խաչիկ Դադյանը՝ Վարանդայի Վերին Թաղավարդ գյուղից, լոյս է ընծայում «Պարաբաղի ժողովրդական ջրորինյաց երգերից» խորագրով մի շարք՝ արժեքավոր ծանոթագրություններով²⁰, իսկ 1908-1910թթ. «Ազգագրական հանդեսի» տարբեր գրքերում Ա. Դադյանի հետ տպագրում 1885-1903թթ.

16. Յայրապետյան թ., Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյան (Տմբաչի Խաչան). *Կյանքն ու գործը*, «Յայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն», հ. 24, Երեւան, 2007, գլուխ 5

17. Մելիք-Շահնազարեանց Կ., *Առակներ Պարաբաղի բարբառով*, «Յանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1930, 1931, Յանելուկներ Պարաբաղի լեզվով, «Յանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1930, *Պարաբաղի բարբերեն*, «Յանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1928, *Դրլցէ կանոց պընը-փեշակը*, Թիֆլիս, 1882, Նյութեր Պարաբաղի ազգագրության համար, «Յանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1932, *Ճոշվա դալին խերն ու շատը*, Թիֆլիս, 1887, Ղանալանյան Ա., *Առածանի*, Երեւան, 1960, Յարությունյան Ս., *Յայ ժողովրդական հանելուկներ*, Երեւան, 1965, *Յայ ժողովրդական հեքիաթներ*, հ. 6, Երեւան, 1973

18. Խեմյան Է., *Ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Շուշի քաղաքում (XIX դարի 60-ական թվականներից մինչեւ XX դարի 60-ական թվականները)*, «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան» գիտաժողովի հոդվածներ, Երեւան, 2007

19. Լալայան Ե., *Վարանդա. Նյութեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար*, «Ազգագրական հանդես», գիրք Բ, Թիֆլիս, 1897, Լալայան Ե., *Վարանդա. Նշանաւոր տօներ*, «Ազգագրական հանդես», գիրք Գ, Թիֆլիս, 1898

20. Դադեան Խ., *Պարաբաղի ժողովրդական ջրորինեաց երգերից*, «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1895, N 12

Վարանդայի տարբեր գյուղերում գրառած խաղիկները՝ հակիրճ ծանոթագրություններով եւ բարբառային բառերի բացատրությամբ²¹:

20-րդ դարի սկզբին նվազում է հետաքրքրությունը դեպի բանահյուսությունը՝ կապված քաղաքական բարդ իրավիճակի հետ: Այս շրջանում բանահավաքչական աշխատանքներ է ծավալում Սարգիս Խորայելյանը՝ Վարանդայի Նախիջեւանիկ գյուղից: Նա ոչ միայն Արցախի, այլեւ Շամշադինի եւ Զանգեզուրի տարբեր բնակավայրերից գրառում է հեքիաթներ, ավանդություններ, գրուցներ, մանրապատումներ, երգեր, խաղիկներ եւ այլ ժանրերի ստեղծագործություններ, կազմում բարբառային բառերի բացատրական բառարան: Ս. Խորայելյանի գրառումների մի մասը տպագրվում է առանձին գրքով²², մի մասը՝ համահավաք ժողովածուներում²³, որոշներն էլ ձեռագիր վիճակում հիմնականում պահպում են ՀՀ ԳԱԱ հևագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվի՝ հեղինակի անունը կրող ֆոնդում:

20-րդ դարի կեսերին Արցախի բանահյուսության գրառման աշխատանքները նորից աշխուժանում են: Երախտագիտությամբ պետք է հիշել ծննդով շուշտեցի, Բաքվի պետական մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս Սարգարիտ Գրիգորյան-Սպանդարյանի անունը, որի՝ 1920-60-ական թվականներին ծուշուց եւ Արցախի տարբեր գյուղերից հավաքած նյութերը ամփոփվեցին «Յայ ժողովրդական հեքիաթներ»²⁴ եւ «Լեռնային Դարաբաղի բանահյուսությունը»²⁵ ժողովածուներում: Սրանցից առաջինում ընդգրկված է 156 հեքիաթ, որ ամբողջությամբ գրի է առել Ս. Գրիգորյանը 1922-56թթ. ընթացքում: Մյուս ժողովածուն աչքի է ընկնում բազմաժանրությամբ՝ ժողովրդական վիճակի երգեր (Զանգյովումներ), հեքիաթներ, գրուցներ, ավանդություններ, բանաձեւային բանահյուսության նյութեր: Յեղինակը, երկար տարիներ շրջագայելով պատմական Արցախի Վարանդա, Գյուլիստան, Խաչեն, Ղիզակ եւ Զրաբերդ գավառների բնակավայրերը, եռանդուն ջանահրությամբ, անձնվեր սիրով ու հմտությամբ է գրի առել բոլոր այդ ստեղծագործությունները: Ժողովածուներին կցված են բացատրական բառարաններ եւ ծանոթագրություններ:

21. Դադեան Ա., Վարանդայի բանաւոր գրականութիւնից, «Ազգագրական հանդես», գգ. XVII, XVIII, XIX, Թիֆլիս, 1908-1910

22. Խորայելյան Ս., Դարաբաղի զվարճախոս Պըլը Պուղին, Երեւան, 1956

23. Յարությունյան Ս., Յայ ժողովրդական հանելուկներ, Երեւան, 1965, Յայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 6, Երեւան, 1973

24. Յայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 5, Երեւան, 1966

25. Լեռնային Դարաբաղի բանահյուսությունը (գրառումը, բնագրի պատրաստումը եւ ծանոթագրությունները Ս. Գրիգորյան-Սպանդարյանի), Երեւան, 1971

Մ. Գրիգորյանի ձեռագրերը հիմնականում պահպում են ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվում եւ Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանում:

1960-70-ական թթ. Արցախի ժողովրդական բանահյուսությունը հարստացվում է նոր բանահավաքների գրառումներով (Բ. Ղազիյան, Ա. Ղազիյան, Մ. Առաքելյան, Մ. Միհթարյան, Մ. Օհանջանյան, Լ. Յարությունյան):

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող Միքայել Առաքելյանը 1960-ական թթ. Արցախի տարբեր գյուղերից հավաքում է բանահյուսական բազմաթիվ նյութեր, որոնց մեծ մասը տպագրվում է²⁶:

1960 թ. Ստեփանակերտում բացվում է ժողովրդական ստեղծագործության մարզային տունը, որի աշխատակիցների՝ մարզի տասնյակ գյուղերից գրառած բազմաթիվ հեքիաթների, առակների, գրույցների, ավանդությունների, առած-ասացվածքների, ժողովրդական խաղիկների եւ այլ ժանրերի նյութերի մի մասը հրատարակվում է²⁷:

1983 թ. լուս է տեսնում Ալվարդ Ղազիյանի «Արցախ» խորագրով բանահյուսական ժողովածուն²⁸, որն ամփոփում է հիմնականում հեղինակի եւ Բարիսուղար Ղազիյանի կողմից 1966, 1970-78 թթ. ընթացքում Արցախի եւ Շահումյանի շրջանի 25 բնակավայրերից գրառված նյութերը՝ հեքիաթներ, գրույցներ, առակներ, գվարճախոսություններ, ավանդություններ, երգեր, խաղերգեր, մականուններ, առած-ասացվածքներ, անեծք-օրինանքներ, երդումներ, սպառնալիքներ: Ժողովածուի վերջում կան ծանոթագրություններ եւ բարբառային բառերի բացատրություններ: Ծանոթագրություններում տրվում են բանահյուսական ստեղծագործությունների սերման ու կենցաղավարման հանգամանքները, բանասացների կենսագրական տվյալները, հայացքները, մեկնարանություններն ու գնահատականները պատմվող նյութի վերաբերյալ, նյութերի գրանցման վայրն ու ժամանակը: Ժողովածուն ունի առաջաբան, որտեղ արժեւորվում են մինչեւ այդ հրատարակված աշխատանքները, ներկայացվում տվյալ ժողովածուն կազմելու հանգամանքները եւ սկզբունքները: Հետաքրքիր է այս փաստը, որ հեքիաթների շարքում գետեղված է նաեւ հայ ժողովրդական էպոսի առաջին ճյուղի մի պատումը՝ «Սանասար նաև Բաղդասարը»: Ալվարդ Ղազիյանը բանագետ Սվետլանա Վարդանյանի հետ կազմել է նաեւ «Քարվի հայոց բանահյու-

26. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 6, 7, Երեւան, 1973, 1979

27. Նմուշներ Լեռնային Դարաբաղի ժողովրդական բանահյուսությունից (կազմողներ՝ Մ. Առաքելյան, Ռ. Ղահրամանյան), Երեւան, 1978

28. Ղազիյան Ա., Արցախ, «Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն», հ. 15, Երեւան, 1983

սուլթանը» ժողովածուն²⁹, որի նյութերի գգալի մասը գրառված է Բաքվում բնակվող արցախցի բանասացներից:

Արցախի բանահյուսության հավաքման գործընթացին նոր թափ հաղորդեց Սարտունու շրջանի Աշան գյուղի վաստակաշատ ուսուցիչ, բանահավաք Լեւոն Յարությունյանի՝ 1991թ. հրատարակած «**Նշխարներ Արցախի բանահյուսության»** ժողովածուն³⁰, որտեղ բացի բանահյուսական վերոհիշյալ ժանրերից, հեղինակն ուշադրություն է դարձրել նաեւ ասույթաբանական բանահյուսության ամենատարբեր տեսակների՝ կենացներ, խրատ, սուզ, ծիսական արտահայտություններ, դարձվածքներ, անձնանուններ եւ այլն: Միաժամանակ տրվիմ են տեղեկություններ ժողովրդական որոշ խաղատեսակների, բուսական եւ կենդանական աշխարհի, ուստեստի, սովորությունների, ծիսական երգերի, պարերի վերաբերյալ: Ընդարձակ առաջարանում ներկայացվում է արցախյան բանահյուսության էտյունը՝ որպես արցախցու հոգու եւ մտքի արտահայտություն: Ժողովածուն ունի բացատրական բառարան եւ ծանոթագրություններ: Բանահյուսական եւ ազգագրական բազմաթիվ նյութեր են ընդգրկված հեղինակի՝ նույն խորագիրը կրող հաջորդ³¹, ինչպես նաեւ «**Կաթնակորեկ»** ժողովածուներում³²:

Արցախի տարածքից նյութեր են գրառվել ու հրատարակվել նաեւ այլ հեղինակների կողմից, մի շարք նմուշներ ընդգրկված են Ղարաբաղի պատմությանն ու բարբարին նվիրված աշխատություններում: Դրանց գուգընթաց Արցախի բանահյուսության տարբեր ժանրերի վերաբերյալ տպագրվել են բանագիտական ու լեզվաբանական մի շարք ուսումնասիրությունները³³:

Նշված բոլոր բանահավաքների գործունեությունը, անշուշտ, լուրջ ներդրում է Արցախի բանահյուսական ժառանգությունը կորստից փրկելու գործում, սակայն, դժբախտաբար, պետք է ասել, որ նրանք հաճախ են անտեսել Ղարաբաղի բարբարի, հատկապես կոնկրետ խոսվածքների յուրահատկությունները՝ հավաքած նյութերը եւ հրատարակած ժողովածուները

29. **Բաքվի հայոց բանահյուսությունը (Կազմել, Ներածությունը գրել եւ ծանոթագրել են Ա. Ղազիյանը, Ս. Վարդանյանը)**, Երեւան, 2004

30. Յարությունան Լ., **Նշխարներ Արցախի բանահյուսության**, Երեւան, 1991

31. Յարությունան Լ., **Նշխարներ Արցախի բանահյուսության**, 2-րդ մաս, Ստեփանակերտ, 2004, 3-րդ մաս, Ստեփանակերտ, 2007, 4-րդ մաս, Ստեփանակերտ, 2009, 5-րդ մաս, Ստեփանակերտ, 2011

32. Յարությունան Լ., **Կաթնակորեկ**, Երեւան, 1998

33.Տես «**Սատենագիտություն**» բաժինը

բարբառի ուսումնասիրման համար հաճախ դարձնելով ոչ հուսալի աղբյուր³⁴: Եվ եթե որոշ աշխատանքներ տպագրվել են գրական կամ ժողովրդախոսակցական լեզվով, ապա մյուսների մեջ էլ ակնհայտ են բարբառային օրինաչափությունների աղավաղումներ, որոնք հանդես են գալիս լեզվական տարրեր մակարդակներում³⁵: Հնչյունաբանական մակարդակում բանահավաքները հաճախ են անտեսել քմային ձայնավորների ու բաղաձայների, թէ, թէ երկբարբառակերպերի, ինչպես նաև գաղտնավանկի թի տառադարձումը: Որոշ դեպքերում հանդիպում ենք Ղարաբաղի բարբառին խորթ ֆ բաղաձայնի գործածությանը, հաճախակի են բառասկզբի դիրքում գրաբարյան ձայներ պայթականների եւ կիսաշփականների պահպանման դեպքերը. չնայած բարբառում դրանք հիմնականում խլանում են: Բառապաշտարային մակարդակում բարբառային օրինաչափությունների աղավաղումները պայմանավորված են բարբառին ոչ հատուկ՝ գրական հայերենի բազմաթիվ բառերի գործածությամբ, ինչպես *անգամ, բոլորովին, գուցե, երիտասարդ, թեկուզ, ձկնորս, սրամիտ:* Զիշ չեն նաև քերականական օրինաչափությունների խախտումները. Ժողովածուների մեծ մասում նկատելի են բացառական եւ գործիական հոլովածեւերի, դասական թվականների, օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի եւ մի շարք այլ գրականաձեւ կազմություններ: Ընդհանուր առմամբ բոլոր ժողովածուներում անտեսված է բարբառագիտության մեջ ընդունված ուղղագրության միասնական կանոն՝ գրել այնպես, ինպես արտասանվում է: Նման աղավաղումները, մեր կարծիքով, պայմանավորված են հետեւյալ գործոններով.

1. Բանահավաքները, կարեւորելով բանահյուսական նմուշների բովանդակային կողմը եւ բարբառի գիտական քննումը նպատակ չհամարելով, առաջնորդվել են բանահյուսական ժառանգությունը ընթերցող լայն շրջաններին հասու դարձնելու սկզբունքով: Այդ մասին նշված է որոշ ժողովածուների առաջաբաններում եւ ծանոթագրություններում.

2. Բանահավաքները, բավարար չափով չտիրապետելով տվյալ խոսկածքի նրբություններին, դրանք հարմարեցրել են գրական հայերենի կամ մայրենի խոսվածքի առանձնահատկություններին: Չի բացառվում, որ

34. Սարգսյան Ա., *Տառադարձության կարեւորությունը բանահյուսության մեջ*, «Միջազգային գիտաժողովի նյութեր. Սեսրոպ Մաշտոց համալսարան», Ստեփանակերտ, 2007, Սարգսյան Ա., *Բարբառային օրինաչափությունների պահպանման կարեւորությունը բանահյուսական ժողովածուներում (Ղարաբաղի բարբառի օրինակով)*, «ԿրՊՀ գիտական տեղեկագիր», Ստեփանակերտ, 2012, № 1

35. Մարգարյան Լ., *Արցախի բանահյուսության լեզուն*, Ստեփանակերտ, 2011, Էջ 118

բազմաթիվ նյութեր գրառվել են վերհիշելով, որի դեպքում գրառողը հանդես է եկել նաեւ որպես բանասաց.

3. Հաճախ նյութը հնչյունաքերականական օրինաչափությունների խախտումներով են ներկայացնում նաեւ բանասացները՝ ձգտելով այն գրականացնել.

4. Որոշ դեպքերում էլ, կարծում ենք, խախտումների պատճառները տեխնիկական են՝ պայմանավորված բարբառային տառադարձությամբ նյութերի տպագրության դժվարություններով:

Թերեւս այդ թերությունները հաշվի առնելով՝ մեր կազմած եւ հրատարակած ժողովածուներում³⁶ խստորեն պահպանել ենք բարբառային գիտական տառադարձությունը՝ յուրաքանչյուր նմուշ ներկայացնելով բանասացի մայրենի խոսվածքով, չնայած հարկ է նշել, որ երբեմն նույն բնակավայրի տարբեր բանասացների, անզամ նույն բանասացի հաղորդած տարբեր նյութերում նկատվում են արտասանական գուգածեւթյուններ:

Արցախի բանահյուսության կենցաղավարման արդի վիճակը եւ ժանրային ու իմաստային առանձնահատկությունները՝ ըստ Ա. Սարգսյանի «Արցախի բանահյուսությունը» ժողովածուի նյութերի*: Հեքիաթները, կապված հասարակական եւ տևականության պայմանների փոփոխության հետ, զարգացման հեռանկարներ չունեն եւ աստիճանաբար մոռացության են տրվում: Ի տարբերություն նախորդ տասնամյակներում հավաքված նման նյութերի՝ դրանք ավելի սեղմ են եւ բովանդակային մանրամասներով՝ ոչ հարուստ: Թերեւս դա է պատճառը, որ գրառած 113 նմուշներից գետեղել ենք ընդամենը 22-ը: Նկատվում է նաեւ մեկ կարեւոր այլ հանգամանք. բանասացները, հիմնականում լինելով գրագետ, հաճախ պատմում են ոչ թե երբեւ իրենց լսած, այլ կարդացած հեքիաթները:

Ավանդություններն ու առակները եւա լայն կենցաղավարում չունեն, դրանց բանասացները նույնպես հիմնականում տարեցներն են:

Վիպական բանահյուսության ժանրերից անենից կենսունակը զվարճախոսություններն են: Գրառած 1234 պատումներից, որոնց բանասացները տարբեր սերունդների ներկայացնություններ են, ներկայացրել ենք 592-ը:

Վերացման եզրին է քնարական բանահյուսությունը: Գրեթե վերացել են

36. Սարգսյան Ա., *Արցախյան հաներուկներ*, Ստեփանակերտ, 2002, *Արցախյան ավանդություններ*, Ստեփանակերտ, 2007, *Արցախի բանաձեւային բանահյուսությունը*, Ստեփանակերտ, 2009, *Արցախյան առակներ*, Ստեփանակերտ, 2011, *Արցախյան զվարճախոսություններ*, Ստեփանակերտ, 2014, *Արցախի բանահյուսությունը*, Երեւան, 2015

* Բնագրային բոլոր օրինակները բերվում են այդ ժողովածուից՝ յուրաքանչյուրի մոտ նշելով համապատասխան բաժնի եւ նմուշի թվահամարները

սիրերգերը, պարերգերը, ծիսական երգերը, հորովելները: Ժողովածուի 258 Նման Նյութերից 237-ը ժողովրդական խաղիկներ են՝ գրառված հիմնականում հին սերնդի բանասացներից:

Ասույթաբանական բանահյուսության ժանրերից դեռեւս լայն կիրառություն ունեն առած-ասացվածքները, անեծքներն ու օրինանքները, առավել տարածված են մականունները: Գրառված՝ մարդկանց 3946 մականուններից ներկայացված են 1300-ը: Ի տարբերություն դրանց՝ հանելուկները, շուտասելուկները եւ հանգախաղերը, որոնք նախկինում լայն տարածում ունեին, աստիճանաբար տեղի են տալիս, չնայած մեզ հաջողվել է գրառել բավականաչափ նյութը:

Նշված ժամանակաշրացքում հավաքված նյութերը հանդես են գալիս իրենց ժանրային եւ իմաստային առանձնահատկություններով, որոնց հակիրծ նկարագրությունը ներկայացնում ենք ստորև:

Արցախյան ժողովրդական հեքիաթները (**քայթ**), լինելով ժողովրդական ամենասիրված ստեղծագործություններից, առանձնանում են իրենց գեղարվեստական արժեքներով: Դրանց մեջ արտահայտված են ժողովրդի դարավոր ձգտումներն ու երազանքները, համար պայքարը բնության տարերային ուժերի ու անարդարությունների դեմ, ձեւավորված կարծիքն ու վերաբերմունքն այս կամ այն դեպքի ու երեւույթի, ստեղծված իրավիճակի հանդեպ: Սկսած 19-րդ դարի 60-ական թվականների սկզբից, երբ Բահաթրյանները Շուշիում հայ իրականության մեջ առաջին անգամ նախաձեռնեցին ժողովրդական բանահյուսության հովժ կարեւոր այդ ժանրի նմուշների գրառումը, առ այսօր հավաքված նյութերն ընդգրկում են հեքիաթների հիմնական տիպերը: Նոր գրառումներում բացակայում են կենդանիների մասին հեքիաթները, որոնք հիմնականում վեր են ածվել առավելացների:

Յրաշապատում եւ իրապատում հեքիաթներում այլեւս չի գործածվում ներկայումս որպես հանելով հանդես եկող «**Քայթ, քայթ, մին չուվալ ցակատ, վէչ կօթ օնէ, վէչ արկաթ...**» չափածն նախաբանը [10(692)], որն «օգնել է ստեղծելու հեքիաթ ունկնդրելու միջավայր ու տրամադրություն եւ ասվել է ամեն անգամ՝ հեքիաթ պատմելու ժամանակ»³⁷: Շարունակվում են գործածվել ավանդական սկսվածքները՝ «**Իլալ ա, չիլալ...**», «**Ինում ա, չինում...**», «**Ինում ա, ինում չի...**», «**Շատ առաջ մին թաքավէր ա իլալ...**», «**Բուննան ավանդ ըստը՝ դէրք մին թաքավէր ա իլալ...**», «**Էրկու ախավէր ըն ինում...**»:

Հիմնականում ավանդական են նաեւ վերջաբան բանաձեւները՝ «**Յիրգիսքան իրըք իրնձօր ա վէր ընգընէս. մինը՝ էս քայթ ըսողէն, մինը՝ ըսկը-**

37. Դագիյան Ա., *Եռևային Ղարաբաղի բանահյուսությունը 1970-73թթ. գրառումների հիման վրա*, «Պատմաբանահրական հանդես», Երեւան, 1974, № 4, էջ 237

նողէն, մինըն էլ՝ լուս ախշարք տուս ընօղէն», «Աստուծ էլ տիյերան մին մը՞ծ իսլածօր ա վէր քըցնամ, կըտօրում ըն լուխճին ափտէնում», «Յիրգիսքան իրէք իսլածօր ա վէր ընգում. մինը տամ ընք աբտմօղէն, մինը՝ կիրծողէն, մինըն է շըղըրծ-շըղարծ ընք անում, ափժը՞նում էս քաթը ըսկընուղնէրէն», «Յիրգիսքան իրէք մը՞ծ նօն ա վէր ընգում. մինը՝ ինձ, մինը՝ քը՞զ, մին նէ՝ էս քաթը տրպօղէն», «Նըստում ըն օտում-խըմում, տրհենց հաշու մինտէղ ապրում», «Օխտը օր, օխտը քըշէր հըրսանէք ըն անում, յէրգիրը խաղաղ դէկավարում», «Ըտի էլ չարը Վիրանում ա, պարին հախտում ա, նորանը հըսէն նորանը մուրագէն, տուք էլ հըսնիք ծէր մուրագէն», «Ըստուծանա հինչ կօ՞զիմ. մին մը՞ծ յաշիք վէր ընգէ, մաչան մին բէլիկ սիափտակ յը-դոնէգնէ տուս տը՞ռնան, թըրջին սադ ըշխարքավըս մին ինին, ամմէն տէղ խըղըրդօթուն տանին, մէր ջնիկ-ջնիկնւըն էլ փըսակվէ, խուխատար-թուտնատար, ծուռնատար-կուռնատար տը՞ռնա, էս տըդէն ու էն ըխճրգանը նըման նորանը մուրագէն հըսնէ», «Էս ա մէր քաթէն վէրչը, մատաղ ինիմ, դէ միհէնգ ըստըրընսէն մէր էն պըծըպածի ընէս թօթէն ըրադան ըծէցէք, խըմինք մէր վը՞էն-ճիրին, մէր ժուղուվուրթէն, ըշխարքէն տակէն հինչքան էլ բավ, հըրէյին հըսնօդ մարթ կա, լօխճին կէնացը» եւ այլն, որոնց մեծ մասը յուրահատուկ մաղթանքներ են բանասացների կողմից: Մի շարք հեքիաթների հատուկ են նաեւ միջևամասային բանաձեւները, որոնց միջոցով սկիզբ է առնում նոր գործողությունների պատումը կամ անդրադարձ կատարվում նախորդ գործողություններին՝ «Վէրչը, շատ ա քիս, խըրէգ ա քիս, հըսնէս ա մի խօր ծծր...», «Ախըրը էս խաբարը էրուշ յէրգիրնէ յէլ ա հըսնում, հըրէվան թաքավէրըթնումը մին անըմը ըշխարքավը մին տը՞ռած իմաստուն ա իննիմ, ըսկանում ա կամ...», «Միհէնգ ըտըրանց թօդիք ըտը՞դ, տը՞սնաք՝ հինչ տը՞ռավ թաքավէրին կիծի տըրդան...», «Միհէնգ էս օշավ ըխճրգանը թօդինք ըստը՞դ, խաբար տանք ախապօր անա...»:

Ժողովածուի հեքիաթները բնույթով, սյուժեներով ու թեմաներով բազմազան են: Յրաշապատում հեքիաթներն իրենց կառուցվածքով համընկնում են ինչպես Արցախում նախկինում գրաված ու հրատարակված, այնպես էլ հայ ազգագրական մյուս շրջաններից հավաքված հեքիաթներին: Դրանցում ներկայացված հիմնական սյուժեներն ու մոտիվներն են.

1) Թագավորի կրտսեր որդին, սպանելով հոր այգու ոսկե խնձորները հափշտակած դեւերին, ազատում է գեղեցկուիի երեք քուրերին, սակայն հարազատ երբայրների նեսգության պատճառով հայտնվում է «Մուր աշխարհում»: Այստեղ նոր սիրագործություններ կատարելով՝ Զնիմբիլ-րիլտ դուշի օգնությամբ ի վերջո դուրս է զալիս «լուս աշխարհ» ու կրտսեր գեղեցկուիու նվիրած մատանու շնորհիվ անելով անհնարինը՝ ամուսնա-

Նում հարսնացուի հետ ու դառնում թագավոր՝ միաժամանակ կախարդական թռչունի ձագի ու փետուրի միջոցով կենդանացնելով չորացած այգին եւ վերադարձնելով հոր տեսողությունը [1(2)]:

2) Թագավորի մինումար որդին մեծահոգությամբ ծովս է նետում մահամերձ հոր փրկության միջոցը հանդիսացող ձուկը, որի պատճառով վտարվում է թագավորության սահմաններից: Ճանապարհին ընկերանալով անծանոթ ծերունու հետ՝ վերջինիս կախարդական միջոցներով ամուսնանում է մեկ այլ թագավորի աղջկա հետ, որի բերանից ընկած օձի արյունով բուժում է հորը: Վերջում պարզվում է, որ կախարդ ծերունին տղայի ազատած ձուկն է [1(3)]:

3) Ծնորհայի պատասին, աշակերտելով կախարդ Ուխային, կարծ ժամանակում տիրապետում է նրա «արհեստին»՝ ցանկության դեպքում կերպարանափոխվելով տարբեր կենդանիների: Չար վարպետը, իմանալով այդ մասին, փորձում է սպանել նրան, բայց ինքն է կործանվում: Յետագայում տիրապետելով արտասովոր բժշկի հմտություններին՝ պատասին պատրաստում է մարդկանց կենդանացնող եւ երիտասարդացնող դեղը, բայց սատանայի ձեռքով դառնում է դրա զոհը [1(4)]:

4) Մարդակեր քրոջից փախած երիտասարդը ապաստան է գտնում չար դեւի կուրացրած ծեր ամուսինների մոտ եւ սպանելով դեւին ու թռչունի խորհրդով ճարելով կույրերի աչքերը՝ դեւի կախարդական մազի միջոցով վերականգնում է նրանց տեսողությունը: Այնուհետեւ տեսակցության գնալով քրոջը՝ հետապնդվում է վերջինիս կողմից: Օրհասական պահին օգնության են գալիս երկու հավատարիմ գամփռները՝ հոշոտելով քրոջը, որից մնացած մի կաթիլ արյունը հուշում է տղային քարավանապետի առաջադրած հարցի պատասխանը: Արյունքում տղան ամուսնանում է քարավանապետի գեղեցկուիի աղջկա հետ՝ արժանանալով նաեւ մեծ հարստության [1(6)]:

5) Թագավորի ժատության պատճառով աղքատ կնոջ անեծքից չորանում է այգին, որը ծերունու ուրվականի գուշակությամբ կարող է կանաչել միայն Յազարան բլբուի երգի շնորհիվ: Կախարդական թռչունին ծեր կնոջ խորհրդով եւ կախարդական ձիու ու կրակե թրի օգնությամբ Սայիտակ դեւի պալատից կարողանում է փախցնել թագավորի կրտսեր որդին՝ նախորդ սպանելով Կարմիր եւ Սեւ դեւերին: Սակայն ավագ եւ միջնեկ եղբայրները, կուրացնելով նրան, հափշտակում են Յազարան բլբուին ու երեք գեղեցկուիիներին՝ գնալով հոր պալատը եւ բոլոր քաջագործությունները վերագրելով իրենց: Շուտով կրտսեր արքայազնը, ծեր կնոջ կախարդանքով բուժվելով, սպանում է նաեւ Սայիտակ դեւին եւ վերադառնում

պալատ: Նրան տեսնելով՝ թռչունը սկսում է երգել, Եւ չորացած այգին իսկովն կենդանանում է: Բացիում է կեղծիքը, սակայն վեհանձն տղան ներում է եղբայրներին [1(7)]:

6) Արքայազնը, տեսնելով գեղեցկուիու նկարը, սիրահարվում Եւ ամեն կերպ ձգտում է փնտրել ու ճարել նրան: Մեծ դժվարություններ հաղթահարելով՝ բարի ծերունու, մրջյունների, ձկների, թռչունների թագավորների տված կախարդական առարկանների Եւ իր հնարամտության շնորհիվ նա հասնում է աղջկա մոտ ու կատարում նրա հոր առաջադրած պայմանները: Ի վերջո հանդիպելով թագավորի խաբեությանը՝ տղան փախցնում է սիրածին [1(8)]:

7) Կուրացած հոր բուժման միջոցը փնտրող թագավորի կրտսեր որոին, կախարդական ձիու օգնությամբ մեծ փորձություններ հաղթահարելով, հանդիպում է համաշխարհային գեղեցկուիուն Եւ փախցնում նրան՝ չնայած հակառակորդների, այդ թվում Եւ հոր խորդավանքներին [1(13)]:

8) Աղքատ գյուղացու կրտսեր աղջիկն ամուսնանում է իր ընտանիքին ապրուստի միջոցներ պարգևած օձի հետ, որը կերպարանափոխվում Եւ դառնում է գեղեցիկ տղա: Աղջկա ավագ քույրը նախանձից սպանում է քրոջը, որի դիակի տեղում աճած ծառի տաշեղից կենդանանում է աղջիկը՝ երեւան հանելով քրոջ խարդախությունը: Վերջինս արժանանում է դաժան պատժի [1(14)]:

9) Թագավորի պայմանը կատարելու համար անմահական ջուրը փնտրող երեք եղբայրները ծեր կնոշից իմանում Են տեղը Եւ այն ձեռք բերելու միջոցները: Սպանելով վիշապին Եւ սրտի միջից հանելով անմահական ջրով լի տարան՝ նրանք կախարդական հայելու մեջ տեսնում Են մահամերձ թագավորին ու բարի կնոջ նվիրած թռչող գորգի շնորհիվ հասնում իրենց երկիրը: Վերակենդանացած թագավորն իր երեք աղջիկներին ամուսնացնում է երեք եղբայրների հետ [1(15)]:

10) Աստված երեք աղքատ եղբայրներից յուրաքանչյուրին մեծ հարստություն է պարգևում Եւ որոշ ժամանակից հետո աղքատ մարդու կերպարանքով ներկայանում նրանց: Ավագ ու միջնեկ եղբայրների կողմից արժանանալով արհամարհանքի՝ Աստված մեկին շնագայլ է դարձնում, մյուսին՝ արջ, իսկ կրտսերի առատ հյուրասիրությունը վայելելով՝ նրա հարստությունը բազմապատկում է [1(17)]:

11) Յովկի որդին, ծեր կնոջ խորհուրդներին հետեւելով, սպանում է Սպիտակ դեկին Եւ ազատում թագավորի մինուճար աղջկան, սակայն վեզիրի նենգ տղան, կարծելով, թե սպանել է նրան, աղջկա հետ վերադառնում է պալատ Եւ պատրաստվում դառնալ թագավորի փեսան: Յարսա-

Նիքի ժամանակ ծեր կինը պատմում է Եղելությունը, ինչը հաստատում է հարսնացուն: Թագավորի հրամանով հրապարակավ խայտառակում են խարեբային, իսկ հովվի տղան կնության է առնում արքայադատերը Եւ դառնում թագավոր [1(18)]:

12) Երիտասարդ Գագիկ թագավորը, կատարելով հանգուցյալ հոր պատգամը, երեք քույրերին կնության է տալիս երեք դերվիշների, որոնց նվիրած երեք կախարդական մատանիների շնորհիվ հասնում է նկարում տեսած գեղեցկուին Եւ արժանանում նրա սիրուն: Աղջկա տված կախարդական մատանիների Եւ խորհուրդների միջոցով նա կարողանում է կատարել նրա հոր երեք պայմանները Եւ ամուսնանում գեղեցկուի արքայադատեր հետ [1(19)]:

13) Աղջատ ամուսինները խնամում են Աստծո կողմից իրենց պարգևած զավակին՝ օձին: Վերջինս, կախարդական միջոցներով կատարելով թագավորի անհնարին պայմանները, ամուսնանում է նրա կրտսեր աղջկա հետ՝ գիշերները կերպարանափոխվելով գեղեցկի երիտասարդի: Չնայած տղան խնդրում է գաղտնիքը ոչ ոքի չասել, սակայն կինը պատմում է դրա մասին, ինչի արդյունքում ամուսինն անհետանում է: Լինելով անկոտրում կամքի տեր՝ թագավորի աղջիկը, երկար վնտրելով Եւ բազում դժվարություններ ու փորձություններ հաղթահարելով, պատահաբար ձեռք բերած կախարդական երեք առարկների՝ մարդուն անտեսանելի դարձնող ակնոցի, թռչող գորգի ու բոլոր կողպեքները բացող բանալու շնորհիվ ի վերջո հասնում է Սպիտակ վիշապի պալատը Եւ փախցնում այստեղ բանտարկված ամուսնուն [1(21)]:

14) Յոթ եղբայրները, չար հարեւանի նենգության հետեւանքով կարծելով, թէ իրենց ոչ թէ քոյր, այլ եղբայր է ծնվել, տնից հեռանում Են՝ այլեւս չվերադառնալու պայմանով: Պատահաբար իմասնալով Եղբայրների գոյության մասին՝ համարձակ աղջիկը մեծ դժվարություններով ճարում է նրանց, սակայն հանդիպում է չար վիշապին: Եղբայրները, վերջինիս սպանելով, քրոջ հետ վերադառնում են տուն՝ ճանապարհին հանդիպելով նաեւ տարիներ շարունակ իրենց վնտրող հորը [1(22)]:

Այդ տիպի գրեթե բոլոր հեքիաթներում ներկայացվում են մարդակերներ, դեւեր, վիշապներ, կախարդական տարբեր առարկաներ, թռչուններ, կենդանիներ:

Յրաշապատում հեքիաթները միշտ ավարտվում են բարու հաղթանակով Եւ չարի պարտությամբ, մի հանգամանք, որ սովորաբար հատուկ է նաեւ իրապատում հեքիաթներին, որոնք հանդես են գալիս ներքոհիշյալ սյուժեներով Եւ մոտիվներով.

1) Աստված հնարավորություն է տալիս աղքատ մարդուն հարստանալու՝ խորհուրդ տալով գաղտնիքը ոչ մեկին չհայտնել: Չհետեւելով խորհրդին՝ նա գաղտնիքն ասում է կնոքը, որի անգաղտնապահության պատճառով սնանկանում է: Օգտվելով Աստծո առատաձեռնությունից՝ աղքատ մարդը կրկին կարողության տեր է դառնում՝ վստաբելով կնոքը [1(1)]:

2) Անսովոր ոսկորի փոշուց հիջացած վեգիրի աղջիկն ունենում է հնարամիտ որդի, ով, տեղի տալով թագավորի հրամանին, բացահայտում է ձկների ծիծառի պատճառը. պարզվում է՝ թագուհու բոլոր քառասուն սպասուիիները, որոնք իրականում կանացի շորերով տղաներ են, նրա սիրեկաններն են [1(5)]:

3) Համբերատար տղան միշտ հիշում է հոր խոսքերը եւ ընկրկելով դժվարությունների ու ձախորդությունների առաջ՝ ձգում է հասնել իր նպատակին, ինչը հաջողվում է: Գնահատելով տղայի անզիջում կամքը՝ թագավորը նրան ամուսնացնում է իր գեղեցկուիի աղջկա հետ [1(9)]:

4) Կատարվում է թագավորի երազը. Երիտասարդ տարիքում սնանկանալով եւ կորցնելով կնոքն ու երկու տղաներին՝ ծեր հասակում գտնում է նրանց եւ ժողովրդի կողմից կարգվելով նոր երկրի թագավոր՝ ընտանիքի հետ բախտավոր ապրում [1(10)]:

5) Մոր մահից հետո սիրահետովելով հոր կողմից՝ աղջիկը հագնում է փայտե շորեր եւ հեռանում տնից՝ հայտնվելով թագավորական պալատում, որտեղ նրան Փէտի ծննծն մականունն են տալիս: Թագավորի տղան, տեսնելով փայտե շորերի մեջ քողարկված գեղեցկուիուն, սիրահարվում եւ կնության է առնում նրան: Իմանալով այդ մասին՝ աղջկա հայրը հանկարծամահ է լինում [1(11)]:

6) Ավագ եղբոր անարդար վերաբերմունքի արդյունքում կրտսեր եղբայրը հայրական տնից իրեն բաժին հասած ծեր հոր հետ տեղափոխվում է օտար քաղաք, որտեղ իր ազնիվ արարքներով արժանանում է տեղի թագավորի ուշադրությանը եւ ամուսնանում նրա աղջկա հետ: Վեհանձն տղան ներում է եղբորը եւ բարեկեցիկ կյանք ստեղծում նաեւ նրա ու նրա ընտանիքի համար [1(12)]:

7) Աղքատ գյուղացի երիտասարդը կնության է առնում թագավորի ծոյլ աղջկան եւ ստիպում նրան աշխատել: Աղջիկն իրեն տեսակցության գնացած հորն ու մորն առաջարկում է աշխատել, քանի որ ըստ ամուսնու տան սովորույթի՝ ով չի աշխատում, նրան չեն կերակրում: Թագավորը, գնահատելով փեսայի կամքը, նրան է նվիրում իր հարստության կեսը [1(16)]:

8) Խորթ մորից հալածված երեք քույրերը, մեծ դժվարություններ հաղթահարելով, ի վերջո հայտնվում են թագավորական պալատում, որտեղ

կրտսեր քոյրն ամուսնանում է արքայազնի հետ՝ ունենալով զոյգ ոսկեգանգուր որդի: Սակայն կաշառվելով խորթ մոր կողմից՝ տատմերը նորածիններին թաքցնում է ջրաղացում՝ նրանց տեղը շան լակոտները դնելով: Գազազած թագավորը հրամայում է շան լակոտները մորթել, իսկ հարսին մերկացնել եւ գյուղեցոյու շրջելով՝ խայտառակել: Խարդախությունը բացահայտվում է: Արդյունքում խորթ մայրն ու տատմերը դաժանորեն սպանվում են, թագավորը հանկարծամահ է լինում, իսկ արքայազնը դառնում է թագավոր, նրա կինը՝ թագուիի [1(20)]:

Ավանդությունները վիպական ժանրի ժողովրդական ստեղծագործություններ են, որոնք ստուգաբանում, բացատրում, ներկայացնում են անցյալու եղած եւ տեղի ունեցած իրերն ու դեմքերը, դեպքերն ու երեւոյթները: Յիմք ընդունելով ավանդությունների հությունը՝ Ա. Ղանալանյանը դրանք բաժանում է երեք հիմնական տեսակների³⁸:

1. **Ստուգաբանական ավանդություններ**, որտեղ մեկնվում, ստուգաբանվում եւ իմաստավորվում են անհասկանալի բառերը.

2. **Բացատրական ավանդություններ**, որոնք ընդգրկում են երկնային եւ երկրային տարբեր մարմինների առաջացումը, կենանիների ու բույսերի տարբեր հատկություններ, մարդկային ամենատարբեր հարաբերություններ, զանազան երեւոյթներ, սովորություններ, հավատալիքներ, հանգամանքներ.

3. **Վարքաբանական ավանդագրույցներ**, որտեղ կենսագրական տեղեկություններ եւ միջառեալեր են պատմվում իրական եւ մտացածին, հայտնի եւ անհայտ անհատների կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ:

Արցախի բանահյուսության մեջ ըստ քանակի գերակշռում են ստուգաբանական ավանդությունները: Քիչ չեն նաեւ բացատրական ստեղծագործությունները, իսկ վարքաբանական ավանդագրույցները զգալիորեն զիջում են այդ երկուսին: Որոշ ստեղծագործություններ ել իրենց էությամբ կարող են դասվել ե՛ւ առաջին, ե՛ւ երկրորդ խմբերի մեջ:

Արցախյան ավանդությունների մեջ առանձնահատուկ տեղ ունեն հայրենի բնաշխարհն ու նրա հետ կապված հավատալիքներն ու պաշտամունքի առարկաները: Արցախում եւս ժամանակին մեծ հավատ կար ոգիների գոյության վերաբերյալ, որի մնացուկները առայսօր պահպանվում են: Ահա թե ինչու ոգեղինացվել ու անձնավորվել են հայրենի լեռներն ու քարերը, ջրերը, բույսերն ու կենդանիները, առանց որոնց անհնար է արցախցու գոյությունը:

Լեռներից հատկապես պաշտամունքի առարկա են դարձել Քիրսը, Մռավը

38. Ղանալանյան Ա., **Ավանդապատում**, Երեւան, 1969, էջ Ի՛մ-Ի՛թ

ու Շիզափայտը, որոնց վրա գտնվող ուխտատեղիները իրենց արտացոլումն են գտել մի շարք ավանդություններում: Այժմ էլ արցախցի կանայք, ձեռքերը կարկառելով դեպի այդ լեռները, խսդրում են կատարել իրենց իղձը՝ մեկին պահպանելու, երկար կյանք պարզեցնելու, փորձանքներից հեռու պահելու կամ պատժելու: Այսպես. չար կեսուրից ազատվելու համար թշվար կինը խնդրում է Քիրսին իրեն քար դարձնել, որը եւ խկույն կատարվում է [2(96.ա)], բաք-վեցի հայ կինը հեռու-հեռվից դիմում է Շիզափայտին իր մահամերձ որդու կյանքը փրկելու խնդրանքով՝ խոստանալով մատադ անել, եւ հիվանդը, որի մահը բժիշկները համարում էին անխուսափելի, կազդուրվում է [2(81.բ)], բնակիչները խնդրում են Սռավին՝ փրկել իրենց Քափասից, որը, անչափ բարձրանալով, ստվերի տակ է թոռել որոշ շոշակայքը, Մշակը լսում է խնդիրը եւ թրով ջարդում ըմբռստ լեռան գլուխը [2(103)]:

Յայրենի լեռների հետ պաշտվում են նաեւ մի շարք քարեր եւ ժայռեր, որոնք դարձել են ուխտատեղիներ: Դրանց մոտ աղոթում են, մոմ վառում, մատադ կտրում: Առանձնակի պաշտամունքի առարկա են ծծաքարերը, որոնցից իր զրոյւթյամբ հայտնի է Խերխան գյուղի մերձակայքում գտնվողը: Այն հեռվից ծծկեր երեխային կերակրող կնոջ տեսք ունի, որի ծծերից կաթ-կաթ ջուր է հոսում: Սակավակաթ կանայք այդտեղ աղոթում էին, մոմ վառում, այդ ջուրից քսում իրենց կրծքերին, եւ կաթը խկույն առատանում էր: Ավանդության համաձայն՝ մի անխիղճ մայր այս ժայռի մոտ արձակել է իր ծծկեր երեխային եւ փախել: Աստված ժայռին ծծեր ու կաթ տալու շնորհք է պարզեւել, որ երեխան սովից չմեռնի [2(96.բ)]: Իրենց շուրջը հյուսված պատմություններով հայտնի են նաեւ մի շարք այլ քարեր ու ժայռեր, ինչպես նաեւ սարեր, բլուրներ, ձորեր, դաշտեր, կամուրջներ, տեղամասեր, ճանապարհներ [2(82-128)]:

Ոեռեւս պահպանվում են ջրի պաշտամունքի մնացուկները. մի քանի աղբյուրներ, սուրբ համարվելով, շարունակում են մնալ հիվանդությունների բժշկող: Դրանցից մի քանիսն ամենայն տեսակ, իսկ մյուսները միայն որոշ հիվանդությունների բուժիչ սրբատեղիներ են համարվում: Որպես ամեն տեսակի հիվանդությունների բժշկող՝ հայտնի է Յաղորտի գյուղի **Զքրավուր ախապնիրը**, որին այցելելով՝ հիվանդները ջրից խմում եւ քսում են իրենց մարմին ու կազդուրվում [2(165)]: Շիզափայտ լեռան ստորոտի գյուղերում մեծ համբավ ունի լեռան վրա գտնվող **Արչին ախապնիրը**: Ավանդությունը, ըստ որի՝ աղբյուրը բխել է ծարավից տոշորվող արջի՝ երկնքին ուղղված խնդրանքի արդյունքում, հիմա էլ պատմվում է այդ գյուղերում: Պաշտվում է նաեւ աղբյուրից վերեւ գտնվող քարայրը, որտեղ կայծակը խոցել է արջին [2(161)]:

Բազմաթիվ են այն աղբյուրները, որոնք չեն պաշտպում, բայց նրանց մասին հյուսվել են գեղեցիկ ավանդություններ [2(156-181)]: Որոշ պատումներ են պահպանվել նաեւ այլ ջրերի մասին [2 (176), 2(180)]:

Արցախում յուրահատուկ է բույսերի եւ կենդանիների պաշտամունքը: Ծառապաշտության մեջ նախապատվությունը տրվում է **արոռշնի** (բռնչենի) ծառին, որին կարելի է հանդիպել կալատեղերում, գերեզմանոցներում, սրբավայրերում: Հատկապես պաշտվում են այս վերջինները, քանի որ ժողովրդի մտածողությամբ Աստծու գրությունը տված է սրբերին եւ նրանց մոտ գտնվող ծառերին: Գրեթե յուրաքանչյուր գյուղ ու սրբավայր ունի նման ծառեր, որոնց հանդեպ խոր հավատով են լցված բոլոր բնակիչները: Մեծ մեղք է համարվում սրբազն ծառերը կամ նովիշիկ նրանց փոքր ճյուղերը կտրելը. հանդգնողը ժողովրդի դատողությամբ անպայման պատժվում է:

Հադրութի շրջանի Պլեթանց գյուղի եկեղեցու բակի մեծ պոշնու մասին ասում են, որ մի անգամ գյուղի պատանիներից մեկը համարձակվել է բարձրանալ ծառը եւ պարսատիկի համար երկնյուր կտրել, սակայն իշնելուց ընկել է ժայռի վրա եւ իսկովս մահացել: Հետագայում մահացել են նաեւ նրա եղբայրները եւ քոյրերը: Պատահական չե, որ մինչեւ հիմա ոչ ոք չի համարձակվում օգտագործել անգամ ծառի չորացած եւ թափված ճյուղերը, դրանցով միայն մատադ են եփում, կամ ծերունիները աչքի ուլունքներ են պատրաստում նորածինների համար [2(130)]: Նովս գյուղի մեկ այլ սրբավայրի՝ **Նըհատակի** մասին պատմում են, որ գյուղի՝ զավակ չունեցող բնակիչներից մեկը Աստծու պատվերով մի գերեզմանաքար է տարել եւ կանգնեցրել այդտեղի թքեռնի սուրբ ծառի տակ, եւ ինը ամիս հետո նրա ընտանիքում տղա է ծնվել: Սի գյուղացի՝ համազյուղացիների բնորոշմամբ ինելքը հացի հետ կերած մի հայ, անտեսելով պաշտամունքը, սուրբ ծառի՝ կայծակից չորացած եւ ընկած ճյուղը կտրտել եւ օգտագործել է տաև կարիքների համար, որի պատճառով էլ նրա աջ ձեռքը չորացել է [2(131)]:

Բացի պոշնուց եւ թքեռնուց պաշտվում են կաղնին, սոսին, ընկուզենին, տանձենին եւ այլ ծառեր: Այդ ծառերի տակ մատադ են անում, մորթված անասունի կամ աքլորի գլուխն ու ոտքերը դնում ծառի փշակում, մոմ վառում, թաշկինակ կամ հագուստի մի կտոր կապում ծառի ճյուղին եւ վերադառնում: Նման ծառերը չորանալուց հետո էլ մնում են՝ որպես պաշտամունքի առարկա: Դրանց փտած ճյուղերի փոշին, որ կոչվում է **խընօթուն**, ջոհի մեջ լուծում եւ խմում են հիվանդություններից գերծ մնալու համար:

Ավանդություններ կան նաեւ սովորական բույսերի մասին [2 (182-185)]: Թռչուններից ամենից տարածվածը ծիծեռնակի պաշտամունքն է, որի

մասին եղած պատմություններն այժմ էլ տարածված են տարբեր գյուղերում [2(186 ա, բ)]: Մեծ մեղք է համարվում ծիծեռնակին սպանելը, անգամ նրա բույնը քանդելը, թեկուզ այն լինի տան մեջ կամ նույնիսկ օջախի գլխին: Ժողովրդի կարծիքով՝ ծիծեռնակի բույնը քանդողի տունը անպայման կավերվի:

Ավանդություններ են պահպանվել ուրիշ թռչունների մասին [2(187-206)]:

Սողուններից պաշտվում է լորտուն (լոկը): Ժողովրդի հավաստմամբ լորտուն հայ է, իսկ օձը՝ թուրք: Պատահական չէ, որ լորտուն միշտ սպանում է հանդիպած օձին, որպեսզի վերջինս հայերին չխայթի: Պաշտվում է նաեւ տան օձը, որը համարվում է ղծվալք (հաջողություն բերող): Իշխում է այն կարծիքը, որ, եթե շահմար օձը մեկի բերանում թքի, վերջինս իմաստուն կդառնա: Նման պատվի արժանացել է **Օվչի Փիրումը** [2(222)]:

Կաթևասուններից կատվի մասին ասում են, որ նա քրիստոսի թաշկինակն է: Իբրեւ մի անգամ Յիսուաը հյուրընկալվել է մի տան եւ, տեսնելով, որ մկները խանգարում են ճաշել, հանել է թաշկինակը, խաչակնքել եւ արձակել: Այն իսկովն կատու է դարձել ու հալածել մկներին [2(214)]: Կատուն համարվում է սուրբ, նրան սպանելը՝ մեծ մեղք. իզուր չեն ասում.

- **Յու վէր մին կատու ըսպանէ, բէդմա օխտը յըկիծէ շինի, հանցու մէխկա միզկի:**

Մի ավանդության համաձայն՝ արջը ժամանակին ազահ ջրաղացան է եղել: Մի անգամ նա գողացել է բազմազավակ որբեւայրու այսուրի մի մասը եւ վերջինիս անեծքով դարձել արջ [2(215)]: Յուզիչ պատմություն է **Պըտկէս պէռք Եկեղեցու բակում թաղված արջի մասին եղած ավանդությունը:** Երախտապարտ արջը կամովին գնում է վանք եւ օգնում իր վերքը բուժած տերտերին՝ Եկեղեցու կառուցման համար քարեր կրելով: Յերթական անգամ հեռվից քար բերելով՝ նա իր փրկիչին մեռած է գտնում եւ, Վշտից գլուխը խփելով հանգուցյալի տապանաքարին, ինքնասպան լինում: Արջին թաղում են Եկեղեցու բակում, որը եւ դառնում է սրբատեղի: Չբեր կանայք չոքեցոք պտտվում են արջի գերեզմանաքարի շուրջը, Աստված ասում է՝ **պըտկըվին, չըպէռք, եւ նրանք պտղավորվում են:** Այստեղից էլ ժողովրդի ստուգաբանությամբ առաջացել է վանքի անունը [2(150)]: Նմանատիպ մի գերեզման էլ կա Խնապատ գյուղի մերձակայքում՝ Նըհատակ տեղամասում: Ասում են՝ այստեղ մի գայլ է թաղված, որը սնել եւ պաշտպանել է գաղթի ժամանակ մորը կորցրած մի մանկան [2(151)]:

Գեղեցիկ պատումներ են հյուսվել նաեւ կենդանական աշխարհի տարբեր ներկայացուցիչների մասին [2(207-219)]:

Երկնային լուսատուններից պաշտվում են հատկապես արեւն ու լուսինը: Ճիշտ է՝ դրանց առաջ այլեւս ծունը չեն իշնում եւ չեն աղոթում, ինչպես

առաջներում, բայց շարունակում են դրանցով երդվել.

- **Էս արքէվր, թա էտ պէսը ըրած ինիմ, Էս լ՛ևսնինգան ինձ քուոզցընէ, թա սըւտ ինիմ:**

Ծեր կանայք երբեմն դիմում են այդ լուսատուներին՝ խնդրելով պահապան լինել իրենց հարազատներին:

Ավանդություններ կան նաեւ աստղերի, կայծակի, անձրեւի, որոտի, գիշերվա ու ցերեկվա, օրվա, երկրաշարժի մասին [2(1-8)]:

Սի շարք ստեղծագործություններում արտացոլվում է քրիստոնեական կրոնի եւ հատկապես Քրիստոսի հանդեպ ունեցած մեծ հավատը. կռապաշտների զորավարը, տեսնելով սպանված քրիստոնյա գեղեցկուիու վրա երկնքից իջած լուսա, իր գիլվորների հետ ընդունում է նրա կրոնը [2(81ա)], հովվիը, հրաժարվելով Քրիստոսին կաթ տալուց, նրա անեծքով իր հոտի հետ քարանում է [2(117)], Քրիստոսը զայրանալով անհծում է ջորուն, եւ վերջինս գրկվում է պտղաբերելու հնարավորությունից [2(213)]:

Արցախյան ավանդություններում մեծ արձագանք է գտել ժողովրդի ներքին կյանքը՝ գրադմունքը, կենցաղը, հասարակական հարաբերությունները: Զբաղմունքներից հատկապես արտացոլվել են երկրագործությունը, անասնապահությունը, արհեստագործությունը, այգեգործությունը, որսորդությունը, որոնք կենսական մեծ նշանակություն ունեն արցախցու կյանքու: Կենցաղային ավանդությունների մեջ տեղ են գտել մի շարք սովորույթներ, հարաբերություններ, ծեսեր: Դարեր շարունակ ազատ սիրուն եւ ամհանությանը խոչընդոտել են սիրող զոյգերի սոցիալական տարրեր ծագումն ու հասարակական դիրքը, ընչքային դրությունը՝ ստիպելով սիրահարներին գաղտնի հեռանալ հայրենի օջախներից, ինչը եւ հաճախ ոճրագործությունների եւ լորեգությունների տեղիք է տվել: Այսպես, Վանք գյուղի բեկի աղջիկը՝ Յուռումը, անտեսելով հոր կամքը, փախչում է սիրած տղայի հետ եւ բնակվում գյուղից հեռու՝ անմարդաբնակ մի վայրում, որտեղ եւ հոչոտվում է գազանների կողմից: Յետագայում այդ վայրում գյուղ է հաստատվում, որն էլ Յուռումի հիշատակին կոչվում է Յուռումէն թաղ, իսկ հետո՝ Յուռաթաղ [2(52 գ)]: Սակայն միշտ չեն ծնողները պարտադրում իրենց կամքը զավակներին, երբեմն նրանք տեղի են տալիս՝ հարգելով անկեղծ զգացմունքները: Մի ավանդության համաձայն՝ Դիզակի մելիք Սաքումը չի ընդիմանում իր մինուճար աղջկա՝ Գայանեի սիրուն եւ նրան ամուսնացնում է ծառա Գագիկի հետ՝ մելիքությունը կտակելով վերջինիս [2(225)]: Նարեշտար գյուղի անունը ստուգաբանող ավանդության մեջ քուրդ բեկի մինուճար աղջիկը, հակառակ հոր կամքին, փախչում եւ ամուսնացնում է իրենց տան հայ ծառա Արստամի հետ: Յետագայում հայրը ներում է աղջկան՝ տալով մեծ օժիտ եւ ծառաներ [2(63)]: Սրտառուց մի պատմություն է Մեծ Թաղեր եւ Տող գյուղերի խաչմերու-

կում գտնվող Արգուման վանքի մասին եղած ավանդությունը. ռուս գինվոր-ները իրենց հետ Ռուսաստան են տանում կրովի ժամանակ մորը կորցրած մի հայ մանկան՝ Արգուման անունով, որը, կրթություն ստանալով եւ մեծ հարգանքի արժանանալով, դառնում է գեներալ: Վերադառնալով Շուշի՝ նա ամուսնանում է իրենից տարիքով մեծ մի հայ կնոջ հետ: Մի օր էլ ամուսնու ոտքերը լվանալիս կինը տեսնում է նրա ոտքի նշանը եւ հեծկլտալով ուշաթափում. պարզվում է՝ ամուսինները մայր եւ որդի են, որոնք տարիներ առաջ կորցրել են իրար: Խոր հիասթափություն ապրելով՝ նրանք այդ ամենը պատմում են տերտերին, որն էլ խորհուրդ է տալիս մեղքերը քավելու համար մի եկեղեցի կառուցել եւ մեջք աղոթել, ինչը եւ սիրով կատարում են [2(132)]: Նման դեպք է կապված Տումի գյուղի մերձակայքում՝ **Իբ'ակ** գետի վրա, գտնվող կամուրջի կառուցման հետ. քոյլ ու եղբայր, մանկուց իրար կորցնելով, օտարության մեջ հանդիպում են եւ, անտեղյակ իրականությանը, ամուսնանում: Տարիներ հետո, պառակ կնոջից իմանալով եղելությունը, նրանք դիմում են Գտիչ վանքի տերտերին՝ մեծ մեղքը քավելու խնդրանքով, եւ նրա խորհրդով մի թանկարժեք նվեր-հիշատակ են թողնում հայրենի գյուղի յուղովովին. կառուցում են այդ կամուրջը [2(92)]:

Մի շարք ավանդություններում արծարծվել են օտար բռնակալների նվաճողական նկրտումները, կատարած ավերածություններն ու թալանը եւ արցախցիների անզիջում պայքարը նրանց դեմ: Ըստ ավանդության՝ Յաղորութիւ շրջանի գյուղերից մեկը ստացել է **Թէզիսարաք** (հաճախակի փշացող) անունը, քանի որ այդ տեղով անցնող օտար բռնակալներից յուրաքանչյուրը ավերել եւ թալանել է այն [2(12)]:

Արցախցին առանձնապես վիրժառու է դառնում, երբ փորձում են պղծել նրա սուրբ զգացմունքները: Նման մի հուզիչ պատմություն է ներկայացնուած ճարտար եւ Սոս գյուղերի մոտակայքում գտնվող **Դիշա վանքի** մասին եղած ավանդությունը. օտար բռնակալ Խօշանբանգը, չքավարարվելով կատարած ավերածություններով եւ կողոպուտով, օրենք է սահմանում, որի համաձայն՝ իրեն է վերապահվում յուրաքանչյուր նոր ամուսնացող աղջկա հետ առաջին գիշերն անցկացնելու իրավունքը: Կտրիճ երիտասարդ Եղիշեն՝ ժողովրդի հավաստմամբ՝ Գրիգոր Լուսավորչի թոռը, չկարողանալով տանել նման անպատվությունը, հարսի շորերով ներկայանում է բեկին եւ գիշերը խողիսողում նրան՝ ինքն էլ նահատակվելով հետագայում իր անունը կրող վանքի տեղում [2(137)]:

Առանձնակի շարքով են ներկայանում Թեւան Ստեփանյանի մասին պատմվող ավանդագրուցները: Նշանավոր հայուկապետն իր ամբողջ կյանքը նվիրել է արտաքին եւ ներքին թշնամիների դեմ մղվող պայքարին: Մի ավանդության մեջ իր փոքրաթիվ քաջերով ևս հաղում է թուրքական

զորքին՝ կանխելով արյունահեղությունն ու թալանը [2(220 դ)], մի այլ դեպքում գնդակահարում է հայ կնոջ պատվի հանդեպ ոտևագություն կատարած իր զինվորին [2(220 ա)], մի ուրիշ դեպքում ծեծում է հայ գյուղացուն, որը համարձակվել է գովել սպանված թուրքի արտաքին գեղեցկությունը:

- *Ըակ գիղանցէք, թօրքը իինչ էլ իսի, հային վը՞նսանը տակէ ցը՞խըն էլ չընրժի-,*-այսպես է խրատում ազգային հերոսը իր հայրենակիցներին [2(220 բ)]:

Սակայն միշտ չէ, որ արցախցին կարողացել է զինված պայքար մղել թշնամու դեմ. Երբեմն նա բռնակալներին հակառպվել է իր ստեղծագործ Եւ շինարար ոգով՝ ապավինելով Աստծո եւ սրբերի զորությանը: Մի ավանդության մեջ պատմվում է, թե ինչպես Լենկ Թեմուրը, խղճի խայթ զգալով, թույլատրում է չկոտորել այնքան հայ, որքան կտեղավորի տեղի Եկեղեցին: Մարդիկ, մտնելով Եկեղեցին, գաղտնի ետևադրուով փախչում են անտառը եւ ազատվում [2(142)]: Զկարողանալով գրավել Գտիչ բերդ՝ արաք զորավար Բուղան ավերում է հայկական սրբավայրերը: Նոյն ժամանակ՝ կռվի թեժ պահին, հայերը կառուցում են նոր Եկեղեցի՝ նրան տալով *Թիժ յը՞իցէ* անունը [2(133)]: Պողոսագոմեր գյուղում ժամանակին մի մեծ փոս է եղեւ, որտեղ թշնամիների հարձակումների ժամանակ թաքնվում էին կանայք ու երեխաները եւ փրկվում: Յետազայում, երբ խաղաղություն է տիրում, ժողովուրդը ամենքին փրկող այդ փոսի տեղում Եկեղեցի է կառուցում՝ այն անվանելով *Ամէնափերկիչ* [2(141)]:

Վերոհիշյալ ազգային ավանդությունների կողքին տեղ են գտել նաեւ միջազգային որոշ ստեղծագործություններ, որոնք իրենց գուգահեռներն ու տարբերակներն ունեն մի շարք ժողովուրդների մեջ: Դրանցից Արցախում լայն տարածում ունի համաշխարհային ջրհեղեղի մասին եղած պատմությունը, որի համաձայն՝ Նոյ նահապեսը, կանխազգալով գալիք մեծ ջրհեղեղը, շինում է մի տապան եւ իր ընտանիքով ու կենդանիներով տեղավորվում նրա մեջ [2(9)]: Նման բնույթ ունի նաեւ տարբեր շինվածքների փլուզումը կանխելու նպատակով շինվածքի մեջ կենդանի վիճակում մարդ թաղելու պատմությունը [2(199 բ)]:

Արցախյան առակները (*Մանան*) փոքր ծավալի բարոյախոսական փոխաբերական ստեղծագործություններ են, որոնք մեծ աղերսներ ունեն ժողովրդական բանահյուսության այլ ժանրերի, ինչպես նաեւ հայ ազգագրական մյուս շրջանների համապատասխան ստեղծագործությունների հետ: Որոշներն ել պարզապես համընկնում են նշանավոր առակագիրների, հատկապես Եզրակա, Մխիթար Գոշի, Վարդան Այգեկցու առակներին: Արցախի առակախոսները, սերնդեսերունդ վերապատմելով, դրանց հիման վրա ստեղծել են նորանոր տարբերակներ՝ հարմարեցնելով ժամանակաշրջանի երեւոյթներին եւ տեղական վարք ու բարքին, սոցիալական ու

քաղաքական իրադարձություններին, հասարակական փոխհարաբերություններին: Առակներում սովորաբար մարդկային բնավորության եւ հասարակական, կենցաղային արատները ներկայացվում ու ծաղրվում են կենդանինների, երբեմն՝ բույսերի գործողությամբ ու վարքագծով՝ արտահայտելով բարոյախոսական եւ խրատական որեւէ գաղափար: Նրանց մեջ գործողն ըստ Էության մարդն է՝ այս կամ այն կենդանու կերպարանքով: Բազմազան են արցախյան առակներում արծածված թեմանները, գաղափարներն ու մոտիվները: Մի շարք ստեղծագործություններում ժողովուրդը մարդուն հատուկ խորամանկությունը, շողոքորթությունն ու քննանքը ներկայացրել է աղվեսի կերպարի մեջ: Պատահական չէ, որ միջնադարում հայկական առակների ժողովածուները կոչվել են «Աղվեսագիր», իսկ Ղարաբաղի բարբառում, ինչպես ընդհանուր հայերենում, աղվես բառը փոխաբերաբար նշանակում է նաեւ «խորամանկ, շողոքորթ, նենզադավ մարդ»: Իր բնատուր խորամանկության, շողոքորթության եւ այլ հատկանիշների շնորհիվ աղվեսին հաջողվում է խոյս տալ անհաջողություններից [3(9), 3(15)], վիճակների լինել իր հանդեպ դավադրություն կազմակերպած արջին [3(31)], շահել արքայի՝ առյուծի սիրտը [3(23)]: Սակայն ոչ միշտ է դա նրան հաջողվում, եւ ի վերջո նա պարտվում է, ինչպես ժողովուրդն է ասում. «Ժնկիք աղվեսը ճօխստ վրէնսավ թանլակ կրղնէ»: «Անգըն ա աղվեսը» առակում խորամանկ ու երախտամոր կենդանին փորձում է ուտել թակարդում հայտնված իր մտերիմ անգղին, սակայն վերջինս կտուցով խփում եւ հանում է նրա մի աչքը՝ մյուսն էլ թողնելով, որպեսզի դրանից հետո կարողանա ճանաչել եւ իրարից տարբերել բարեկամին ու թշնամուն, հարազատին ու օտարին [3(70)]:

Որոշ պատումներ ստեղծվել են գայլի շուրջ, որտեղ այլաբանորեն վեր են հանվում մարդուն հատուկ խարդախությունն ու երախտամոռությունը: Պիղծ՝ հարամ է գայլը, ահա թէ ինչո՞ւ՝ ի տարբերություն ոչխարի ցնկնելով մի քանի ծագ, նա հոտ չի կազմում [3(84)], նրա ծագի ապագա խարդախությունը գուշակում է անգամ կույր հովիքը [3(62)], իրեն մահվան ճիրաններից ազատած ազռավին վարձահատուց լինելու փոխարեն նա վերջինս խորհուրդ է տալիս շնորհակալություն հայտնել, որ գլուխն իր երախից կենդանի է հանել [3(8)]: Որոշ ստեղծագործություններում էլ գայլը ներկայանում է խորամանկությամբ [3(47)], վախսկոտությամբ [3(59)] ու սնապարծությամբ [3(66)]: Կյանքում մի անգամ իր անօրինություններով հայտնի կենդանին փորձում է լավություն անել ու բժիշկ ծեւանալով՝ փրկել էշին, բայց այս անգամ էլ ինքն է երախտամոռության զոհ դառնում եւ զղալով արածը՝ ասում. «Էս ինձ խըրէգ ա, ախէրամ յէս աթադան-բարդան դասար ի, խըրէս իինչ փըշի՞ց, վէր հանքիմ տըռոէ» [3(30)]:

Այսպես իրենց տարբեր հատկանիշներով հանդես են գալիս նաեւ առյուծը, արջը, էշը, ձին, ուղտը, նապաստակը, արծիվը, աղավնին, սագը, շնաճանճը, օձը, կրիան, սոսենին, բոխենին եւ այլն:

Քիչ չեն այն առակները, որոնցում քննադատվում ու պախարակվում է պարծենկոտությունն ու մեծամտությունը. այսպես, նապաստակը, իմանալով, որ արջը թակարդ է ընկել եւ չի կարողանում դուրս գալ, աքացում է նրան եւ մոծակ կոչելով՝ հրամայում այլեւս իր ճանապարհը չփակել [3(43)], արջի մեծահոգության շնորհիկ արժանանալով պատվի՝ մուկը վերջինիս հրամայում է այդուհետ իրեն «աղա» կոչել [3(36)], ավանակները իրենց են արժանի համարում անտարի թագավորի տիտղոսին, քանի որ առյուծին գերազանցում են ձայնի, հասակի, ոտքերի բարձրությամբ ու աշխատասիրությամբ [3(39)], լուս ցանկանում է գոմեշի հետ լուծ քաշել, քանի որ իրենք նույն գույնն ունեն [3(29)]: Սակայն հաճախ մեծամիտներն արժանանում են հպարտությամբ ու համեստությամբ աչքի ընկնող իրենց խոսակիցների ծաղրին. Երբ օծը պարծենում է իր՝ ամեն տարի շապիկը փոխելով, համեստ ձին պատասխանում է. «**Էտքան շնուտ-շնուտ հալավըտ փօխում ըս, ամմա մին հէտի էլ ա գիղնում չըս՝ խասյաթըտ փօխէս**» [3(44)], երբ ագռավը նախատում է աղավնուն ամբողջ տարվա մեջ ընդամենը երկու ծու ածելու համար, վերջինս ասում է. «**Իմ ծուվէնաս խըղրդոթուն պիրօդ դուէգնէ յըն տոնս կամ, քունան՝ կըռկըրոդ քաշէր**» [3(32)], նույն ծեւով արծիվը ծաղրում է սագին [3(53)], բոխենին՝ սոսենուն [3(82)]:

«**Վըւնըտ յօրդանըտ ըգ՛ծրն մըւկնէ**», - խորհուրդ է տալիս ժողովրդական առածը, իսկ ով չի ճանաչում իր չափը, անպայման տուժում է: Նման գաղափար է արտահայտված որոշ առակներում. չհետեւելով աղվեսի խորհրդին՝ գետն անցնել կամիջով, առյուծը փորձում է այն անցնել լողալով, որի արդյունքում վիշապ ձուկը պոկում է նրա ազդրը [3(69)], շնաճանճի հանդգնությունն այն աստիճանի է հասնում՝ **աշկը ունքան էնքան ա պըցրննոն**, որ որոշում է խայթել ու սպանել առյուծին եւ դառնալ թագավոր, սակայն վերջինս կուլ է տալիս նրան [3(49)], տեսնելով մեծ ուսկոր կուլ տալու պատճառով ցավից գալարվող բազեին՝ բուն խորհուրդ է տալիս. «**Էտ քըւգ խըրատ, միհէնգաս տէնը վըւուէտ չափը ճինննչի, հանց վըսկըտ կօլ տօ, վէր վըւուավըտ վէր քըցիս**» [3(10)]:

Ցուրաքանչյուրը պետք է ծգտի ընկերանալ եւ գործել իրեն համապատասխան անձի հետ, այլ կերպ ասած՝ ամեն ոք ՚նլրնն ճըպատը բիդի ՚նլրնն քօլան կըտքրէ, այլապես անհաջողությունն ու ձախողումն անխուսափելի են: Նման գաղափար է արտահայտված «**Սարթըն ա կօրեն**» առակում. աշնանացանի ժամանակ ընկերանում են մարդն ու կրիան, մարդը ցանում է արտը, իսկ ընկերոջը պատվիրում է աղբյուրից կուլայով ջուր

բերել, սակայն դանդաղաշարժ կրիան պատվերը կարողանում է կատարել միայն ամիսներ անց՝ այն էլ շտապելուց կուլան գետնին զցելով եւ ջարդելով [3(75)]: Մեկ այլ դեպքում, համաձայնության գալով, ողնին ու կրիան ամուսնանում են, բայց չեն կարողանում գրկախառնվել, ինչին խանգարում են առաջինի ցցված փշերը եւ երկրորդի ոսկրե պատյանը [3(72)]: Որոշ ստեղծագործություններում այլաբանորեն ներկայացվում են մարդկային բնավորության այլ հատկանիշներ:

Պատվախնդրության գաղափարն է արտահայտված «*Օդտէն ջօղաբը*» եւ «*Ասլանըն ա Մուկնը*» առակների մեջ, որոնցից առաջինում մահամերձ ուղտը պատրաստ է ներելու իր հանդեպ տիրոջ կատարած բոլոր անարդարությունները, բացի նրանից, որ մի անգամ տերը ստորացրել է իրեն՝ սարը բարձրանալիս կապելով ավանակի հետեւից [3(14)], իսկ երկրորդում պատվախնդիր առյուծը գերադասում է մեռնել որսկանի արծակած գնդակից, քան ազատվել մկան ձեռքով [3(56)]: Մյուս ստեղծագործություններում արծածվում են ծովության [3(4)], անճարակության [3(11)], կատարած սխալ քայլի զղշման [3(12)], ուրիշին օգնության չհասնելու հետեւանքով տուժելու [3(25)], միայն սեփական շահի համար մտածելու ու գործելու [3(67)], միաբանության [3(18)] եւ զանազան այլ գաղափարներ:

Սակայն ոչ բոլոր առակներում է մարդկային եռթյունը այլաբանորեն վերհանվում կենդանիների գործողությամբ ու վարքագծով: Մի շարք ստեղծագործություններում ուղղակի հանդես է գալիս մարդը՝ հիմնականում իր բացասական հատկանիշներով՝ հատկապես ազահությամբ: «*Թամաք/անրը*» ստեղծագործության մեջ ազահ մարդը վագելով անցնում է երկար տարածություն, որն ըստ պայմանի իրեն պետք է պատկանի, սակայն շնչակտուր լինելով՝ չի բավարարվում այդքանով եւ վերջին շնչում աջ ձեռքը մեկնում է առաջ՝ ջանալով այդ մի թիզ հողն էլ յուրացնել [3(1)], «*Թամաք/անր մարթը*» առակում, երբ Գաբրիել հրեշտակապետը, տեղի տալով հարյուրամյա ծերունու աղաչանքին ու սպառնալիքին, առաջարկում է բութ մատը դնել եզան վրա՝ դրա տակ եղած մազերի քանակով տարիների կյանք ստանալու պայմանով, մարդը պառկում է եզան վրա, իսկ ձեռքերով գրկում նրա գլուխը [3(41)], աչքածակ պառակ կինը, Աստծո ողորմածությամբ ապրելով երկար, մեռնելիս անհծոնմ է նրան, որ թույլ չի տվել մի քանի տարի էլ ապրել ու ամուսնացնել թոռների թռռներին [3(42)]:

Ազահությանը գուգընթաց քննադատվում է Ժլատությունը եւ խաբեռությունը. մի դեպքում մոլլան է օրեցօր պակասեցնում էջի կերը, որի պատճառով կենդանին սատկում է [3(22)], մի այլ դեպքում տերտերներն են իրենք իրենց Ժլատության ու խաբեռության արդյունքում տուժում [3(3)]:

Իրականում բոլոր կենդանիներից առավել չար ու դաժան է մարդը, որի դատաստանը ի վերջո կատարվում է մահից հետո [3(79)]:

Արցախի վիպական բանահյուսության ժամաներից դեռևս լայն կենցաղավարում ունեն զվարճախոսությունները, դեռ ավելին՝ ժամանակի ընթացքում ստեղծվում են նորերը: Աչքի ընկնելով բարոյախրատական ու դաստիարակչական բնույթով, դրանք ժողովրդի կողմից սիրված երգիծական ստեղծագործություններ են, որ պատմվում են եւ տարեցների, եւ երիտասարդների, եւ պատանիների ու նովսիսկ դեռահասների կողմից: Զվարճախոսությունների թեմաները բազմազան են՝ ընդգրկելով մարդկային կյանքի տարբեր բնագավառներ՝ առօրյա զանազան հարցերից մինչեւ սոցիալական այլեւայլ իրադարձություններ ու կենցաղային հարաբերություններ³⁹: Ըստ որում, եթե նյութերի մի մասի հերոսներն առանձնանում են սրամտությամբ, հանպատրաստից սրախոսելու արվեստով, ապա մյուսներն էլ իրականում կատակի նյութ են դառնում իրենց պարզամտության, չափից դուրս շիտակության, հոգեկան անհավասարակշիռ վիճակի, տարորինակության, տարբեր արատների եւ այլ պատճառներով: Երգիծական գրույցներից շատերն ունեն միայն տեղական տարածվածություն. ստեղծված լինելով այս կամ այն անձի շուրջ՝ դրանք հաճախ պատմվում են տվյալ կամ հարեւան բնակավայրերում: Մի շարք պատումներ էլ ստացել են ընդհանուր արցախյան գործածություն: Վերջիններիս մեջ առանձնանում են Պըլը-Պուղու զվարճախոսությունները, որոնք տարածվել են նաեւ Արցախի սահմաններից դուրս⁴⁰: Պատահական չէ, որ այս կամ այն գյուղերում զվարճախոսներին կոչում են հենց Պըլը-Պուղի մականունով, իսկ Պըլը-Պուղուն առուտօրը (անշահավետ գործ), Պըլը-Պուղուն դրգղանը (ձգձգված գործ) արտահայտությունները Ղարաբաղի բարբարի կենսունակ դարձվածներից են: Մեծ զվարճախոսի անվան շուրջ ստեղծված գրույցներն այնքան են ծավալվել, որ հաճախ նրան են վերագրվում նաեւ հայտնի եւ անհայտ այլ զվարճախոսների մասին պատմվող պատումները: Իրականում հայ բանահյուսության մեջ նա ժողովրդական էպոսի հերոսներից հետո ամենից հայտնի կերպարն է⁴¹, որի մասին ստեղծվել են նաեւ գեղարվեստական գործեր, նրա անունով հրատարակվել երգիծական հանդես⁴²:

39. Կարդանյան Ս., **Բանահյուսական նյութեր Լեռնային Դարաբաղից**, «Լարեր հասարակական գիտությունների», Երեւան, 1971, № 8, էջ 92

40. Ղաղյան Ա., **Դարաբաղի զվարճախոս Պըլ Պուղին**, «Լարեր հասարակական գիտությունների», Երեւան, 1978, № 9, էջ 60

41. **Նույնը**, էջ 61

42. Աբելյան Ա., **Պըլը-Պուղի (Օպերետ չորս արարուվ)**, Նոր Նախիջենան, 1923, Բարսեղյան Ա., **Պըլը Պուղի (Յերսական կոմեդիա չորս գործողությամբ)**, Երեւան, 1963, Օվյան Վ., **Եվ Պըլը-Պուղին մի առակ պատմեց**, Ստեփանակերտ, 1993, «Պըլը-Պուղի», Ստեփանակերտ, 1991-2014

Պըլք-Պուղին արդարամիտ է ու անկեղծ, ազնիվ ու շիտակ, հնարամիտ ու սրամիտ, նաեւ խորամանկ: Մի շարք գրուցներում զվարճախոսն իր հնարամտությամբ կարողանում է օգնել իրեն դիմած մարդկանց՝ այս կամ այն հարցն արդարացի լուծելով. տեղի տալով ձիթավաճառի կոնջ թախանձանքին՝ Մելիք-Շահնազարի հրամանով տասնինգ մարդկանց կտրած քթերի մեջ ճարելու իր ամուսնու քիթը, նա խորհուրդ է տալիս մեկմեկ հոտոտել եւ ձեթի հոտից ճանաչել [4(6)], մեկ այլ դեպքում իրեն դիմած լեզվանի կոնջը խորհուրդ է տալիս ամուսնու կողմից չծեծվելու համար նրան շիակաճառել [4(65)]:

Զվարճախոսի սրամտությունը բնատուր է, որը դրսեւորվում է դեռեւս մասուկ հասակից: Զրուցներից մեկում պատմվում է այն մասին, թե ինչպես փոքրիկ Պուղին պապի հետ անտառում հանդիպում են գայլերի: Պապը թոռանը առաջարկում է շան նման հաչել, սակայն սրամիտ փոքրիկն ասում է, որ եթե ինքը հաչի, գայլերը կարծելու են, թե շան ձագ է, ուրեմն ավելի լավ է պապը հաչի, որ գայլերն իմանան, թե մեծ շուն է ու փախչեն [4(76)]:

Ընդհանրապես Պըլք-Պուղու յուրաքանչյուր խոսք, լինի հանդիմանական, խրատական, թե այլ բնույթի, ուղեկցվում է սրամտությամբ. Երբ նա հասնում է իր տունը թալանած գողերի հետեւից, Վերջիններիս այն հարցին, թե ուր է գնում, զվարճախոսն ասում է. «**Պա մէր տոնը քուչուցունում չը՞ք**» [4(78)], երբ հորթերից մեկը արձակվում եւ փախչում է, նա սկսում է ծեծել կապած մյուս հորթին՝ ասելով. «**Վէր սա աէց ընզեկ, էն մինին անա ք'ծիլան ա փըխչիլան**» [4(71)], երբ դատավորը, Պուղու սրախոսությունից զգուշանալով, նրան հրավիրում է թութ ուտելու, զվարճախոսն ասում է. «**Չէ, կըռէք' չօնիմ, լրիա մին ըստաքան արադ տո՛, խըմիմ**» [4(81)], տեսնելով երեխայի փոխարեն խանձարուրի մեջ փաթաթած գողացված գառը՝ Պուղին գողացողին ասում է. «**Ղազար, տըէս հիշկան ա յէ՛ ք'ըէ՛զ նըման, հանց ա լիհն քըթատ վէր ընզած ինի** [4(21)]»:

Պըլք-Պուղու սրախոսության նյութ են դառնում բոլորը՝ անկախ դիրքից, սոցիալական վիճակից, իր հետ ունեցած հարաբերությունից: Սակայն դրանց մեջ առանձնանում է Վարանդայի իշխան Մելիք-Շահնազարը, որի ապարանքում որպես կատակաբան, իր կյանքի մեծ մասն անց է կացրել մեծ զվարճախոսը: Դաժան ու հզոր է Մելիքը, բայց նա երբեք չի կարողանում սաստել Պըլք-Պուղուն եւ ամեն անզամ, փորձելով ծաղրել նրան, ինքն է պարտվում՝ դառնալով ծաղրի առարկա: Որոշ պատումներ պարզապես երկխոսություններ են Մելիքի եւ զվարճախոսի միջեւ: Այսպես, երբ Մելիքը հարցնում է, թե ինչից է, որ Պուղու գլուխն է սահտակել, իսկ իր՝ բեղերը, վերջինս ասում է. «**Մելիքըն ապրած կէնա, էտ ընդըրանա յա,**

Վեր տու ըռխավըտ ըս կօրծ ընէս, յը՞ս կըլիսավըս» [4(11)], Սելիքի այն հարցին, թե որ տարիքում է մարդ խթէլքակաղար դառնում, կատակաբանը պատասխանում է, որ ով իր նման է, խելոք է ծնվել, ով Սելիքի նման է, ինարավոր է՝ հարյուր տարի ապրի, այդպես տհաս էլ մեռնի [4(12)], մեկ այլ դեպքում Սելիքի հարցին՝ կընդունի արդյոք դրախտը իրեն մեռնելուց հետո, պատասխանում է. «**Տըրախտը գիղնա չըմ, ամմա տըժօխւկը հէտա գիշլան կըքըցի»** [4(9)]: Մի շարք դեպքերում զվարճախոսը ծաղրում է Սելիք-Շահևազարի արտաքինս ու անմիտ արարքները: Պատումներից մեկում Սելիքը տասը ռուբլի է տալիս Պուտուն՝ այն պայմանով, որ նա հարսանիքի ժամանակ չծաղրի իրեն, սակայն վերջինս, տեսնելով տիրոջ կարմրատակած քիթը, չի համբերում եւ վերադարձնելով «կաշառքը»՝ բարձրաձայնում է. «**Տասսը մանէթըտ քէզ ինի, ամմա քըթէտ հնլը հնլ չի»** [4(61)], Սելիքի այն հարցին, թե ինչով են իրենք իրարից տարբերվում, Պուտին պատասխանում է, որ իրենց միջեւ մեծ տարբերություն կա. ինքը խելոք է, բայց իրեն հիմարի տեղ է դնում, մինչդեռ Սելիքը հիմար է, բայց ձգտում է խելոք ծեւանալ [4(62)]: Պըլը-Պուտու սրամտությունն ավելի անողոք է դառնում, երբ խոսք է գնում Սելիք-Շահևազարի՝ ժողովրդին ճնշելու եւ հայրենիքը դավաճանելու մասին: Նա չի խնայում Սելիքին՝ ասելով, որ աշխարհի ամենալավ բանը ոչ թե փողն է, այլ ազատ խոսքը, որ չկա նրա տանը [4(51)], մեկ ուրիշ դեպքում, երբ իշխանը խորհուրդ է տալիս քիչ մեղր ուտել, թե չէ կարող է մեռնել, զվարճախոսը պատասխանում է, որ ավելի լավ է ասեն՝ մեղր է կերել ու մահացել, քան թե ասեն՝ Ղարաբաղը վաճառել է թուրքերին, սոված մահացել [4(31)]: Սակայն Սելիքն ու Պուտին թշնամիներ չեն, ընդհակառակը, նրանք լրացնում են իրար. զվարճախոսը անչափ համարձակ է, քանի որ ուսի Շահևազարի նման հզոր հովանավոր, իսկ իշխանն էլ հպարտ է, որ ուսի Պուտու նման ինարագետ ու սրամիտ կատակաբան, ով ծաղրելուց բացի, հարկ եղած դեպքում կարող է պաշտպանել իրեն [4(50)]: Որոշ պատումներում Պըլը-Պուտու սրամտության հետ երեւան է գալիս նրա միամտությունը [4(29), 4(38)], որոշներում՝ խորամանկությունը [4(4), 4(5), 4(20)] եւ այլն:

Արցախում գրեթե յուրաքանչյուր գյուղ ունի իր զվարճախոսը⁴³: Դրանցից է Բուլին՝ Մարտունու շրջանի Բերդաշեն գյուղից: Ինչ խոսք, որ նա չունի Պըլը-Պուտու վար արտահայտված հատկանիշները եւ ամենից առաջ աչքի է ընկնում իր միամտությամբ եւ ազնվությամբ: Նա հրաժարվում է համագյուղացուն միս վաճառելուց, քանի որ վերջինս իր խոգերը մսամթերման է հանձնել [4(310)], հրաժարվում է թերթ բաժանորդագրվելուց, քանի

43. Ղագիան Ա., *Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը 1970-73թթ. գրառումների հիման վրա*, «Պատմաբանահրական հանդես», Երեւան, 1974, № 4, էջ 238

որ ինքը թերթ չի կարդում [4(318)], հրաժարվում է բամբակաքաղին մասնակցելուց, քանի որ ինքը բամբակ չի ցանել [4(322)]: Որոշ պատումներում Բուդին համարձակ պատասխաններ է տալիս իշխանավորներին. Երբ կոլտստեսության նախագահն ասում է, որ համաձայն օրենքի՝ Բուդին իրավունք չունի երկու կով պահել, զվարճախոսն ընդդիմանում է. «**Պա վեր տու Էրկու կընէգ ըս պահում, իրավունք օ՞նիս»** [4(321)], կամ երբ դատախազը մեղադրում է Նրան, թե ինչու չի համաձայնում հովիվ դառնալ, պատասխանում է. «**Խէ տանըմ ջ՞ն քու պաշտօնըտ սըվորցընում, ջըբընօթում ըս սըվորցընում»** [4(320)]:

Ավելի սրամիտ է նույն շրջանի ճարտար գյուղի բնակիչ Սապօծնիգ Վաղոն, ով կարողանում է ցանկացած դեպքում տալ այսպիսի կտրուկ պատասխաններ, որ խոսակիցն այլեւս չի հակածառում: Մի անգամ, երբ ավտոտեսություն մեղադրում է վարորդին՝ Վաղոյի որդուն, թե ինչու մեքենան ամրագոտիններ չունի, Վաղոն ասում է. «**Պօ՛, պա էտ հինչ գիդա՞ցէր, թա լըհա ք՞ննէնիմ ընք ռէմէն ինք օնինք»** [4(254)], մեկ այլ դեպքում, երբ գնացքում աղբեցանցին ու վրացին, իբր Վաղոյին ձեռ առնելու համար սկսում են վիճել՝ յուրաքանչյուրը անդեւով, թե Ղարաբաղը իրենցն է, զվարճախոսն ասում է, որ ինքը արհեստավոր է ու կծառայի եւ աղբեցանցիններին, եւ վրացիններին, իսկ ոգեւորված ուղեկիցների այն հարցին, թե ինչ արհեստավոր է նա, պատասխանում է. «**Յէս մըռալու դուրժ շինծող ում, մը՛ռալը՝ ծըզանա, դուրժին՝ ինձանա»** [4(246)]: Յետաքրքիր են Վաղոյի եւ Արցախի հերոս, հրամանատար Ավոյի՝ Սոնթե Սելքոնյանի երկխոսությունները. Ավոյի հարցին, թե որտեղ է Վաղոյի տղան, զվարճախոսը հարցով է պատասխանում. «**Քու ապէր քու տը՛դըտ գ՛ննէլում ա՞», եւ ստանալով բացասական պատասխան՝ ասում է. «**Պա վեր չէ, յէս հինգի՞նամ՝ տըղաս ըշտէդ ա»** [4(249)], կամ երբ պատերազմի թեժ պահին իմասնալով, որ Վաղոն թաքում գինի է վաճառում՝ Ավոն գալիս եւ բացում է գինու տարայի ծորանը, որ թափի գինին, Վաղոն ասում է. «**Մէր տըղէրքըն էլ ըն կիլան պօստ, հալան յըս էլ ում կիլան, մինակ թա էտ կըռանը կա՞պէ»** [4(248)]:**

Մի շարք զվարճախոսություններ ստեղծվել են Սարտակերտի շրջանի Վանք գյուղի բնակիչ Ղըլէչի Միշայի անվան շուրջ. Երբ Միշան, էշի վրա նստած, գնում է ծամիոր, շամիսորեցինների այն հարցին, թե որտեղացի է, պատասխանում է. «**Քըմատադ, յէս դարաբաղցէ յում, ամա տակէնըս շամիօրէցի յա»** [4(489)], երբ շոշկոմի քարտուղարը այցելում է Միշայի տուն, որտեղ տասներեք երեխա կար եւ աթոռ չի ճարում, որ նստի, զվարճախոսն ասում է. «**Յընգէր Բարունց, շատ խըլքչուէ մին, տաբրէթէկա չօնէմ, իօցան մինը քաշի տակըտ, նըստէ»** [4(487)], մեկ այլ դեպքում էլ, երբ Միշայի տասնը հյուրընկալված Սիլվա Կապուտիկյանը բաժակ է վերցնում կենաց

առաջարկելու համար, Սիշան սաստում է Նրան՝ ասելով. «**Յավաշ Ե, Սիլվա, Ղարաբաղ տըհէնց աղջաթ չըկա, մէր քըշտէն վէրցակըն ա կանչում, հավը վար օգում ա կանչի, մօրթում ըն**» [4(490)]:

Ի տարբերություն նշված զվարճախոսների՝ Մարտակերտի շրջանի թալիշ գյուղի բնակիչ Տիկոշը պարզամտությամբ ու կենցաղային տարբեր հարցերի նկատմամբ արտահայտած միամիտ վերաբերմունքով ինքն է դառնում ծիծաղի առարկա⁴⁴. Երբ մայրը կորած էշը փնտրող Տիկոշին հայտնում է, որ էշը ճարել են, և ասում է. «**Սամա, ասա թօղ որիշ տըէն չըրինան, մի ծծը ա մընացէլ, էս մի ծծրըն էլ յաշէմ, նօր կամ**» [4(464)], երբ գյուղացիները հարցնում են, թե ինչու է գլխարկը թարս դրել, Տիկոշը պատասխանում է. «**Վէշինչ, մին ա, էս ա յէտ ըմ տնառնիմ**» [4(468)]:

Մյուս զվարճախոսներից հայտնի են Ավագը ամին [4(123), 4(124), 4(126)], Յեղի դային [4(233-239)], Աշոտը [4(384-386)], Թեւոսը [4(402), 4(411), 4(413)], Թոնի դային [4(430-440)], Վարսէնիգ հանին [4(502-511)] եւ ուրիշներ:

Բազմաթիվ զվարճախոսություններում ներկայացվում է բնակիչների միամտությունը. Յայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին, կյանքում առաջին անգամ լինելով Ֆիզովի քաղաքում եւ զարմանալով նրա մեծությամբ, Յէյրան աքէրը գյուղի կանաց հավաքում է գլխին եւ հավաստիացնում, որ Յիտլերի նպատակը հենց այդ քաղաքը գրավելն է [4(122)], կուսակցական օրիորդը դատավորի այս հարցին, թե ինչու է համաձայնել կենակցել կուսակազմակերպության քարտուղարի հետ, զարմացած պատասխանում է. «**Պա վէր պարթեկուն ասածը անիմ վուչ, պա հնլր ասած անիմ**» [4(211)], ի պատասխան որդու մեղադրանքի, թե ինչու է ինքն իր գերեզմանոցը փորել, իննունչորսամյա ծերունին պատասխանում է. «**Ըսօր-Էք՛ուծ մըռնըլական ում, իմ հնանգիստըս տըէսնամ վէչ, յըէտնան մըէռնիմ**» [4(282)], միամիտ երիտասարդը իր սերը համարում է հիսուն տոկոսով ստացված, քանի որ ինքը սիրում է, իսկ աղջիկը՝ ոչ [4(377)]:

Մի շարք ստեղծագործություններում կատակի առարկա է դառնում մարդկանց շփոթմունքը. ցանկանալով սփոփել կինը մահացած եղբորը՝ Կարօ դային շփոթվում է եւ ասում. «**Ե, այ ախակէր, իինչ ըս գն՞ուղում, բալթիան լնկը էտ ա՛**» [4(497)], շփոթված ծերունին նստում է էշի վրա եւ գնումնույն էշը փնտրելու [4(103)], նկատելով, որ կինը գոմը մաքուր չի սրբել, զայրացած ամուսինն ասում է. «**Պա յըէս սիրվիմ ըստի կոնկածըմը**» [4(149)], ճանապարհելով հիվանդանց գնացող բարեկամին՝ շփոթված կինն ասում է. «**Քիսնալըտ իսի, կալըտ չինի**» [4(505)], մեկ այլ դեպքում նոյն կինը թոռանն ասում է. «**Վազ տո փըսան կապէ, շօնը կա**» [4(506)]:

44. Կարդանյան Ս., **Բանահյուսական նյութեր Լեռնային Ղարաբաղից**, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1971, № 8, էջ 92

Որոշ պատումներ ներկայացնում են ստախոսություններ. մի գյուղացի պատմում է, թե ինչպես է Ստալինն իրեն հրավիրել Կրեմլ եւ խնդրել ամբողջ երկրում տարածելու նպատակով այծը տարեկան երեք անգամ ծնեցնելու գաղտնիքը հայտնել [4(108)], մեկը, չնայած չի մասնակցել Հայրենական Մեծ պատերազմին, պատմում է այդ պատերազմի ժամանակ գերի ընկնելու եւ իր վաղեմի ծանոթ Հիտլերին հանդիպելու մասին [4(517)], մյուսը փորձում է համոզել, որ ինքը սպանել է գայլին եւ մորթագերծ արել, բայց գայլը վերակենանացել է ու սկսել քայլել [4(427)], մեկ ուրիշը, չկարողանալով հավատացնել համագյուղացիներին, որ իրենց տան մոտ հարյուր գայլ է տեսել, դրանց թիվն աստիճանաբար կրճատում է եւ դարձյալ հանդիպելով խոսակիցների թերահավատությանը՝ ճարահատյալ ասում է. «**Դուզըն ասած, մինը տը՞սալ ըմ, ամմա հաստադ գիդան չըմ՝կի՞լ ալմի, թա շօ՞ն**» [4(146)]:

Արցախյան ժողովրդական խաղիկները հիմնականում քառատող լիրիկական երգեր են՝ հորինված հոգեկան տարբեր վիճակների եւ հասարակական բազմազան երեւութեների անմիջական ազդեցության տակ, որոնցից ամեն մեկն արտահայտում է մի ամբողջական միտք, տրամադրություն եւ ուսի հանգավոր ու գեղարվեստորեն ավարտուն կառուցվածք: Դրանց մեծամասնությունը վիճակի երգեր (**Չանգիլիլմ**) են, որոնք ներկայացնում են երիտասարդ սիրահարների ներքին ապրումները եւ սովորաբար երգել են համբարձման տոնին՝ վիճակախաղերի ժամանակ⁴⁵.

**Ալավը տուվավ վընսէրէն,
Վը՞սկէ ջամը կուռնէրէն,
Մնիրնիմ մընա էն տըղան,
Վէր ինձ թօղից տըռնէրէն [5(3)]:**

**Սէրը ծաղէգ չի, վէր քաղիս,
Սէրը սը՞րմը չի, վէր կարիս,
Սէրը թնմնիգ ախպնիր ա,
Սէրը սըրտավ բիդի սիրիս [5(193)]:**

Բազմազան են արցախյան խաղիկներում արծարծված թեմաները՝ սեր, աշխատանք, հայրենիք, բնություն, պանդխտություն, սոցիալական խնդիրներ եւ այլն: Գերազանցում են սիրո պատումները, որոնք արտահայտում են երիտասարդ աղջկների ու տղաների, հարս ու փեսաների, երբեմն էլ՝ ամուսինների սիրո զգացմունքը՝ տարբեր նրբերանգներով: Մի շարք երգեր նվիրված են յարի գովքին, որ ասկում են աղջկա կամ տղայի կողմից: Գովզում են աղջկա չինար բոյը, ալագող աչքերը, քաղցր լեզուն, շեկ ու թուխ մազերը, ծամերը, շամամ ծերը, հագուստը, քայլվածքը, տղայի բօյն ու բուսաթը, ուժը, բեղերը, քյաքյուզը.

45. Նեռնային Դարաբաղի բանահյուսությունը (գրառումը, բնագրի պատրաստումը եւ ծառագրությունները Ս. Գրիգորյան-Սպանդարյանի), Երեւան, 1971, էջ 438-441

Իմ յարջս աննըման ա,
Օնքը թէվու մընան ա,
Ամմէն յէջօղ էրվում ա,
Սը՞րտ բիդի, վէր տըմանա [5(80)]: **Ալին տըղա, ալին տըղա,**
Մք' անք' նկը դալին տըղա,
Մ' սէր տըղած, սէր ինք' կալած,
Տու իմ հանրանց կալին տըղա [5(5)]:

Սակավաթիվ խաղիկներում արտահայտվում է աղջկա բողոքը ժամանակի սովորությունների եւ բարեկրի հանդեպ: Աղջկներին հաճախ ամուսնացնում էին փոքր հասակում՝ արդեն տարիքն առած տղամարդու հետ՝ հաճախ իիմք ընդունելով տղայի հարուստ լինելը եւ անտեսելով նրա թերությունները: Ծնողների որոշումն օրենք է աղջկների համար, սակայն պատահում են նաեւ համարձակները, ովքեր ընդդիմանում են այդ որոշման դեմ՝ գերադասելով աղջատ, բայց սիրած տղային:

Բախճա-բըհար ըն կապալ,
Աղու զիհար ըն կապալ,
Սը՞րտըս էն տըղէն յըրա չի,
Զօռոավ յըրա յըն կապալ [5(36)]: **Ասիբ ա, հա անիբ ա,**
Էն տըղան ինձ նանիբ ա,
Տանավ-տը՞ղավ թ'անիբ ա,
Յինչ անիմ, թա թ'անիբ ա [5(30)]:

Սիրո պատումներում սիրված մոտիվներից է յարին տեսնելու, նրա մոտ լինելու, շուտափույթ ամուսնանալու, նրան ծաղիկ կամ ինձոր ուղարկելու, նրա կոծքին հանգչելու, նրա վրայի զարդը դառնալու, հանուն նրա կյանքը նվիրաբերելու ցանկության արտահայտությունը: Ներկայացվում են նաեւ սիրո վիշտն ու թախիծը, սալդաթ գրված յարի կարոտը, ամուսնության խոչընդոտները, առաջին սերը.

Նըստիմ քարէն,
Յիշիմ յարէն,
Մաղբուն մընա էն տարէն,
Վէր բանակ տարէն իմ յարէն [5(180)]: **Յանդը թ'ը՞ցէն հարսէրը,**
Թամմուզ-թանք'նուզ վարսէրը,
Սարթին մընսան հուսց ընգէ՛
Վիրան առաջի սէրը [5(123)]:

Առանձնակի ճոխությամբ են հանդես գալիս մայրական եւ որդիական սերն արտահայտող երգերը, որտեղ անփոխարինելի են որդին մոր, իսկ մայրը՝ որդու համար.

Դարաբաղում ախ չի կա,
Առանց բար թաղ չի կա,
Ջշտը՞ղ շօն կաս, հինչ տը՞սնաս,
Բալից քախծըր պէն չի կա [5(137)]: **Սօրը ջանիլը վէրըն ա՝,**
Սօրը անիլը վէրըն ա՝,
Սօրան ազիզ մարթ չի կա,
Սօրը անիլը վէրըն ա՝ [5(167)]:

Բազմազան ձեւերով արտահայտված սիրո հետ ներկայացվում է գյուղական աշխատանքը՝ իր տարբեր տեսակներով, եւ դա հասկանալի է. այդ խաղիկները հիմնականում ասել են գեղջկուիիները, իսկ նրանց սի-

րածները գյուղական աշխատանքին, հատկապես Երկրագործությանը նվիրված գեղջուկ երիտասարդներ են, որոնք ներկայացվում են աշխատանքի գործընթացում.

Բաղերումը թօթ ըս թափում,   **Յանդը քիսիմ ըրըվկալին,**
Յէս քու թափչի ջանէտ մատաղ,   **Լէն-բօլ վարիմ ցօրէն, կանրին,**
Ըրէվէն տակէն հծնձ ըս անում,   **Յըրսանէք՛ըս փըռսիմ կալին,**
Յէս քու հընձնած արտէտ մատաղ [5(39)]:   **Ծակ-ծըծաղավ լըցնէ տարին [5(124)]:**

Սի շարք պատումներում արծարծվում է հայրենիքի թեման: Արցախցին սիրում է իր հայրենիքը, սիրում է նրա քարն ու ծառը, ջուրն ու հողը, իր մանկության վայրերը, անտառները, սարերը, աղբյուրները, այն վեր է դասում ամեն մի Երկրից եւ ուր էլ լինի՝ հիշում է իր ծննդավայրը, կակիծով ողբում նրա վիճակը:

Յըկ աշըդ ըմ, վարթին թաղը,   **Ծըռէքած գանքըտ իօր ա՝,**
Ճանքի, ծիրվան նան շարմաղը,   **Խոսըմ չըս՝ դանրդըտ խօր ա,**
Թէկրանը ջէնյաթ էլ տըւոնա,   **Էրված, տըրտակված ծուշին,**
Մոռանալ չըմ Ղարաբաղը [5(169)]:   **Իմ սըւրտըս խըրած թօր ա [5(139)]:**

Հայրենիքը ներկայացվում է իր բնությամբ, գեղեցկությամբ ու տարբեր բարեմասնություններով.

Տիզափանդ պէցնիլր սար ա ,   **Մէր իինդէրէն արտէր ա,**
Սնն նան կէրանը քար ա,   **Չնիլքնապնլկնիլր վարթէր ա,**
Յէս մըւոնիմ էն Տիզափանդն սարէն,   **Ծշխըդողէն ջանէն մատաղ,**
Չըրքնպնլլիր անտառ ա [5(216)]:   **Բաղ ու բախճա բարէր ա [5(153)]:**

Անհնար է խոսել արցախյան քնարական բանահյուսության մասին՝ առանց դիտարկելու պանդխտության թեման: Դարեր շարունակ արցախյահայությունը բռնել է գաղթի եւ պանդխտության ճանապարհը, եւ եթե գաղթի հիմնական պատճառը օտար զավթիչների կողմից Արցախի նվաճումն էր, ապա պանդխտությունը հիմնականում արդյունք էր սոցիալական կարգերի հետեւանքով ստեղծված կենսական դժվար պայմանների: Ոգետրված օտար ափերում հարստանալու գաղափարով՝ արցախցի երիտասարդը թողնում է հարազատ վայրերը եւ դիմում պանդխտության: Սակայն երկար չի տեսում այդ ոգետրությունը, վիա է հասնում հիասթափությունը, եւ կործանված համարելով իր երիտասարդ կյանքը՝ նա փափագում է գոնե թաղմել հայրենի հողում՝ իր հարազատների կողքին.

Յըղոցէք՛ը քարօս կինի,   **Վըւ մըւոնիմ, տարէք ծուշի թըղըցէք՛,**
Ղարիբը միշտ կարօս կինի,   **Ընդըւղ ա աղիզ կանքնըս, յարըս,**

**Աշկը էն ա լավ մարդու յըրա,
Չօրս դօլք վիրավիկը անօղ կինի**
[5(130)]:

**Զըհանդամը, թա կըկուղանան քարը,
Ընթէն ըն թաղված հնդրս ու մարդս**
[5(206)]:

Այլ նմուշներում հերոսը պանդուխտի սիրածն է, ով մնացել է անտեր, շատացել են յարի թշնամիները, սակայն նա չի կորցնում հույսը, մերժում է բոլոր առաջարկողներին՝ երազելով այն պահը, երբ սիրածը կվերադառնա եւ իր դուռը կըախի.

**Թինի՛, կալ չըմ, կարէլ չըմ,
Դնարդս խօր ա, կարէլ չըմ,
Յըէռէ տըէն մին յար օնիմ,
Ուրուշն կալ չըմ, կարէլ չըմ** [5(231)]:

**Կարունք ա կամ պըպակի,
Պուն կըտինի թըռչնակի,
Յիր կինի՛յարըս կըկա,
Իմ կապ տօռնը կըթակի** [5(116)]:

Առավել ողբերգական է պանդուխտ որդուն տարիներ շարունակ սպասող մոր վիճակը, ով դեղնել ու հալումաշ է եղել, վարվել ու խանձվել, ինչպես հայրենի Շուշի քաղաքը, սակայն, երբ ստանում է որդու վերադարձի լուրը, աշխարհը ասմիջապես փոխվում է նրա աչքերի առաջ, եւ սեւ օրերը դառնում են կարմիր՝ լցված երգ ու խաղով.

**Իմ լավ բայա, տուն յէք,
Ճըրաքըտ վառ ա, տուն յէք,
Իմ սըէրտըս էրկալ, խանձվալ,
Տըէռալ ա Ղալա, տուն յէք** [5(79)]:

**Իմ վանդանըս ա Ղարաբադ,
Նախշուն սարէր, կանանչ բադ,
Ղարիբ դուշըս տուն ա կամ,
Կանալ ա Ղալա, տուն յէք** [5(81)]:

Եվ այսպես, պանդիստության բոլոր երգերում այդ երեւույթը որակվում է որպես մեծ չարիք, որը դարեր շարունակ ուղեկցել է ողջ հայությանը, ահա թե ինչու օտար ափերում դեգերող արցախցին, գգալով մոտալուտ վախճանը, իր խորհուրդն է հղում այդ դաժան ճանապարհը դեռեւս չքոնած հայրենակիցներին.

**Վախըմ ըմ՝ շնւտ մըէռնիմ,
Խօսկէրքըս պըռատ մընա,**

**Ղարիբօթուն միք քինիլ,
Ինձանա ծըէգ խըրատ մընա** [5(203)]:

Որոշ խաղիկներում արծարծվել է պատերազմի թեման: Ծանր են պատերազմի թողած վերքերը, անտեր են մնացել արտն ու տունը, աղջիկներն ու կանայք, եւ հերոսուհին երազում է միմիայն խաղաղություն.

**Ախճիգ, կընէգ՝ լօխ անմարթ,
Մընաց անդար տուն նան արտ,
Օր նան քըշէր հօքսէն մաշին,
Կընանէքը՝ տըղամարթ** [5(9)]:

**Մէխսկ ըն, խըէնճ ըն բալէք'ը,
Ղաշնագ, նախշուն բալէք'ը,
Աշխարքըս խաղադ ինի,
Պակաս չինի հաց նան յէրքը** [5(146)]:

Կան նաեւ խրատական եւ խոհափիլխոփայական խաղիկներ, որտեղ ներկայացվում է աշխարհի անցողիկությունը, մարդկանց ազահությունը, կարճամտությունը, պախարակվում անբարոյականությունը, չգրված սուրբ օրենքների ոտևահարումը.

*Ըստանէն աշկը միշտ ծակ ա,
Ամէն օր էլ տուրըթակ ա,
Էն աշխարքը պէն չի տանէլ,
Մարթը խըլքավ հնալն խակ ա [5(61)]: Մարթ նորան քէնուն ծօցը [5(179)]*

Քնարական բանահյուսության՝ մեր կողմից գրառված մյուս ժանրերի նյութերը հիմնականում առանձին անհատների կողմից հորինված ստեղծագործություններ են, որոնք լայն տարածում չեն ստացել:

Բանահյուսության մեջ իրենց դիպուկ արտահայտությամբ առանձնանում են ասույթաբանական բանահյուսության ժանրերը:

Արցախյան առած-ասացվածքներն ուղղակի եւ փոխաբերական իմաստ ունեցող կարծ ու պատկերավոր ասույթներ ու դատողություններ են, որոնցում կյանքի տարբեր երեւույթներ բնութագրվում են սրամտորեն ու կատարյալ ամբողջականությամբ: Դրանց մեջ արտահայտված են բազմաթիվ ու բազմաբնույթ երեւույթներ: Առանձին խումբ են կազմում այն ստեղծագործությունները, որոնք ներկայացնում են հայ ժողովրդի արցախյան հատվածի ապրած միջավայրը, բնավորության գծերը, կենսական պայմանները, քաղաքական կյանքը պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում: Դարեր շարունակ արցախահայությունը կենաց ու մահվան պայքար է մղել օտար զավթիչների դեմ՝ հաճախ ստիպված լինելով դիմել հարկադրական տեղաշարժերի: Դրա վառ արտահայտությունն է «*Ալիս ք'ըլքավ, Վնալին յըլքավ*» առածը, որի ուղղակի իմաստը արտահայտում է օտար նվաճողների՝ իրար փոխարինելը: Բազում դարերի կենսափորձով արցախցին հանգել է մի հետեւության. թշնամու բարեկամությունը կեղծ է եւ ցանկացած պահի կարող է վսասել, պետք է զգուշ լինել. «*Թօրքէն Նըհըւտ հընգըրոյթուն ըրա՛, մըհակը ծըլքատ վէր մէ՛ տինիլ*»: Թշնամին անողոք է, բայց եւ վախկոտ, նրան պետք է պատճել, միայն այդ դեպքում նա կարող է հաշվի նստել քեզ հետ. «*Թօրքէն չըքէրանը թակիս վէչ, աշնա չի տըկուալ*»:

Սոցիալ-քաղաքական կյանքն արտացոլող առած-ասացվածքների մեջ առանձնանում են պանդիստության վերաբերյալ եղած ստեղծագործությունները, որտեղ ներկայացվում է հայրենիքից ու ընտանիքից հեռացած պանդիստի ծանր ողբերգությունը. «*Ղարիբը օրիշին վըկղումը մինակ ըրտասունք կըթօղնէ*», «*Ղարիբին հացը լըդէ յա, ճնլրը՝ աղու*», «*Ղարիբին*

իըւտէ մին օրը մին տարէ յա», «Ղարիբին օշը միշտ դըբէտ կինի», «Ղարիբ մարթին վէզը ծոռ կինի», «Ղարիբին հննգիստը առանց քար կինի»: Սակայն, չնայած կյանքի ծանր պայմաններին, արցախցին հոռետես չէ, չկորցնելով պայծառ ապագայի հեռանկարն ու հույսը՝ նա պայքարում է իր անկախության ու ազատության համար, անդադրում աշխատում. «Յայր ումէդավ ա ապրում», «Յայր մինչը՞կ նըղանա վէչ, յըւտ չի տըւոնալ»:

Մի շարք բանաձեւերում Ներկայացվում է հայրենի բնաշխարհը՝ լեռներն ու ձորերը, գետերն ու առուները, դաշտն ու արոտը, քարն ու հողը. «Սարէն սըվը՞ր կավը սարումը կըծընէ», «Սարերը ըրուտալին տըւէ ծծրէրըն ըն ըրուտում», «Սարը հիշկան պէցնլր ինի, կըլիսէ ծունը էնքան շատ կինի», «Յանդէրը շու ածած հացը քախծըր կինի», «Ծրասխէն դրադէն վէր էշ թանվիլ տա, մօխէրը ինձանավ կըտա», «Չուտըն էլ ա մնարդ իլալ, մըհէնգ ա նըմըրդացալ», «Չուտէն դնարդը Չուտան վարար ա»:

Յատկանշական է, որ առած-ասացվածքներում տեղ են գտել հիմնականում այն բույսերն ու կենդանիները, որոնք աճում ու ապրում են Արցախի հողում եւ արցախցու կյանքում կարեւոր դեր ունեն. «Խաղուն վէր հըսավ, ծըմէրուկէն մըհալ քըցնջ չինիլ», «Ղարաբաղցունը օթըն ա, թօթը, թիյին կօթը», «Ճըղպօրէ ծառէն քարավ տըվօղ շատ կինի», «Արտը վէր նըմըրդոթուուն անէ, կավը տոնը կըպահէ», «Էշը վէր կա, վըւսկէ յա թըրքում», «Յըկնանը քաշնձը մինակ ուրան կաշին ա գննլինմ», «Ճօնը վէր շօն ա, ուրան թըզնըլանտը՞ղը թամնիզ ա պահում», «Կնկլը ընզավ վըխճարէն սնուրնև, վայ մինատար», «Օհսան էլ ըն ճար շիննիմ»:

Առած-ասացվածքները հստակորեն ներկայացնում են արցախցու կյանքի պատկերը, հասարակական կենցաղը, սովորույթներն ու հայցքները: Դարեր շարունակ աշխատավոր գյուղացին ճնշվել ու հարստահարվել է ոչ միայն օտար զավթիչների կողմից, այլեւ իր ազգային տերերից՝ քաջ գիտակցելով հարուստների եւ աղքատների անհավասարությունը. «Ապըրէ կա՝ յը՞ն ա, ապըրէ էլ կա՝ լրդէ յա», «Ապըրէ կա՝ արծաթ ա, ապըրէ կա՝ արկաթ ա», «Ապըրէ կա՝ մըռնէլա փիս ա», «Յարուստը ջուբէն ա թըխուս, քանիբը՝ ծույսանը», «Յարուստը քըսիբին աշխադանքավը կապըրէ՝ քըսիբին միննաթու տակէ թուղէլավ, ընդըրա վիզին կոռ տինիլավ»:

Բազմաթիվ ստեղծագործություններում արտացոլված են կենցաղային հարաբերությունները: Յատկապես ակնառու են արյունակցական-ազգակցական եւ ընտանեկան հարաբերություններն ու դրանց հետ առնչվող երեւույթները Ներկայացնող առած-ասացվածքները, որտեղ ժողովուրդը տվել է ծնողի ու զավակի, եղբոր ու քրոջ, ամուսնու ու կնոջ, հարսի ու կեսրոջ բնութագիրը՝ բացահայտելով նրանց միջեւ եղած փոխհարաբերությունը. «Մօրը աշկէն խօխան մըծանալ չի», «Մօրը անէսկը փըռնէլ չի,

ծըծէն կաթնէն տէմ կըղնէ», «Սօրը մին օրթնանքը օխտը վըրթքբէդու անէսկ կը քանդի», «Սօրը բախտը ըիմքեանը կօտկումը կինի», «Յօրը-մօրան կըման ըշխարքումըս ամսէն հինչ կըքքթէնվա», «Յօրը-մօրը դադիրը ըքփիդոդը Ըստուծէն դադիրը գիդալ չի», «Ախճիգը տուսի պատ ա», «Տրդան տանը սըթննըն ա, ախճիգը՝ նըխշընքանը», «Քուրըն ասում ա՝ ախպէր օնիմ, ախպէրըն ասում ա՝ քուր չօնիմ», «Ախպէրը ախպօրը մըկոնէլը օգիլ չի, փիս ապքրէլը կօգի», «Կընզանը պադէվը մարթը կը-պահէ, մարթինը՝ կընէգը», «Մարթինը կընէգըն ա, կընզանէնը՝ մարթը», «Յարթնը պըլօթուն ըրավ, ըսկըկսվօրը քըկթը դրդէցէն», «Ըսկըկսուրը ընգուճէն մինը քառ կըպահէ» եւ այլն:

Մեծ տեղ ունեն նաեւ մարդու անձնական ու հասարակական հատկություններին, բնավորությանն ու խառնվածքին նվիրված բանաձեւերը, որոնցում ամենից առաջ վեր են հանվում մարդու դրական հատկանիշները: Ժողովուրդը խորհուրդ է տալիս գործ ունենալ բանիմաց, խելոք, անշահախնդիր մարդկանց հետ. «Խէլլունք մարթին նըհըւտ քար կըրէ, կիժին նըհըւտ փըլավ մէլ օտէլ», «Խէլլունք դուշմանը կէս պարիկամ ա»: Այլ ստեղծագործություններում ներկայացվում են մարդու բացասական հատկությունները՝ ագահությունը, շահամոլությունը, անբարոյականությունը, գորությունը եւ այլն. «Տանձը՝ ինձ, իրնձօրը՝ ինձ, շըվթանը վէլ ա ըշտանիրս տամ», «Մինին տօնը նի կացավ, էն մինը կըրակէն յըրա խըրաված ըրավ», «Դըխապին օխտը լուզու կինի», «Կօղը ասից՝ հուրը օնէ, իմըն ա»:

Իմաստուն ու խորն են արցախցու դատողություններու աշխատանքի ու հասարակության՝ ժողովրդի մասին: Պետք է գնահատել աշխատանքը («Ծշիրդանքէն կինը գիդօղը մարթինըն էլ կըգիդալ»), որը պահանջում է մեծ դժվարություններ («Աշխադանքը էն ա շանը վըկումը, իու տըրայա, կըծէ տոնս օնէ»): Աշխատանքը ժողովրդի գրադմունքն է, ժողովուրդն է աշխարհի բոլոր բարիքների ստեղծողը, եւ մարդը միայն հասարակության մեջ կարող է հաջողության հասնել. «Ժըղովուրթան տոնս կըզօդէն յա՛ վէզը կըկօտըրէ, յա՛ պօգը»:

Սի շարք ստեղծագործություններում արտացոլված է Աստծո կերպարը: Ժողովուրդը հավատում է ամենակարողի գորությանը, ապավինում նրա արդարադատությանը, բարին ընդունելու ու չարը պատժելու հատկությանը. «Աստուծ ընօդէն ա տամ», «Աստուծ հաց տըզօդէն հացը բօլ-բօլ ա անում», «Աստուծ հըրօսոոդ կըզէն պօգէր չի տամ», «Աստուծ էրկու ծըկքավ ա տամ», «Աստուծ դարդը տըզալ ա՝ դարմանըն էլ նըհըւտը»: Սակայն ոչ միշտ է Աստված արդար, եւ երբեմն նա էլ է թույլ տալիս անարդարություններ. «Աստուծ վէր Աստուծ ա, էիհա դաթումը ծօռ պէնէր ա անում», «Աստուծ լավէն տանում ա, փիսին՝ թօղում», «Աստուծ մինին յըկդում ա, մինին՝

Դադում»: Ահա թե ինչու արցախցին խորհուրդ է տալիս Երկնային տիրոջը. «**Աստոծ, թա կարում ջրս մը՞գ պահիս, քըշաց՝ մունք քը՞գ ճըղաօրու մաշու նըման պահինք»:**

Համառ ու արդար է դարաբաղցին, կողքահաստ, խոսքը երեսին ասող, նա չի սիրում ջողովորթել, ասում է այն, ինչ մտածում է, անկախ նրանից՝ դա վիրավորակա՞ն, թե՛ հաճելի կլինի դիմացինին. «**Դարաբաղցէն ըստըդավընդրակ չի ընգընում, խօսկը ք'անմն յա ասում»:** Ահա թե ինչու նրա խոսքը հաճախ է համեմվում անեծքներով, օրինանքներով եւ բարեմառթանքներով, որոնց ամենանահին եւ տարածված ըմբռնումը դրանց գերբնական ուժի հավատն է, որի համաձայն՝ անպայման իրագործվում են դրանցում արտահայտված ցանկությունները: Այդ են վկայում առայսօր պատմվող ավանդությունների, զրոյցների, հեքիաթների եւ այլ ժանրերի ստեղծագործություններում տեղ գտած դիպվածները, որոնցում առանձնապես շեշտվում է Աստծո անեծքի եւ օրինանքի ազդեցության զորությունը: Իրականություն են դահնում նաեւ հոր, մոր, կեսուրի, հարսի, աղքատ մարդու անեծքներն ու օրինանքները, իսկ չբեր կանանց անեծքներից զգուշանում են բոլորը. «**Սօնգոր կընգանը անէսկը փըռնօր կինի»:**

Անեծքները, օրինանքներն ու բարեմառթանքներն ամենից առաջ մենախոսություններ են, որոնք արտահայտվում են խոսողի կողմից, եւ որտեղ խոսակցի ներկայությունն ու խոսքը ամենեւին էլ պարտադիր չէ: Դրանց մեջ պարզապես խոսողը իր ցանկությունն է ուղղում խոսակցին՝ լավ թե վատ, բարի թե չար, եւ այդ ցանկությունը, կախված լինելով խոսողի կամքից, ի վերջո արդյունք է արտաքին որոշ դրդապատճառների: Տվյալ դեպքում խոսակիցը, նախքան անեծքի կամ օրինանքի ենթարկվելը, խոսողի հանրեա կատարում է որեւէ վատ կամ լավ արարք, որից ելնելով ել՝ խոսողը նրան է ուղղում իր անեծքը կամ օրինանքը: Կախված այն հանգամանքից, թե հոգեկան ինչպիսի գրգռվածության է հասցել խոսողին խոսակցի արարքը, նույնքան չարությամբ կամ բարությամբ է նա արտահայտում իր անեծքներն ու օրինանքները: Համեմատության դեպքում դժվար չէ որոշել «**Աղու օտիս», «Գավուր մընաս», «Աշկըտ հը՞ռա», «Ապօրիս տու», «Պէրանըտ քախծըր կէնա», «Ճուլքըվէր ինիս» եւ «Բալատ թաղիմ», «Ազկավծուակ ճինջվիք», «Մագէրըտ տըխտակէն սանդրիմ», «Ծառըտ ծաղկէ ասթիսէր յօր օնէ», «Օխտը հարթնակ սուփրա-սէղան նըստիս», «Աստոծ ք'ը՞գ թէվէր տա, թըռչըցընէ» բանաձեւերի հեղինակների գրգռվածության աստիճանը: Այսպես, երբ մեկը հակաճառում է կամ ցուցաբերում իր խստասրտությունը, դիմելով նրան՝ երբեմն նովսիսկ ընկերաբար հանդիմանում են «**Յաստ կօխւկըտ կըտըրվէ**», «**Աստոծ կըտըրցընէ շան խասյաթըտ**» եւ այլ անեծքներով, որոնք կարելի է որակել նաեւ խրատական**

հանդիմանություններ, մինչդեռ նենգ ու խարդախ արարքը արժանանում է բոլոր սահմաններն անցնող՝ *օխտը ըտրժանէ*, հայինյանքների ու անեծքների, որոնց հեղինակները ամեն կերպ ձգուում են տալ արարքին համապատասխան եւ նույնիսկ գերազանցող պատասխաններ. «*Ծոնըճիծը՛ի տը՛ռնաս»», «*Մէջիտ յրա պըազըպապալ անիմ»», «*Սաղարդտ տափումը տինիմ»», «*Տըփէրան փուշի հըվաքիս»» եւ այլն: Ասել է թե՝ յուրաքանչյուր անեծք իր իմաստով պայմանավորված է անիծվողի՝ տվյալ պահի որոշակի վարքագծով, խոսքով, արարքով, վերաբերմունքով:****

Ըստ Էռոթյան լինելով պատժի ցանկություններ՝ անեծքները իմաստային տիպաբաժանման դեպքում վերածվում են պատժի ցանկության տեսակների, որոնք չորսն են՝ մարմսական պատիժների ցանկություն, սոցիալ-քաղաքացիական պատիժների ցանկություն, բարոյամարմսական պատիժների ցանկություն, հոգեկան պատիժների ցանկություն⁴⁶: Արցախյան անեծքներում ավելի հաճախ արտահայտվում է մարմսական պատիժների ցանկությունը: Ինչ խոսք, որ ամենախիստ պատիժը անիծվողին մահվան դատապարտելն է: Անիծողը փափագում է անիծվողի բնական մահով մեռնելը՝ «*Քոն ինիս, յէր չի կէնաս»*, սպանվելը՝ «*Վղլլպիխարավ տը՛ռնաս»*», մասուկ կամ ծաղկուն հասակում մեռնելը՝ «*Վէչ մըծանաս, վէչ ծաղկիս»*», հարազատների մահը՝ «*Սարթըտ թաղիմ»», «*Աղիզըտ մը՛ռնէ»», «*Բալատ չծրչուրանա»»: Բազմաթիվ անեծքներում արտահայտվում է անիծվողին հիվանդությամբ, մարմսական ցավերով, կուրացած, անդամալուծված, մարմսական տանջանքների եւ փորձանքների ենթարկված տեսնելու տեսնը՝ «*Չնոր պըկէտ վէր կա»*, «*Քուռանաս, չովխանաս, քըռանաս»», «*Յնիքը շըլակիս, շէմբաշէն շօռ կաս»», «*Օխծը կըծէ քըկ»»:******

Սոցիալ-քաղաքացիական անեծքներում ներկայացվում են հակառակորդի ունեցրկման եւ ծայրահեղ աղքատացման, ինչպես նաև անտեր, անընտանիք, անսերունդ մնալու գաղափարները, որոնք կարեւոր նախապայմաններ են մարդկության գոյատեման համար՝ «*Տօնըտ էրկի, պըրիշակ տը՛ռնաս»*», «*Տանըտ իէրըն ա բարաքնթը կըտըրվէ»», «*Մինըտ էրկու չըտը՛ռնա»», «*Մը՛րմըտ կըտըրվէ»», «*Պէժինքըտ կապած մընա»», «*Օգօղ տը՛ռնաս ըղիս տըռնէրը, մին կուտուր հաց չի քըթէնաս»», «*Ասդար մընաս»», «*Մըրթամը՛ռ մընաս»», «*Խուլխու իրը՛ս չի տը՛ռնաս»»:********

Բարոյամարմսական պատիժներ ակնկալող անեծքների նպատակն է անիծողին ենթարկել բարոյական եւ մարմսական պատիժների: Անիծվողը փափագում է տեսնել նրան աստվածային պատժի ենթարկված՝ անհիշատակ ու անմուրազ, անպատված, հարազատների հիշատակը պղծված՝

46. Հարությունյան Ս., *Անեծքի եւ օրինանքի ժանրը հայ բանահյուսության մեջ*, Երեւան, 1975, էջ 199

«Աստուծ դրվանըստ անէ», «Յէռնայինը ք'ըկ պատժի», «Աստուծ անումըս կըտքրէ», «Բէյմուրազ մընաս», «Մըկոալըտ շըները քաշ-քաշ անին», «Մըկ վըկդէն արժան չի տըկոնաս», «Խագ-խայտառակ տըկոնաս»:

Իոգեկան պատժի անեծքները ընդգրկում են անիծվողին կամեցվող հիգեկան տանջանքների, տառապանքների ցանկություններ՝ հոգու կորստյան եւ տանջանքի, տիբության եւ վշտի, սպո եւ սգավիրության՝ «Զրիանդամը ք'ինիս», «Յութիս ըոքիսավըտ տիւս կա», «Օրախ օր չի տըկոնաս», «Աշըդ տըկոնաս, ըղիս չծլէրը», «Շուկանը ըղնէ տուրտ»:

Օրինանքները եւ բարեմաղթանքներն իրենց արծարծած գաղափարներով բաժանվում են երկու խմբի՝ ապահովության եւ պահպանության⁴⁷:

Առաջին խմբի օրինանքներում եւ բարեմաղթանքներում հիմսականը օրինվող անձի կամ նրա մերձավորների վիճակը մեկ այլով՝ ավելի լավով փոփոխելու ապահովության փափազն է, իսկ երկրորդ խմբի օրինանքներում՝ տվյալ վիճակի պահպանության ապահովության:

Արցախի բանահյուսության մեջ եւ քանակով, եւ բազմազանությամբ աչքի են ընկնում ապահովության բնաձեւերը, որտեղ խոսողը խոսակցին ցանկանում է երկար ու ապահով, բարեկեցիկ կյանք, հաջողություն, հոչակ, իդերի իրականացում, բարեհաջող ամուսնություն, երջանկություն ու սեր, ողորմածություն, հիգեկան հանգիստ, օջախի շենացում, բազմազավակ ընտանիք՝ «Ումբուրըտ էրկան ինի», «Ծըկրըտ սիպտակ մըրքավըտ անց կըցընիս», «Տաշտըտ միշտ լիգը ինի», «Անիս՝ օտիս, անիս վէչ՝ էլիա օտիս», «Միևըտ իրզզար տըկոնաս», «Տօնըտ շէն կէնա», «Ընըմավուր տըկոնաս», «Ըշտըկդ կօխիս՝ կընանչի», «Աստուծ մուրազըտ կըդարէ», «Պարավ կընընչկայրմուրըտ կապիս», «Սին պէրցու ծըրանաք», «Ըդօրմի քա հօր», «Աստուծ համիկըրութիւն տա», «Օջաղըտ շէն կէնա», «Թուրունատար, ծուռնատար տըկոնաս»:

Պահպանության օրինանքների մեջ օրինվող անձի կամ նրա հարազատների կյանքի, ունեցվածքի պահպանման գործի, չարից ու փորձանքից ազատ լինելու, Աստծո, սրբերի, Քրիստոսի, հրեշտակների հովանավորությունն վայելելու գաղափարների արտահայտումն է՝ «Աստուծ պահէ ք'ըկ», «Աստուծ պահէ մադարըտ», «Ըստուծէն ծըկրըտ տանըտ յըրա ինի», «Ճառա, փուրցանքա իըկոէ ինիս», «Վըկնըրըտ քարու նի չի կա», «Աստուծ էզզանան կօխկէտ ինի», «Նըհատակը դրվումըտ ինի»:

Հանելուկի (պընգըլ) ժանրը ենթադրում է ավարտուն ու պարզ բանաձեւեր, կուռ, հակիրճ շարադրանք, փոքր ծավալ՝ սեղմ ձեւակերպումներով ներկայացնելով ժողովրդի զարգացման ընթացքը, նրա կացութաձեւը,

47. Սույնը, էջ 249

աշխարհայացքը, բարոյահոգեբանական առանձնահատկությունները: Հանելուկները, չնայած իրենց տարբեր դրսեւորումներին, համախմբվում են որոշակի ոճական ձեփ մեջ, որի պարզագոյն տարբերակը հարցն է, որը պահանջում է պատասխան: Արցախյան հանելուկները պահպանել են հարցադրման եղանակը, որը դրսեւորվում է մի շարք հարցական բանաձեւերի ձեւով՝ *Էն հինչըն ա՞, Էն հինչ պէն ա՞, Էն հու վա՞* եւ այլն: Ամեն մի հանելուկ բաղկացած է հանելուկի բուն նշանակությունից եւ արտաքին պատկերից, որոնք որոշակիության իմաստով տարբերվում են իրարից, չնայած ունեն նաեւ ներքին ինչ-որ կապ: Գուշակողի խնդիրն է բացահայտել իրենից անկախ գոյություն ունեցող նմանությունները, ինչը հենց հանելուկի լուծումն է: Հանելուկային բուն նշանակության եւ արտաքին պատկերի կերպավորման ամենատարածված եղանակը այսպանությունն է, որը Ս. Հարությունյանը բաժանել է հետեւյալ տեսակների⁴⁸.

ա) Այլաբանություն ըստ արտաքին նմանության, երբ արտաքին պատկերի եւ բուն նշանակության միջեւ նկատվում է արտաքին որեւէ ընդհանուր գիծ՝ «*Ծին քինաց, թանքը մընաց*» (գետ եւ կամուրջ): Այստեղ այդ արտաքին նմանությունը շարժման հանգամանքն է, եւ գետի հոսելու հատկանիշը փոխաբերվել է գնալու հետ.

բ) Այլաբանություն ըստ գործառական նմանողության, երբ հանելուկային եւ այլաբանական առարկաները համընկնում են որեւէ հատկությամբ, գործառությամբ, ինչպես՝ «*Ալ յըկանը, չալ յըկանը, հիշքան պէռնիմ՝ տամ յըկանը*» (գրալ), որտեղ գրալը այլաբանվել է եզան հետ իր մի բան կրելու, տանելու հատկության պատճառով.

գ) Այլաբանություն ըստ հատկանիշների հակաբնական գուգորդման, երբ արտաքին աշխարհի առարկաների գծերն ու հատկանիշները դասավորվում են այսպես, որ այլաբանական պատկերը վեր է ածվում անիրական, արտասովոր, ոչ տրամաբանական երեւույթի կամ հասկացողության՝ «*Մըսէ շամփուր, ըրկաթէ խըրաված*» (մատ եւ մատանի) «*Ծիք' ըմ տամ, ծիք' կըրճանում ա*» (ծխախոտ).

Մրանցից էապես տարբերվում է հանելուկների մի շարք, որտեղ բուն նշանակության եւ արտաքին պատկերի միջեւ որեւէ տարբերություն չկա, եւ հանելուկի երեւույթն ու էությունը համընկնում են իրար: Որանք իրենք անվանում են իրենց լուծումը. «*Կա՛թէս, կա՛թէս, անըմը տամ՝ գիղանս վէչ*» (բահ, թի), «*Տիյըկ քաշ ա, տիվէր քաշ ա*» (ագռավ (քաշ), «*Ալազ, փալազ, անըմը տամ՝ չըգիղանս*» (փալաս):

Ընդհանուր առմամբ, հանելուկներում առարկաների բազմակողմանի

48. Հարությունյան Ս., Յայ ժողովրդական հանելուկներ, Երեւան, 1965, էջ 16

բնութագրումներ չեն տրվում, եւ հաշվի է առևկում առարկայի ոչ էական, երկրորդական նշանակություն ունեցող որեւէ կողմը կամ հատկանիշը: Յենց դա է պատճառը, որ նույն առարկայի վերաբերյալ կազմվել են տարբեր հանելով կներ, որոնցից յուրաքանչյուրում հիմք է ընդունվել այս կամ այն հատկությունը. օրինակ՝ «*Մին պուլիգ՝ մաշին էրկու ջուռու ճնշիր*», «*Յնիլլիծ ա, պնիլլիծ ա, մազ օնէ, ծակ չօնէ*», «*Մին տու օնինք՝ պատէրը արծաթ, մազը վըւսկէ, վէր քընդէցէլ, էլ շինվիլ չի*» ստեղծագործությունները բնութագրում են ծուն, ընդ որում առաջինի մեջ նկատի է առևկել սպիտակուցի Եւ դեղնուցի առկայությունը, երկրորդի մեջ՝ ձվի՝ անցը չունենալը, բայց նրանից մազավորի՝ ճնի առաջանալը, երրորդի մեջ՝ ձվի կերեւի արծաթագույն, իսկ դեղնուցի ոսկեգույն լինելու երեւոյթը: Դրան հակառակ՝ արցախցին ստեղծել է հանելով կներ, որոնք կարող են ասվել տարբեր, նույնիսկ սեռով, տեսակով իրարից հեռու առարկաների վերաբերյալ: Դրանք այնուամենայնիվ ունեն ինչ-որ ընդհանուր գիծ. «*Տնիսք՝ վըւսկը, մազը՝ մէս*» (կրիա, ընկույզ), «*Ալաջա, բալաջա, տար խաղ ըրա, պէր կախ ըրա*» (սազ, թառ, մաղ): Երբեմն հանդիպում են նաեւ բազմակի լուծման առարկաներ ունեցողներ, ինչպես. «*Մին թումք տըւդի, թումքէն տակէն մին դնիւզ տըւդի, դնիւզին տակէն էրկու ծառ, ծառէն տակէն էրկու գոլ, գոլէն տակէն էրկու նօվ, նօվէն տակէն մին ճէղաց, ճրդացէն տակէն մին թումք*» (գլուխ, ճակատ, հոնքեր, աչքեր, քիթ, բերան, դունչ):

Բազմազան ու բազմաթիվ է արցախյան հանելով կների թեման: Յանելուկային առարկաների եւ բանաձեւերի մեջ արծարծվել են արցախցուն շրջապատող բուսական եւ կենդանական աշխարհը, տնտեսական գրադարձները, երկրային ու երկնային մարմիններն ու երեւոյթները, այն, ինչ հնարավոր է տեսնել, լսել, զգալ: Պատահական չէ, որ այս ժանրում առաջին հերթին արտացոլվել են գյուղատնտեսության տարբեր բնագավառներ՝ կապված երկրի տնտեսական բնույթի հետ: Արցախցու համար կարեւոր բնագավառ է երկրագործությունը, որ հնուց ի վեր հանդիսացել է հիմնական գրադարձներից առաջնայինը: Այսպես՝ «*Մին արտ օնիմ՝ վարվէլ չի, մաշի քարէրը իրմբարվէլ չի*» (երկինք եւ աստղեր) հանելով կի մեջ ժողովուրդը երկնքի անձայրածիր լինելը կապել է մեծ հողատարածության, իսկ աստղերի առատությունը՝ արցախյան հողերում այնքան տարածված քարերի հետ: Կամի եւ եզների նկարագրությունն է տրված «*Կըլծիք՝ փանդ, տակը՝ քար, օթ վընսանէ էրկու սար*» ստեղծագործությունում: Ստվար թիվ եւ կազմում հողագործական տարբեր գործիքների նվիրված հանելով կները. «*Յիլի տամ, իիլի-միլի տամ, տափէն տակավը ծիլի-միլի տամ*» (գութան), «*Մին կութանէ, հարուլր ըրխանէ, կօտէ, կօտէ, էկա լըդար*» (մանգաղ), «*Մին ջանավար կա՝ հիշկան ըոթիսը ընք տամ, քուշտանում չի*» (ջրաղաց):

Տարածված են նաեւ այգեգործությանը եւ բանջարաբուծությանը նվիրված ստեղծագործությունները, որտեղ բնութագրվում են բազմաթիվ մրգեր, պտուղներ, բանջարեղեններ, ինչպիսիք են ընկույզը, նուռը, մասուրը, մոշը, մորին, հոնը, թութը, խաղողը, դդումը, ձմերուկը, բողկը, գազարը, սոխը, եգիպտացորենը. «**Տնլու աղու, Մաքը քախծըր»** (ընկույզ), «**Ճծրեր հանիմ, Աղստիմ լաց ինիմ»** (սոխ), «**Քօսուտ թուլա՝ լրվաշավ պէռնած»** (եգիպտացորեն), «**Յարը՝ դիք, Մարը՝ կը՛ո, Խօխան՝ խէլինք, թօռնը՝ պը՛լ**» (խէջմար, վագ, խաղող, գինի):

Երկրագործությանը գուգընթաց արցախցին զբաղվել է անասնապահությամբ, թռչնաբուծությամբ, մեղվաբուծությամբ, շերամապահությամբ՝ ստեղծելով տասնյակ հանելուկներ, որտեղ որպես հանելուկային առարկա կամ արտաքին պատկեր հանդես են գալիս եզր, կովը, գոմեշը, էշը, ոչխարը, այծը, ուղտը, հավը, շերամորդը, մեղուն. «**Սը՞կ յը՞զնը լուխը՞ցէն, Խօխէնքը ուրիսացէն»** (բռվ եւ հաց), «**Ինք'ը՝ սարէն յըրա, սարը՝ մաշկէն յըրա»** (ուղտ), «**Մէզ մինքն օնինք՝ մըռնէյիս ինք'ը նորան հանգիստը կըտքրում ա»** (շերամորդ) եւ այլն:

Որոշ պատումներում արձագանք են գտել Արցախում տարածված արհեստները: Օրինակ՝ «Կանանց իինիմ, սպիտակ թիլ տամ, կանք կործիմ, թօխն կըտքրիմ» (մոշ), «**Յէնք ախատէր՝ մինք քար ա կըրում, մը՞կալը պատ ըն շարում»** (գուպայի ճաղեր) հանելուկներից առաջինում տրվում է ոստայնագործության, իսկ երկրորդում՝ որմնադրության ընդհանուր նկարագրությունը: Առավել հաճախակի են հանդիպում կենցաղում գործածվող տարբեր առարկաներ՝ բռվ, մաղ, շերեփ, գդալ, ճախարակ, կուժ, ասեղ, գուլպա, սանդերք, փափախ եւ այլն:

Հանելուկային առարկա են դարձել նաեւ երկինքը, երկսային մարմինները, բնության տարբեր երեւոյթները՝ աստղերը, ամայք, որոտը, անձրեւը, կարկուտը, կայծակը, ծիածանը, ծյունը, քամին: Առավել ընդգծվում են արեւն ու լուսինը, որոնք ներկայանում են մերթ քրոջ ու եղբոր, մերթ հով ու տաք բռվի, մերթ անծայրածիր արտում վազվող երկու կաքավների, մերթ էլ՝ պղնձե կաթսայի մեջ դրված ձվերի տեսքով. Որոշ ստեղծագործություններում հանդես են գալիս ժամանակի միավորները. «**Մին ծառ օնիմ՝ տըսնըէրկու ճըղնանէ, ամիւն ճըղնանը նորոսսուն տիրը՞կ՝ կէսը սիպտակ, կէսը սը՞կ»** (տարի, ամիսներ, օրեր), «**Ծըմը՛ոն ա՝ կ'արունքը պատէն»** (գորգ), «**Սը՞կ կըծէգը հնորթըն ի վէր քըցիմ, քա մօր պօրտըն ի վէր քըցիմ»** (գիշեր):

Արցախում լայն տարածում ունեն մականունները (**փօթ անում**): Գյուղերի ու քաղաքների մականուններն այս կամ այն բնակավայրին եւ նրա բնակիչներին հարեւան բնակավայրերի բնակիչների կողմից տրված

մականուններ են, որոնք ուղղակի կամ փոխաբերական իմաստով արտացոլում են նրանց հետ կապված զանազան հանգամանքներ: Մի շարք բանաձեւերում ներկայացվում է տվյալ բնակավայրի դիրքը. «Ծըմակում ապրօն հըկուկվըցէք», «Ծծրում ապրօն պիլթընըցէք», «Քարում կօրած ըռչըծուրըցէք», «Դիքում տըռօսող խիրխընըցէք»: Հադրութի շրջանի Մելիքաշեն (Սիրիշկալու) գյուղը տեղադրված է բարձունքի վրա, եւ տարվա բոլոր եղանակներին քամին անպակաս է այդ տեղանքից, ինչը եւ հիմք է հանդիսացել «Քամէ կօլ տըրվօն միրիշկուկըցէք» մականվան համար: Նույն շրջանի Սարէն շէն (Շաղախ) գյուղը սարի վրա է՝ այնքան բարձր, որ գյուղացիները վերեւից են տեսնում ազրավի (քաշ) թռիչքը («Քաշէն փօրէն հասըրաթ սարէնշինըցէք»), իսկ Թաղասեռ գյուղը, ընդհակառակը, տեղակայված է սարի ստորոտում («Քաշէն մաշկէն հասըրաթ թըխսըռըցէք»):

Առանձին խոմք են կազմում այն բանաձեւերը, որտեղ ներկայացվում է տվյալ բնակավայրում տարածված արհեստը՝ «Դարզի սըղնըխըցէք», «Պնդրիւտ կապօն դըվըխընըցէք», «Սագ կիզօն հիրիզըրըցէք», տևայնագործական կամ երկրագործական զբաղմունքը՝ «Ծծմիւր շինող թըղմըրըցէք», «Թըխմըզար բիջնրօն գիշըցէք», «Սօրալ կապօն խըժըպրոթըցէք», «Ըավ կումաշ լրծօն սէյդիշինանցէք»:

Բազմաթիվ մականունների համար հիմք են հանդիսացել բնակիչների բացասական հատկանիշները. անհյուրընկալ լինելը՝ «Դացում քօն քըրը հունցըցէք», «Դուսադ խըլէգ տըրվօն կըսըրալտէցիք», «Դնլամ օր կա, յըք ընցէր, սէյդիշինանցէք», Ժատուկայունը՝ «Ըսկըազօն նօրշինանցէք», «Ցօրէնը ծախոտ, կարի օսող նուրուկըլըցէք», խենթուկայունը՝ «Դնլի կալխօզաշինանցէք», «Պըւ որգուլըցէք», «Պըլրիմւշտըրի խընսկըցէք», զազրախոսությունը՝ «Լակ-լակ խօսող խընըբրդըցէք», «Վիրանիանց տըրվօն խընըծինըցէք», անլոշուկայունը՝ «Սանկիգ սուսըցէք», միամտուկայունը՝ «Դուսգի նիսգըցէք», «Քնիկի խընուշինըկըցէք», հայինյասիրուկայունը՝ «Ուշունցատու ըշընըցէք», կովարար լինելը՝ «Կըռվարար ճիրըկուսըցէք» եւ այլն:

Որոշ մականուններում էլ ծաղրվում են խոսվածքային առանձնահատկությունները՝ «Նա՛ ասօղ ուզուխըցէք», «Ոուսօվուր խօսող կուլըթըդէցիք», այս կամ այն ուտէլիքի հանդեպ հակում ունենալը՝ «Կըլօլակ օսող շուշկըցէք», «Ճիլծր օսող չայլուկէցիք», «Գնլկան օսող թըղըվըրթըցէք», «Սատաղ օսող վընքըցէք», մարմնական թերուկայունները՝ «Փուրընէն տըռոծք մըղըվուգէցիք», իսկ «Խօյլու սէհտիշինանցէք» մականունը վկայում է Ասկերանի շրջանի Մեհտիշեն գյուղի բնակիչների նախնիների՝ Պարսկաստանի խոյի գավառից գաղթած լինելը:

Ի տարբերություն գյուղերի եւ քաղաքների մականունների՝ մարդկանց մականունները տրվում են հիմնականում ոչ թե հարեւան գյուղերի բնակիչների, այլ համազուրացիների կողմից: Յմք ընդունելով ստեղծման հանգամանքները՝ մարդկանց մականունները պայմանականորեն կարելի է բաժանել հետեւյալ տարբեր խմբերի⁴⁹.

1. Ֆիզիկական արտաքին հատկանիշներով պայմանավորված մականուններ՝ **Բալշօյ** (մեծ), **Բէղի** (թափ բեղեր ունեցող), **Գըղըլ** (կարճահասակ), **Դոյդաղ** (նիհար եւ բարձրահասակ), **Զըռովի** (խոշորամարմին), **Ընձուղտ** (երկարավիզ), **Թաղահ** (վտիտ), **Ճըկըռ** (թզուկ), **Քաչալ** (ճաղատ), **Քառ** (խուզ), **Քօռ** (կույր).

2. Բնավորության տարբեր հատկանիշներով պայմանավորված մականուններ՝ **Աղվէս** (խորամանկ), **Բըկիկ** (ջատակեր), **Դօրի** (բարի), **Դիլխօր** (տխուր), **Դըգըլ** (հիմար), **Բըստրախօդ** (արագաշարժ), **Դէմազօզ** (ամբոխավար), **Զըռըկըլծիս** (հանդուգն), **Ըսկըպօյ** (ժլատ), **Յարիփ** (անգետ), **Մըսմըս** (մսմացնող), **Սուլտառ** (խարդախ), **Պըկ** (չարաճճի), **Ցակատ** (իստաբարո), **Քածի** (վախկոտ, կնամարդի), **Քըչէղակ** (թեթեւսուիկ ու շատախոս), **Օթապարիկ** (սուլտասան).

3. Մասնագիտություններով կամ դրանց հետ կապված աշխատանքային գործիքներով եւ տարբեր առարկաներով պայմանավորված մականուններ՝ **Բայթալ** (անասնաբույժ), **Բուխալտէր** (հաշվապահ), **Դամուրչի** (դարբին), **Դիխտուր** (բժիշկ), **Զավոչչի** (օղի թորող), **Խուզանդ** (խոզապահ), **Ծոլկունչի** (ծկնորս), **Դասար** (մսավաճառ), **Դրւէչի** (կլայեկագործ), **Ճօփէր** (վարորդ), **Սանախչի** (կոտրվածքներ բուժող), **Վարժանքէդ** (ուսուցիչ), **Ճուվարան** (կողով գործողին), **Նամակ** (փոստատարին), **Ճարքացան** (հողագործին), **Ճծիկ** (էլեկտրացանցի աշխատողին), **Պղլղնս-մինուս** (մաթեմատիկայի ուսուցչին), **Թալաշա** (պատշարին), **Ժօլօր** (թիթեղագործին), **Սատօր** (մսավաճառին), **Խալադէլսիկ** (սառնարան նորոգողին), **Փօքս** (դարբնին).

4. Այս կամ այն երկրի կամ ազգի հետ որեւէ կապ ունենալու, այդ ազգի ներկայացուցիչներին արտաքին տեսքով կամ բնավորության որեւէ գծով նմանվելու եւ այլ հանգամանքներով պայմանավորված մականուններ՝ **Ափրիկա** (թխադեմ լինելու համար), **Թօրոք** (ոչ մաքրակենցաղ լինելու համար), **Ցապօն** (նեղ աչքեր ունենալու համար), **Սալդավան** (կիսք մոլորվացի լինելու համար), **Սէմէց** (դաժան լինելու համար), **Քննորդ** (անգութ լինելու համար), **Յէկորէյ** (ժլատ լինելու համար), **Փըրաևսյա** (ֆրանսիայում բարեկամներ ունենալու համար).

49. Հմմտ. Ղազիյան Ա., **Լեռնային Ռարաբաղի բանահյուսությունը 1970-1973թթ. գրառումների հիման վրա**, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երեւան, 1974, N 4, էջ 240, Գալստյան Ա., Թեյքան Լ., **Սականունների գործածությունը ժամանակակից հայերենում**, «Զահուկյանական ընթերցումներ», Երեւան, 2006:

5. Պատմական տարբեր դեմքերի, նշանավոր մարդկանց ստեղծագործությունների ու կինոնկարների հերոսների հետ ունեցած տարբեր կարգի նմանություններով ու դիպվածներով պայմանավորված մականուններ՝ **Բէնլադէն** (Երկար միրուք ունենալու համար), **Գարբազօվ** (ճաղատ գլխին խալ ունենալու համար), **Դէմօկրիտ** (գրագետ լինելու համար), **Կուտուզօվ** (մի աչքը կույր լինելու համար), **Սանժառօվ** (ունետոր լինելու համար), **Պըլթ-Պուղի** (զվարճախոս լինելու համար), **Պուշկին** (բանաստեղծություններ գրելու համար), **Բրյէժմէկ** (Լեռնիդ Բրեժենեվի հեռուատաճառերը մեկնաբանելու համար), **Բօրի** (ինդկական համանուն կինոհերոսուհու նման գեղեցիկ լինելու համար), **Սառովիի** (ճարպիկ լինելու համար), **Վերգօ** (վախկոտ լինելու համար), **Դէպօ** (ձկնորսությամբ գրադպելու համար), **Գիքօր** (իսկո՞ր լինելու համար).

6. Անունների աղավաղումներով, կրճատ արտասանությամբ կամ վերջնամասնիկների հավելումով կազմված մականուններ՝ **Արի** (Աբրիկ), **Ազօկ** (Ազնիկ), **Ավիս** (Ավետիս), **Ծանտի** (Աստվածատուր), **Ծանվի** (Արծվիկ), **Սատի** (Սարտիկ), **Մուլթ** (Միսիթար), **Տիկօշ** (Տիգրան), **Սօջի** (Սերգեյ), **Քանի** (Քնարիկ).

7. Զանազան այլ հանգամանքներով եւ դիպվածներով պայմանավորված մականուններ՝ **Լրսիր** (որեւէ բան պատմելիս անընդհատ խոսակցին հորդորում էր լսել), **Յէս** (միշտ գովում էր իրեն), **Յէրէսնուիրըք** (պատերազմի ժամանակ՝ որպես հրամանատար, այդ ծածկանունը ունենալու համար), **Յօաւ** (որեւէ բան անելիս շարևակ արտասանում էր այդ բառը), **Գանգան** (ոչ տեղացի՝ Եկվոր, լինելու համար), **Դայօղի** (բոլոր տղամարդկանց այդպես էր դիմում), **Զանէն մատաղ** (հաճախ էր խոսքը ընդմիջում այդ կապակցությամբ), **Զօրէնց** (տունը կառուցել էր ձորի պունկին):

Բազմաթիվ մականուններ էլ պայմանավորված չեն որեւէ հանգամանքով եւ որեւէ իմաստ չեն արտահայտում՝ **Ազմօ**, **Բալլար**, **Դարաջիդ**, **Դօմալ**, **Խըստան**, **Ճուխտուրուրու**, **Ճիմպուլ**, **Սօպուր**, **Փաղասուխտա** եւ այլն:

Ասույթաբանական բանահյուսության ժանրերից են նաեւ շուտասելուկները եւ հանգախաղերը, որոնք սովորաբար մանկական եւ պատանեկան կատակային ասույթներ են:

Շուտասելուկները կազմված են նոյն հնչյուններով սկսվող կամ նոյնահունչ բառերից: Խոսակիցը, փորձելով արագ կրկնել խոսողի առաջարկածը, հաճախ շփոթվում եւ աղավաղում է այն: Օրինակ, փոխանակ ասելու՝ «**Ծոլկունը քըցիմ, ծոլկունը կօլ տամ, մուկունը քըցիմ, ծոլկունը կօլ տամ**», ասում է՝ «**Ծոլկունը քըցիմ, ծոլկունը կօլ տամ, մուկունը քըցիմ, մուկունը կօլ տամ**», ինչը շրջապատում ծիծաղ է առաջացնում:

Հանգախաղերը հիմնականում երկխոսություններ են. մեկն արտասանում է որեւէ բառ կամ բառակապակցություն, իսկ մյուսը ձգտում է տալ սրամիտ ու ծիծաղաշարժ հանգավորված պատասխան, ինչպես՝ «Տանձի, Կը ծիծի տակէն խընծըմանձի», «Գնդան ածիմ պըտէրավը, Օխծը կօլ տաս ճուտէրավը» եւ այլն:

Սրանցով չեն սպառվում Արցախի բանահյուսության ժանրերն ու այդ ժանրերի ստեղծագործություններում արծարծված թեմաներն ու հանգամանքները: Իրականում դրանք բազմաթիվ են ու բազմազան: Սակայն ամենակուլ ժամանակն իր բացասական ազդեցությունն է ունեցել նաեւ այս բնագավառում, եւ աստիճանաբար պատմության գիրկն են նետվում ժողովրդական բանահյուսության գոհարները, ինչն ավելի իրատապ է դարձնում դրանց հավաքագրումը եւ իրատարակումը:

ԱՍՏԵՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբեղյան Ս., **Ժողովրդական խաղիկներ**, Երևան, 1940, 584 էջ
(Բաղկացած է «Ներածությունից» (էջ 7-107), «Առաջարանից» (էջ 109-119) եւ բուն ժողովածուից (էջ 121-582): «Ներածության» մեջ ընտության են առնվում հայկական ժողովրդական խաղիկների եւ նրանց տարատեսակների ժանրային եւ իմաստային առանձնահատկությունները, նրանցում արծարծված թեմաները, խաղերի հորինվածքի, տաղաչափության, աղճատումների ու փոփոխությունների, զարգացման, խաղերից երգերի առաջացման եւ այլ հարցեր: «Առաջարանում» ներկայացվում են ժողովածուի կազմման հանգամանքները, կառուցվածքը եւ աղբյուրները, տեղեկություններ են հաղորդվում Կոմիտասի ունեցած մասնակցության մասին: Բուն ժողովածուն ընդգրկում է հեղինակի ու Կոմիտասի գրառած եւ տպագիր տարբեր աղբյուրներից հավաքած 3433 խաղիկ՝ իրենց տարբերակներով, որոնց շարքում տեղ են գտել նաեւ Արցախից գրառված նմուշներ: Դրանք հիմնականում Արամ Դադյանի՝ 1903թ. եւ Նրա եղբոր՝ Նշանավոր ժողովրդագետ Խաչիկ Դադյանի՝ 1885-1889թթ. Վարանդայի, մասսամբ նաեւ Դիզակի ու Խաչենի գյուղերից Դարաբաղի բարբառով (տվյալ ժամանակաշրջանի գիտական տառադարձությամբ) գրառած ժողովրդական վիճակի երգերն են (229 միավոր), որ Ա. Դադյանը «**Վարանդայի բանաւոր գրականութիւնից**» վերնագրով տպագրել է «Ազգագրական հանդեսի» XVII - XIX գրքերում):

- 2. Արդահամյան Յ., ՔԵՐՔ, ԵՐԵՍԱՆ, 2010, 176 Էջ**
(Արխիվային վավերագրերի, մատենագիտական աղբյուրների եւ այլ նյութերի ուսումնասիրության արդյունքում հեղինակը ներկայացնում է Մարտունու Չրջանի ՔԵՐՔ գյուղի պատմությունը, մշակութային կյանքը, կենցաղն ու սովորությունները, տեղանունների բացատրություններ, հուշեր, լուսանկարներ եւս: Առանձին ենթաբաժնում ներառված են գրական հայերենով գրառված՝ գյուղացիների հետ տեղի ունեցած զվարճալի պատմություններ՝ զվարճախոսություններ (Էջ 131-148):

3. Աղելա (Սարգսյան Ա.), *Սըերտըս լիզն ա, լափու վա տամ, Սուեփա-նակերս*, 2003 64 էջ

(Յեղինակի՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով) գրած բանաստեղծությունների ու քայլակների ժողովածուներուն մեջ մասը գրված է բանահյուսական եւ ազգագրական մոտիվներով:)

4. Աթայան Ա., **Ազգային բանարվեստի նոր հիշատակարան**, «ԱրԴՅ պիտուական տեղեկադիր», Ստեփանակերտ, 2016, արակ 1, էջ 10-11:

(Գրախոսություն Ա. Յու. Սարգսյանի «*Արցախի բանահյուսությունը*» (Երեւան, 2015, 748 էջ) ժողովածուի մասին: Ներկայացվում են ժողովածուի արժանիքները՝ վիպական, քնարական եւ ասույթաբանական տարրեր ժանրերի բազմաթիվ և մուշտերի ընդգրկում եւ նպատակային դասակարգում, բարբառային տառադարձության խիստ պահպանում, ընդարձակ առաջարանում անդրադարձ Արցախի բանահյուսության գրառման եւ ուսումնասիրության պատմությանը, առանձին ժանրերի գիտական վերլուծություններ, Ղարաբաղի բարբառի համակողմանի ուսումնասիրություն, ժողովածուի վերջում ծանոթագրությունների, բառարանի, անձնանունների, տեղանունների ու մատենագիտական ցանկերի տեղադրում եւն: Գրախոսությունը տպագրվել է նաեւ «*Լուսարար» /Ստեփանակերտ, 05.04.2016, թիվ 8-9 (437-438)/ թերթում):*

5. Աթայան Ա., *Արցախի բանահյուսության հինգ նշխարները*, «Ենթուակագրություն համայարան. Լրատու», Ստեփանակերտ, 2013, N 1, էջ 172-180

(Քննության են առնվում բանահավաք Լ. Զարությունյանի «Նշխարներ Արցախի բանահյուսության»՝ հինգ հատորներից (Երեւան, 1991, Երկրորդ գիրք, Ստեփանակերտ, 2004, Երրորդ գիրք, Ստեփանակերտ, 2007, չորրորդ գիրք, Ստեփանակերտ, 2009, Իհգերորդ գիրք, Ստեփանակերտ, 2011) կազմված ժողովածուում ընդգրկված բանահյուսական նյութերի (հեքիաթներ, ավանդություններ, զվարճախոսություններ, գրույցներ, առած-ասացվածքներ, խաղիկներ եւն) ժանրային առանձնահատկությունները, դրանց վերաբերյալ առաջարաններում բանահավաքի արտահայտած տեսակետները: Բարձր գնահատելով Լ. Զարությունյանի բանահավաքչական գործունեությունը՝ հոդվածագիրը արթեւրում է նաեւ հատորներում տեղ գտած ազգագրական նյութերն ու բարբառային բառերի եւ դարձվածների բառարանները):

6. Աթայան Ա., *Բանահյուսությունը դաս ու դպրոց*, «Կովկասը՝ մեր ընդհանուր տուն. Ենթուակագրություն համայարանի գործունեության 20-ամյակին և վիրուսած միջազգային գիտաժողովի (27-29 հոկտեմբերի, Ստեփանակերտ, 2017) հոդվածների ժողովածու», Ստեփանակերտ, 2017, էջ 247-254

(Ծեշտելով ժողովրդական բանահյուսության դերը Երեխաների դաստիարակության գործում հոդվածագիրը հանգամանորեն անդրադառնուում է բանահավաք Լ. Զարությունյանի «Նշխարներ Արցախի բանահյուսության»՝ հինգ հատորներից կազմված ծողովածուում ընդգրկված տարրեր ժանրերի ստեղծագործություններին, հատկապես՝ օրորոցային երգերին, խաղերին, մտային հետաքրքրացարժ Վարժանքներին, հանգախաղերին, խրախճանականներին, շուտասելովկներին, մանկական երգերին, հանելովկներին, առած-ասացվածքներին, առակներին, ավանդություններին,

գրուցներին, հեքիաթներին եւն՝ նշելով, որ դրանք անզնահատելի դեր ունեն մեր բանարվեստի պատմության մեջ եւ արժեքավոր նյութեր են նաեւ մանկական գրականության ու մանկական ընթերցանության համար: Յոդվածը՝ «Մանկական գրականության բանահյուսական ժանրերը Լ. Յարությունյանի «Նշխարներ Արցախի բանահյուսության» գրքերում» վերևագրով, տպագրվել է նաեւ «ԱրՊՅ. Յայագիտական ուսումնասիրություններ» /Ստեփանակերտ, 2016, Էջ 152-164/ հանդեսում):

7. Աթայան Ա., *Ժողովրդական մանրապատում ստեղծագործությունները Լ. Յարությունյանի «Նշխարներ Արցախի բանահյուսության» ժողովածուներում, «ԱրՊՅ. Յայագիտական ուսումնասիրություններ», Ստեփանակերտ, 2014, Էջ 150-165*

(Արժեւորելով Լ. Յարությունյանի դերը Արցախի բանահյուսության գրառման եւ ուսումնասիրության պատմության մեջ ու նրա «Նշխարներ Արցախի բանահյուսության»՝ հինգ հատորներից կազմված ծողովածուն համարելով հայ բանահյուսության ամենանշանակալից հուշարձաններից մեկը՝ հեղինակը հանգամանորեն քննության է առնում դրանցում ընդգրկված մանրապատում ստեղծագործություններն ու բանաձեւումները՝ առած-ասացվածքները, անեծք-օրինանքները, կենացները, մաղթանքները, սպառնալիքները, երդումները, ցանկությունները, դարձվածները, ծիսական արտահայտությունները, շուտասելուկները, սուրասելուկները, հանգախաղերը, հանելուկները, խաղիկները եւն):

8. Աթայան Ա., *L. Յարությունյանի «Նշխարներ...»-ի հեքիաթային աշխարհը, «Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու», Երեւան, 2016, Էջ 261-269*

(Արցախի բանահյուսության գրառման պատմության մեջ անզնահատելի համարելով բանահավաք Լ. Յարությունյանի ներդրումը՝ հոդվածագիրը քննության է առնում նրա «Նշխարներ Արցախի բանահյուսության»՝ հինգ հատորներից կազմված ծողովածուում տեղ գտած հեքիաթները, հանգամանորեն անդրադառնում դրանց տեսակներին, որպես սկիզբ, միջանկյալ եւ վերջաբան գործածված բանաձեւներին, ժանրային եւ կառուցվածքային առանձնահատկություններին, կերպարներին, արծարծված թեմաներին՝ կատարելով անհրաժեշտ մեջբերումներ: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում նաեւ դրանց ճանաչողական եւ դաստիարակչական նշանակությանը):

9. Աթայան Ռ., *Դարաբառյան հորովելները Կոմիտասի գրառումներում, «Սովետական Յայաստան», Երեւան, 1988, N7, Էջ 29-30*

(Տեղեկություններ են տրվում Կոմիտասի գրառումներում առկա արցախյան հորովելների մասին: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում Վարանդայից գրառված «Զիգ տու, քաշի» ու Զրաբերդից գրառված «Յրեն,

հրեն թումբումը» հորովելսերին ու դրանց տարբերակներին, ներկայացվում է որոշ հատվածների նոտագրությունը: Վերջում նշվում է, որ խոսքային բանահյուսության համեմատությամբ Լեռնային Ղարաբաղի հայ ժողովրդական երաժշտությունը դեռ շատ քիչ է հավաքված եւ դեռ շատ անելիք կա, որպեսզի այն երեւան բերվի գոնե իր համեմատական լրիվությամբ: Այս թեմային հեղինակն անդրադարձել է նաեւ իր «*Снасем от забывания народные песни Арцаха»* /«*Советскиն Карабах», Степанакерт, 1991, 12 априеля/ հոդվածում՝ կոչ անելով հավաքել եւ կորստից փրկել Արցախի ժողովրդական երգերը»:*

10. Ալեքսանյան Ն., *Յայացք ի Ներս, Ստեփանակերտ, 2012, 208 էջ*

(Հեղինակի ստեղծագործությունների ու տարբեր մտավորականների հետ վարած հարցազրույցների ժողովածու: «Ավանդապատումներ» բաժնում (էջ 193-205) ընդգրկված են Արցախի տարբեր բնակավայրերի (հիմնականում՝ Մարտակերտի շրջանի) սրբավայրերի, աղբյուրների, հանդամասերի եւն շուրջ ստեղծված ավանդություններ, որ գրական հայերենով գրառել ու մշակել է հեղինակը: Բաժինն ունի նաեւ գծանկարագրումներ (Նկարիչ՝ Ն. Մանուկյան):

11. Ահյան Մ., *Ծիծաղի հարյուր ակնթարթ, Ստեփանակերտ, 1995, 54 էջ*

(Ընդգրկում է հեղինակի՝ գրական հայերենով գրառած եւ մշակած անեկդոտներ, զվարճապատումներ, սրախոսություններ, որոնց շարքում կան Արցախյան պատերազմի թեմայով մի շարք զվարճախոսություններ: Ժողովածուն ունի նաեւ նկարազարդումներ (Նկարիչ՝ Լ. Քոչարյան):

12. Աղաջանյան Մ., *Յաթերք. Պատմությունը հնադարից մինչեւ մերօրերը, Ստեփանակերտ, 2012, 688 էջ*

(Ներկայացվում են Մարտակերտի շրջանի պատմական Յաթերք գյուղի պատմությունը, նրա տնտեսությունը, կրթական, մշակութային, առողջապահական օջախները, բնակչության շարժը, խոսվածքը, նիստն ու կացը, սովորությունները, ծեսերը, տոնները եւն: Առանձին ենթաբաժններում հեղինակն ընդգրկել է գրական հայերենով եւ Ղարաբաղի բարբարի Յաթերքի խոսվածքով (տառադարձության խախտումներով) իր գրառած մի շարք հավատալիքներ, պաշտամունքի ձեւեր, ավանդություններ, մոգական հնարներ եւն (էջ 551-562), հանելուկներ, շուտասելուկներ, առած-ասացվածքներ, օրինանքներ, անեծքներ, աղոթքներ, ծաղր ու հեգնանքներ (էջ 563-570), հաթերքցիների մասին երգիծական գրույցներ, ասույթներ, զվարճախոսություններ, առանձին մարդկանց սրախոսություններ (էջ 570-602):

13. Այվազյան Գ., *Ղարաբաղի հեքիաթները, «Սովետական Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1967, 22 մարտի*

(Գրախոսություն «Դայ ժողովրդական հեքիաթներ» մատենաշարի 5-րդ հատորի մասին: Արժեւորվում է ժողովածուն, որում ընդգրկված բոլոր նյութերը շուրջ 30 տարիների ընթացքում գրառել եւ տպագրության է պատրաստել բանահավաք Մարգարիտ Գրիգորյան-Սպանդարյանը):

14. Առաքելյան Մ., *Ժողովրդական բանահյուսության դաստիարակչական նշանակությունը*, «Սովետական Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1970, 1 օգոստոսի

(Արցախի բնակավայրերից գրառված բանահյուսական տարբեր ժամաների որոշ նյութերում արձարձված հայրենասիրության, մարդասիրության, ազնվության, աշխատասիրության, խելամտության եւ այլ գաղափարների ընդգծմամբ հեղինակը արժեւորում է ժողովրդական բանահյուսության դաստիարակչական նշանակությունը):

15. Առաքելյան Մ., *Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը*, «Սովետական Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1987, 30 սեպտեմբերի

(Ներկայացվում է Արցախի բանահյուսության տարբեր ժամաների (հեքիաթներ, առակներ, ավանդություններ, գրուցներ, վիճակի երգեր, առածասացվածքներ եւն) ընդհանուր նկարագիրը: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում հեքիաթների եւ ավանդությունների ժանրային եւ իմաստային որոշ առանձնահատկությունների եւ գրառման պատմությանը: Հոդվածը տպագրվել է նաեւ ռուսերենով «*Фольклор Нагорного Карабаха*» /«Советский Карабах», Степанакерт, 1987, 6 օктября/):

16. Առաքելյան Մ., *Լեռնային Ղարաբաղի ջանայուղումները*, «Սովետական Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1988, 7 հունվարի

(Ներկայացվում են արցախյան ժողովրդական վիճակի երգերի՝ ջանայուղումների ժանրային եւ իմաստային յուրահատկությունները, նրանցում արձարձված թեմաները: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում նաեւ դրանց գրառման եւ հրատարակման պատմությանը, բերվում են բնագրային օրինակներ):

17. Առաքելյան Մ., *Դայտնաբերել եւ գրի առնել ժողովրդական ավանդությունները*, «Սովետական Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1988, 28 հունվարի

(Կարեւորելով Արցախի ժողովրդական ավանդություններն ու ավանդագրույցները, որոնցում դրսեւորվում են ժողովրդի ստեղծագործական վարերեւակայությունն ու պատկերավոր մտածողությունը, եւ հաճախ կարեւոր տեղեկություններ են պահպանվում պատմական նշանավոր դեպքերի ու դեմքերի, կենցաղի ու բարքերի եւն մասին՝ հեղինակը կոչ է անում հավաքել դրանք, քանի դեռ լիովին չեն մոռացվել):

18. Առաքելյան Մ., *Մեր Երախտավորները*, «Սովետական Դարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1988, 17 հունիսի

(Արժեւորվում է Արցախի բանահյուսության գրառման գործում Առաքել Եւ Գրիգոր Բահաթրյանների, Մակար Բարխուդարյանի, Կոնստանտին Մելիք-Ճահինազարյանի, Սարգս Խորայելյանի, Սարգս Գրիգորյան-Սպանդարյանի, Սամվել Ղուկասյանի, Սաքսիմ Միխթարյանի, Գուրգեն Գաբրիելյանի, Լեւոն Յարովյունյանի Եւ այլ Երախտավորների դերը, համառոտ տեղեկություններ Են հաղորդվում Նրանց բանահավաքչական գործունեության մասին):

19. Առաքելյան Մ., *Օսմանյան արշավանքների արձագանքները Լեռնային Դարաբաղի ավանդություններում*, «Յնազիտության Եւ ազգագրության ինստիտուտի 1974-1975 թթ. ազգագրական-բանահյուսական դաշտային աշխատանքներին նվիրված գիտական և ստացքանի թերթիներ, դեկտեմբերի 23-24, 1976», Երևան, 1976, Էջ 18-19

(Արժեւորվում են օսմանյան արշավանքների դեմ ուղղված Դարաբաղի մելիքության շրջանի ժողովրդազատագրական պայքարն արտացոլող ավանդությունները, որոնք օգնում են պարզելու դեպքերի, իրադարձությունների, դեմքերի, տեղանունների հետ կապված տարբեր հարցեր):

20. Ավագյան Ս., *Արցախի ժողովրդական բանահյուսությունը*, «Սովետական Դարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1988, 28 հունվարի

(Յամառոտ անդրադառնալով Արցախի բանահյուսության գրառման պատմությանը՝ հեղինակն առանձնակի ուշադրության է արժանացնում Մ. Առաքելյանի Եւ Ռ. Ղահրամանյանի կազմած «Նմուշներ Լեռնային Դարաբաղի ժողովրդական բանահյուսությունից» /Երևան, 1978/Եւ Մ. Գրիգորյան-Սպանդարյանի կազմած «Յայ ժողովրդական հեքիաթներ» /հ. V, Երևան, 1966/ ու «Լեռնային Դարաբաղի բանահյուսությունը» /Երևան, 1971/ժողովածուներին՝ արժեւորելով դրանք):

21. Ավագյան Ս., *Լեռնային Դարաբաղի բանահյուսությունը*, «Սովետական Դարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1972, 30 ապրիլի

(Գրախոսություն Մ. Գրիգորյան-Սպանդարյանի «*Լեռնային Դարաբաղի բանահյուսությունը*», (Երևան, 1971, 478 Էջ) ժողովածուի մասին: Ներկայացվում են ժողովածուի արժանիքները՝ բազմաժանր (ժողովրդական խաղիկներ՝ ջանգովումներ, հեքիաթներ, ավանդություններ, հեքիաթ-հանելուկներ, երգիծական զրուցներ, զվարճապահություններ եւն) և յութի, ընդարձակ ծանոթագրությունների, բարբառային բառարանի ընդգրկում, Դարաբաղի բարբառի յուրահատկությունների պահպանում, տվյալ ժամանակահատվածի տնտեսական Եւ հոգեւոր կյանքի մակարդակի մասին տեղեկություններ եւն: Գրախոսությունը տպագրվել է նաեւ «Գրական թերթ» /Երևան, 1972, 5 մայիսի/թերթում):

22. Ավետիսյան Ն., **Իմ Պըլը Պուղին**, Ստեփանակերտ, 2002, 36 էջ

(Յեղինակը Ներկայացնում է Արցախի նշանավոր զվարճախոս Պըլը Պուղու անվան շուրջ ստեղծված բանահյուսական մի շարք նյութերի իր մշակումները: Ժողովածուում տեղ են գտել նաեւ հեղինակի ստեղծած պատումները, որոնց գլխավոր հերոսը դարձյալ Պուղին է: Ըստիանուր առմամբ ընդգրկված է 34 պատում՝ գրական հայերենով, իսկ առանձին դեպքերում (հատկապես՝ հերոսների խոսքը՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով): Որոշ նմուշներ ուղեկցվում են երգիծական գծանկարներով (Ակարիչ՝ Ս. Արստումյան):

23. Բալայան Զ., **Բանագիտական արժեքավոր ուսումնասիրություն**, «ԱրԴՅ. Յայագիտական ուսումնասիրություններ», Ստեփանակերտ, 2015, էջ 173-185:

(Գրախոսություն Ա. Յու. Սարգսյանի «**Արցախյան ավանդություններ**» (Ստեփանակերտ, 2007, 112 էջ) ժողովածուի մասին: Ներկայացվում են ժողովածուի արժանիքները՝ Ղարաբաղի բարբառի 80 խոսվածքներով գրառված 266 ավանդության եւ ավանդագրույցի ընդգրկում՝ 55 տարբերակներով, որոնցից 244-ը գրավոր ներկայացվում է առաջին անգամ, բոլոր նմուշների դասդասում ըստ տիպերի (ստուգաբանական, բացատրական, վարքաբանական) եւ թեմաների, ներածական մասում արցախյան ավանդությունների ժանրային եւ իմաստային յուրահատկությունների վերլուծություն, ընթերցողին օգնելու նպատակով գրական հայերենում բացակայող եւ Ղարաբաղի բարբառին բնորոշ հնչյունների վերաբերյալ մեկնաբանություններ, բանասացների կենսագրական տվյալներն արտացոլող ծանոթագրությունների կցում են: Գրախոսությունը առավել ամփոփ տպագրվել է նաեւ «Լուսարար» /Ստեփանակերտ, 15.03.2008, թիվ 5(167), էջ 8/ թերթում):

24. Բայյան Ս., **Կարդա, չես փոշմանի**, «Լուսարար», Ստեփանակերտ, 31.12.2015 թ., N 36 (429):

(Գրախոսություն Ա. Յու. Սարգսյանի «**Արցախյան զվարճախոսություններ**» (Ստեփանակերտ, 2014, 172 էջ) ժողովածուի մասին: Գրախոսն արժեւորում է ժողովածուն՝ այն համարելով իր տեսակի մեջ առաջինը: Առանձնապես շեշտվում են ընդգրկված նյութերի բանակը (շուրջ 600 միավոր), դրանց դաստիարակչական նշանակությունը, ոչ միայն Ղարաբաղի բարբառի, այլեւ յուրաքանչյուր խոսվածքի առանձնահատկությունների պահպանումը են: Մեջբերվում են նաեւ որոշ նմուշներ):

25. Բաղդասարյան Է., **Արցախյան բանահյուսական արվեստի գևահատության փորձ**, «Բանքեր Երեւանի համալսարանի», Երեւան, 1993, N2, էջ 187-192

(Ներկայացվում են արցախյան հեքիաթների եւ ավանդությունների ժանրային եւ իմաստային առանձնահատկությունները: Քննության առ-

Նելով դրանցից որոշների սյուժեն եւ կատարելով մեջբերումներ՝ հեղինակը ուշադրություն է դարձնում ժողովրդական այդ ստեղծագործություններում արծարձված թեմաներին ու երեւույթներին (կենցաղ, սովորություններ, աշխատանք, հայրենիքի պաշտպանություն, մարդկային բազմատեսակ հարաբերություններ, պատմական ու կրոնական իրողություններ, պատմական դեմքերի, դեպքերի նկարագրություններ եւն), առանձնակի անդրադառնում դրանց դաստիարակչական նշանակությանը: Անդրադարձ է կատարվում նաեւ այդ ժանրերի նյութերի գեղարվեստական արժանիքներին ու պատկերավորման միջոցներին):

26. Բաղդասարյան Է., *Էթնոմանկավարժության գաղափարները արցահայ բանահյուսության մեջ*, «Կանքեղ», Երեւան, 2007, N2, Էջ 227-233

(Արտահայտելով այն տեսակետը, որ դաստիարակության ազգային հայեցակարգ ստեղծելիս պետք է մեծ նշանակություն տրվի նաեւ էթնոմանկավարժության ուսումնասիրման հարցերին, եւ ազգային դպրոցի նոր հայեցակարգը պետք է հիմնվի մեր ժողովորդի հարուստ պատմության, այդ թվում՝ ժողովրդական բանահյուսության պատշաճ գնահատման վրա՝ հոդվածագիրը ներկայացնում է Արցախի բազմաժանր բանահյուսության մեջ արտացոլված էթնոմանկավարժության գաղափարները՝ միաժամանակ շեշտելով, որ Արցախի բանահյուսությունը, դարերի ընթացքում իր վրա կրելով սոցիալ-պատմական իրադարձությունների եւ ազգային հոգեբանության խոր դրոշմը, ոչ միայն ձեռք է բերել հարուստ ճանաչողական նշանակություն, իմաստուն կենսափիլիստփայություն, այլև նրանում արտացոլված շատ գաղափարներ հարստացրել են հայ դասական մանկավարժության գանձարանը եւ կարեւոր են նոր ու հաջորդ սերունդների դաստիարակության համար: Յոդվածը՝ «Արցախյան բանահյուսության դաստիարակչական առանձնահատկությունները» վերնագրով, տպագրվել է նաեւ «Մեսրոպ Մաշտոց համասարան. Լրատու» / Ստեփանակերտ, 2007, N 2, Էջ 227-234/ հանդեսում:

27. Բաղրասարյան Է., *Յամամարդկային արժեքներն արցախյան ժողովրդական բանահյուսության մեջ*, «ԱրՊՃ գիտական տեղեկագիր», Ստեփանակերտ, 2016, պրակ1, Էջ 250-256

(Արցախյան բանահյուսությունը համարելով բարոյական եւ գեղագիտական արժեքների շտեմարան՝ հեղինակն անդրադառնում է տարբեր ժանրերի ժողովրդական ստեղծագործություններում նկարագրված արցախցու հոգեբանական կերտվածքին, աշխարհընկալմանը, մարդու եւ մարդկային հարաբերությունների հումանիստական գաղափարներին: Յեթիաթներից, խաղիկներից եւ այլ ժանրերի նյութերից կատարված մեջբերումներով հաստատելով դրանցում արտահայտված վեհ գաղափարները, բարոյական հատկանիշները, մարդասիրությունը, ազնվությունը,

աշխատասիրությունը, հայրենասիրությունը, խաղաղասիրությունը եւն՝ հոդվածագիրը փորձում է ցույց տալ, որ արցախի բանահյուսությունն ունի ոչ միայն ազգային, այլեւ համամարդկային նշանակություն, որտեղ առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում ժողովրդական մանկավարժության գաղափարները: Թեմային հոդինակն անդրադարձել է նաեւ «Հայրենասիրության գաղափարը արցախահայ բանահյուսության մեջ» հոդվածում /«Արցախ», Ստեփանակերտ, 1991, N3, էջ 76-78/):

28. Բաղդասարյան Է., Սարգսյան Ե., Արցախի ժողովրդական հեքիաթ-Ների ճանաչողական-դաստիարակչական արժեքը, «ԱրԴՅ գիտական տեղեկագիր», Ստեփանակերտ, 2016, պրակ1, էջ 243-249

(Անդրդառնալով Արցախի բանահյուսության գրառման եւ ուսումնասիրության պատմությանը եւ բանահյուսության նշանակությանը կրթադաստիարակչական գործում հեղինակը քննության է առնում արցախյան տարբեր հեքիաթներում ներկայացված թեմաները: Փորձ է արվում վեր հանել դրանց ճանաչողական, բարոյախրատական, դաստիարակչական արժեքը՝ ցույց տալով, որ ժողովուրդը հեքիաթների միջոցով դարեր շարունակ մատադ սերնդի մեջ դաստիարակել է հայրենասիրություն, մարդասիրություն, գթասրտություն, ազնվություն, աշխատասիրություն, խիզախություն, դժվարությունները հաղթահարելու կամք եւն՝ միաժամանակ խարազանելով ծովությունը, վախկոտությունը, չարությունը, շահամոլությունը):

29. Բաղդասարյան Ս., Խճանկար ծիծաղի եւ մտքի սալիկներով, Ստեփանակերտ, 2006, 232 էջ

(Իրապատում, շրջիկ, դպրոցական հումորների, ժողովրդական գրուցների, հանելուկների ժողովածու: Առաջին գիյում՝ «Իրապատումներ» (էջ 7-136), ընդգրկված են Ստեփանակերտ քաղաքի եւ Ասկերանի, Մարտակերտի, Մարտունու, Շուշիի, Յաղորութի շրջանների տարբեր բնակավայրերի բանասացներից հեղինակի՝ հիմնականում գրական հայերենով (որոշ դեպքերում՝ Ղարաբաղի բարեառով (տառադարձության խախտումներով) գրառած զվարճախոսությունների եւ այլ գրուցների մշակումներ (ընդամենը՝ 372 պատում):

30. Բաղրյան Բ., Նա ոգեղեն արցախցի էր, «Ստեփանակերտ», Ստեփանակերտ, 2001, 10 ապրիլի

(Սկզբում որոշ տեղեկություններ հայտնելով Ստեփանակերտ քաղաքում մեծ հեղինակություն վայելող կատակարան Արտեմ Յարությունյանի (Արտեմ քերի) մասին՝ հեղինակը ներկայացնում է նրա անվան հետ կապված գրական հայերենով գրառված չորս զվարճախոսություն):

31. Բարիսուդարեանց Ս. (Ուստա Գեորգ Բարիսուտարեանց), Բարոյական առածներ, Թիֆլիս, 1898, 52 էջ

(Ղարաբաղի բարբառով (հիմնականում գրականացված) գրառված ասուլթաբանական բանահյուսական նյութերի ժողովածու: Հիմնականում ընդգրկում է առաջ-ասացվածքներ: Բացի նրանից, որ դրանք իրենց մեջ մեծ թվով դարձվածներ են պարունակում, «Այլաբանական իմաստներ» բաժինը իրականում դարձվածների հավաքածու է: Մակար Բարիսուդարյանը հեղինակ է նաեւ պատմահնագիտական նշանավոր «Արցախ» /Բագու, 1895/ ու «Աղուանից երկիր եւ դրացիք /հ. Ա-Բ, Թիֆլիս, 1893/ աշխատությունների, որոնցում ընդգրկված են մեծ թվով ավանդություններ, եւ Ղարաբաղի բարբառով (հիմնականում գրականացված) գրած գեղարվեստական ստեղծագործությունների՝ «Միրզա եւ Աննա» /Զմյուռնիա, 1876/, «Արազը տարին կտարի» /Շուշի, 1883/, «Չորանն ու Նշանածը» /Թիֆլիս, 1896/):

32. Բարիսուդարյան Ս., **Պըլը - Պուղի**, Թիֆլիս, 1883, 190 էջ

(Ներածական մասում «Յառաջարան» (Էջ Գ-հԳ), համառոտ տեղեկություններ են տրվում 18-րդ դարի Արցախի նշանավոր գվարճախոս Պըլը-Պուղու կենսագրության ու ժողովածուի նյութերի հավաքման մասին, առանձին Ենթաբաժիններով ներկայացվում են Ղարաբաղի բարբառի որոշ առանձնահատկություններ, հատկապես մեծ ուշադրություն է դարձվում հոլովման ու խոնարհման հարացույցներին: Բուն ժողովածուն (Էջ 2-169) ընդգրկում է հեղինակի՝ գրական հայերենով ու Ղարաբաղի բարբառով (տվյալ ժամանակաշրջանի տառադարձությամբ) ծերունիներից գրառած՝ Պըլը-Պուղու անվան շուրջ ստեղծված 189 գվարճախոսություն: Ժողովածուին կցված է նաեւ Ղարաբաղի բարբառին հատուկ բառերի բացատրական բառարան (Էջ 171-190):

33. Բարվի հայոց բանահյուսությունը (կազմել, Ներածությունը գրել եւ ծանոթագրել են Ա. Ղազիյանը, Ս. Վարդանյանը), Երևան, 2004, 380 էջ

(«Ներածություն» բաժնում (Էջ 5-29) ներկայացվում են Բաքվում հայերի հաստատման պատմությունը, տեղեկություններ նրանց հոգեւոր եւ նյութական արժեքների վերաբերյալ, քննության են առևկում բանահյուսական նյութերի ժանրային առանձնահատկությունները, ժամանակի եւ տարածության մեջ նրանց կրած տարաբնույթ ձեւափոխություններն ու ավանդապահության մակարդակը: Բուն ժողովածուի (Էջ 30-311) առանձին Ենթաբաժիններում ընդգրկված են հեքիաթներ (41 միավոր), ավանդություններ (10 միավոր), հանդատեղերի, աղբյուրների, ջրաղացների եւ սրբավայրերի անուններ (50 միավոր), սնահավատական գրույցներ եւ հավատալիքներ (20 միավոր), երգիծական, կենցաղային եւ կենդանական գրույցներ (157 միավոր), հուշապատումներ (39 միավոր), առաջ-ասացվածքներ (36 միավոր), օրինանք-բարեմաղթանքներ եւ աղերսանքներ (30 միավոր), անեծքներ (31 միավոր), հանելուկներ (14 միավոր), խաղիկներ

(32 միավոր), երգեր (16 միավոր), շուտասելուկներ (3 միավոր), հանգավոր ասելուկներ (8 միավոր), բարքեր եւ վարքի կանոններ (8 միավոր), մանկական խաղեր (4 միավոր), աշուղական երգեր (6 միավոր), հիշատակի, խրատի խոսքեր եւ քառյակներ (8 միավոր), որոնց մեծ մասը Դարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) հեղինակները, ինչպես նաև Բ. Ղազիյանը եւ այլ բանահավաքներ գրառել են բաքվարնակ ու բաքվից բռնագաղթված արցախցիներից: Ժողովածուն ունի նաև բարբառային բառերի ու դարձվածների բառարան (Էջ 312-318), նյութերի գրառման հանգամանքներն ու բանասացների կենսագրական տվյալները բացահայտող ծանոթագրություններ (Էջ 319-367), ռուսերեն (Էջ 368) եւ անգլերեն (Էջ 369-370) լեզուներով ամփոփումներ):

34. Բեգլարյան Յ., *Արցախ-Նամե, գիրք չորրորդ, Ստեփանակերտ, 2005, 648 էջ*

(Հեղինակային հոդվածների, էսսեների, ակնարկների ժողովածու: «Տողեր Պըլը-Պուղու դիվանից» բաժնում (Էջ 547-642) ընդգրկված են հեղինակի՝ գրական հայերենով եւ Դարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառած եւ մշակած՝ արցախցի նշանավոր առակախոսի անվան հետ կապված զվարճախոսություններ, ինչպես նաև արցախյան հանելուկներ, խաղիկներ, ավանդություններ, հավատալիքներ, գուշակումներ, նախապահանքներ, ակնարկներ Պըլը-Պուղու ու բանահավաքներ Գարեգին Մրգանձտյանցի եւ Մակար Բարխուդարյանի մասին):

35. Բեգլարյան Յ., *Արցախ-Նամե, գիրք հինգերորդ, Ստեփանակերտ, 2007, 640 էջ*

(Հեղինակի՝ տարբեր տարիների գրական հայերենով եւ Դարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառած եւ մշակած բանահյուսական (առավել՝ երգիծական) նյութերի ժողովածու: Առանձին բաժիններով ներկայացվում են ակնարկ Պըլը-Պուղու կյանքի եւ գործունեության մասին, նրա անվան հետ կապված հարյուրավոր զվարճախոսություններ, արցախյան խաղիկներ, երգեր, ուտեստների մասին ակնարկներ, հավատալիքներ, գուշակումներ, նախապահանքներ, հանելուկներ, անեծքներ, ասացվածքներ, դարձվածներ, բարբառային բառերի բառարան):

36. Բեգլարյան Յ., *Կատակում է Պըլը Պուղին, Ստեփանակերտ, 1998, 240 էջ*

(Բաղկացած է ներածական մասից՝ «Հեղինակի խոսքը» (Էջ 5-10), եւ բուն ժողովածուից: Ներածական մասում անդրադարձ է կատարվում արցախցի մեծ առակախոսի կերպարին, նրա շուրջ ստեղծված բանահյուսական նյութերի հավաքման պատմությանը, ժողովածուի կառուցվածքին: Բուն ժողովածուն ընդգրկում է հեղինակի կողմից շուրջ 30 տարիների ընթացքում բազմաթիվ բանասացներից հիմնականում գրական հայե-

րենով (Ղարաբաղի բարբառի բառերի եւ արտահայտությունների գործածությամբ) Պօլը Պուղու մասին գրառած եւ մշակած զվարճախոսությունները (334 միավոր): Որոշ պատումներ նկարագրողակած են (Ակարիչ՝ Ա. Ղուկասյան):

37. Գաբրիելյան Գ., *Ղարաբաղի հորովէլ*, Ստեփանակերտ, 2003, 144 էջ

(Քեդիսակի ստեղծած երգերի ժողովածու: Առաջին բաժնում՝ «Արցախական» (էջ 7-36), ընդգրկված են արցախյան բանահյուասական մոտիվներով եւ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով) գրված «Ղարաբաղի հորովէլ», «Կալին երգը», «Ճըղացեն երգը», «Ջրկանքեն երգը», «Խընեցուն երգը», «Ուրուրուցեն երգը», «Այանեն երգը», «Հացթուկի կընգանը երգը», «Յընգերեն երգը», «Ծխալիրին ապճիզը», «Այան ու ախճիզը», «Ծյորեն խնձորին», «Ճախարակի երգը», «Որբեայրու երգը», «Ղարաբաղյան խաղեր» երգերի տեքստերն ու նոտագրությունները):

38. Գալստյան Ա., *Հաղթանակ*, Ստեփանակերտ, 2000, 252 էջ

(Գրքում ներկայացված են Ասկերանի շրջանի Նորագյուղ գյուղի պատմության, հայտնի տոհմերի, տեղանունների, Նոր Նորագյուղի կառուցման, Նրա «Հաղթանակ» կոլտնտեսության զարգացման, Վերջինիս մեջ միավորված Սարդարաշեն, Ռեւ, Ղշլաղ գյուղերի, տարբեր բնակիչների եւն մասին ակնարկներ, տեղեկություններ, Նկարագրություններ, Վերլուծություններ, հրաշեր, լուսանկարներ եւն: Առանձին Ենթաբաժիններում հեղինակն ընդգրկել է գրական հայերենով ու տեղական խոսվածքով (տառադարձության խախտումներով) իր գրառած՝ մի շարք մարդկանց ու գյուղերի մականուններ (էջ 221-224) եւ գյուղացիների հետ տեղի ունեցած զվարճալի պատմություններ՝ զվարճախոսություններ (էջ 225-239):

39. Գրիգորյան Գ., *Մոխրաթաղյան ժպիտներ*, Ստեփանակերտ, 1998, 44 էջ

(Ժողովածուն ընդգրկում է հեղինակի հայրենի՝ Մարտակերտի շրջանի Մոխրաթաղ գյուղի բնակիչների հետ կապված իրական դեպքերի նկարագրություններ՝ զվարճախոսություններ, անեկդոտներ, սրամիտ գրույցներ (ընդամենը՝ 112 միավոր): Նյութերը գրառված են գրական հայերենով, որոշ դեպքերում (հատկապես՝ հերոսների խոսքը) տեղական խոսվածքով (տառադարձության մասնակի խախտումներով): Որոշ նմուշներ ուղեկցվում են երգիծական գծանկարներով (Ակարիչ՝ Ա. Գրիգորյան):

40. Գրիգորյան Լ., *Արցունք եւ ժպիտ*, Ստեփանակերտ, 2003, 64 էջ

(Ընդգրկում է հեղինակի՝ գրական հայերենով գրառած եւ մշակած զվարճախոսություններ (181 պատում), որոնք հիմնականում Արցախյան շարժման ակտիվիստների, մտավորականների, դպրոցականների, զինվորականների հետ կապված դեպքեր են):

41. Գրիգորյան Լ., **Շուշին՝ ժողովրդական խաղիկներում**, «Յայրենյաց պաշտպան», Ստեփանակերտ, հունիս, 2000թ.

(Քեղիսակը քննության է առնում Շուշի քաղաքին նվիրված արցախյան ժողովրդական խաղիկները, վերհանում դրանցում արտահայտված գաղափարները՝ համապատասխանաբար մեջբերելով բնագրային օրինակներ):

42. Գրիգորյան-Սպանդարյան Ս., **Ղարաբաղի հերիաթները**, «Սովետական Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1973, 31 օգոստոսի

(Քերիաթները համարելով Ղարաբաղի ժողովրդական բանահյուսության ամենազարգացած ու ամենատարածված տեսակը, որոնք իրենց մեջ պարունակում են ժողովրդի տնտեսական ու սոցիալական վիճակը, նրա զարգացումը, նիստն ու կացը, սովորությունները, հեղիսակն անդրադարձնում է արցախյան հրաշապատում եւ իրապատում հերիաթների ժանրային, իմաստային ու լեզվական առանձնահատկություններին, նրանց ում արտահայտված գաղափարներին, դեպքերին ու կերպարներին):

43. Գրիգորյան-Սպանդարյան Ս., **Ղարաբաղի ջանգուլումները**, «Սովետական Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1973, 6 մայիսի

(Ներկայացվում են արցախյան ջանգուլումների՝ ժողովրդական տաղիկների իմաստային որոշ առանձնահատկություններ, տեղեկություններ են տրվում Յամբարձման եւ Վարդավառի տոների ժամանակ դրանք երգելու հասգամակների մասին):

44. Գետրգյան Թ., **Վարդուտ գավառի բառ ու բանը. Կազմող՝ պ.գ.թ. Կիմ Ղահրամանյան, Երեւան, 33 գԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2011, 278 էջ, «Պատմաբանասիրական հանդես»**, Երեւան, 2011, N3, էջ 254-255

(Գրախոսություն: Արժեւորվում է ժողովածուն, որում ընդգրկված են պատմական Վարդուտ գավառից (Գյուղստան, Աղրբեջանական ԽՍՀ Շահումյանի շրջան) բռնագաղթված հայերից Կ. Ղահրամանյանի գրառած բանահյուսական նյութերը, ինչպես նաև առաջաբան, ծանոթագրություններ, բառարան: Գրախոսը նշում է նաեւ, որ լեզվամշակութային նոր միջավայրում կորստյան վտանգի տակ են պատմական Վարդուտ գավառում ստեղծված այդ արժեքները, որոնք հավաքելով ու հրատարակելով՝ հեղինակը հույս ունի կորստից փրկելու դրանք):

45. Ղաղեան Ա., **Վարանդայի բանաւոր գրականութիւնից**, «Ազգագրական հանդես», XVII գիրք, Թիֆլիս, 1908, N1, էջ 37-48, XVIII գիրք, Թիֆլիս, 1908, N2, էջ 25-32, XIX գիրք, Թիֆլիս, 1910, N1, էջ 85-89

(Ներկայացվում են հեղիսակի՝ 1903թ. եւ նրա եղբոր՝ նշանավոր ժողովրդագետ Խ. Ղայյանի՝ 1885-1889թթ. Վարանդայի, մասամբ նաեւ Ղիզակի ու Խաչենի գյուղերից Ղարաբաղի բարբառով գրառած (տվյալ ժամանակաշրջանի գիտական տառադարձությամբ) ժողովրդական վիճակի երգեր՝ ջանգուլումներ: Առաջին մասի ներածականում՝ «Երկու խոսք» (էջ

37-40), տեղեկություններ են տրվում նյութերի գրառման հանգամանքների մասին, լուրջ դիտարկումներ են արվում Ղարաբաղի բարբառի որոշ օրինաչափությունների, ինչպես նաև բարբառային տառադարձության վերաբերյալ: Բուն ժողովածուն ընդգրկում է 229 ջանգույզում (մի քանիսի համար նշված են նաև տարբերակները՝ տարբերվող տողերի ներկայացմամբ): Դրանք գերազանցապես սիրո եւ պանդիստության երգեր են: Կան նաև այլ բնույթի ջանգույզումներ, որոնցում ներկայացվում են հայրենի բնաշխարհը, գյուղական աշխատանքը, աշխարհի անցողիկությունը, մարդկային վեհ եւ ստոր արարքները են: Ժողովածուում գործածված դժվարիականալի գրեթե բոլոր (հիմնականում բարբառային եւ փոխարյալ) բառերը համապատասխան էջերում բացատրվում են գրական հայենով:

46. Դադեան Խ., *Ղարաբաղի ժողովրդական ջրօրինեաց երգերից*, «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1895, N12, Էջ 469-471

(Ընդգրկում է Ղարաբաղի բարբառով (տվյալ ժամանակաշրջանի գիտական տառադարձությամբ) հեղինակի գրառած՝ Վարանդա գավառի Ավետարանոց (1 միավոր) եւ ճարտար (1 միավոր), Խաչենի գավառի Առաջաձոր (1 միավոր) եւ Դիզակի գավառի Յաղորութ (1 միավոր) գյուղերի շրջակայքում ժամանակին տարածված արցախյան ժողովրդական ջրօրինյաց երգեր, ինչպես նաև Դիզակի գավառում տարածված հայատառ թուրքերեն նմանատիպ մեկ նմուշ: Ըստ հեղինակի՝ Վերջում թողած ծանոթագրության՝ նման երգերն այնքան շատ են ու բազմազան, որ եթե յուրաքանչյուր գյուղի տարբերակները հավաքվեն, ինարավոր կլինի հատորներ կազմել: Նյութը վերահրատարակվել է Խաչիկ Շ. Վարդապետ Դատյանի «*Յողվածների ժողովածու*» /Ս. Էջմիածին, 2007/ գրքում (Էջ 115-122):

47. Դավթյան Բ., *Ղարաբայյան զվարճախոսություններ*, «Սիսէտական Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1970, 4 հոկտեմբերի

(Հեղինակը ներկայացնում է իր՝ գրական հայերենով գրառած 11 զվարճախոսություն, որոնք հիմնականում կապված են Յաղորութի շրջանի Արփազյանուկ գյուղի բնակիչ բենիկի անվան հետ):

48. Դավթյան Կ., *Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը*, Երևան, 1966, 508 Էջ

(Ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզի տարածքում գործող բոլոր բարբառների, Ենթաբարբառների ու խոսվածքների՝ լեզվաբանական աշխարհագրության մեթոդով կատարված հանգամանալից քննությունը: Աշխատության չորրորդ՝ «Բարբառային խմբավորումներ եւ նմուշներ» բաժնի (Էջ 236-296) երկրորդ՝ «Նմուշներ» Ենթաբաժնում բերվում են Ղարաբաղի տարածքի 40 գյուղերի խոսվածքներով գրառված նմուշներ, որոնցից որոշները բանահյուսական նյութեր են):

49. Թագակյան Զ., *Արցախյան հորովելներն ու դրանց տեղը հայոց երկրագործի աշխատանքային երգերի համակարգում*, «Լեռնային Ղարաբաղի Յանրապետություն. Անցյալը, Ներկան եւ ապագան. Միջազգային գիտաժողով. Զեկուցումների հիմնադրույթներ, հունիսի 21-24, 2006 թ., Ստեփանակերտ», Երեւան, 2006, Էջ 179-181

(Տեղեկություններ են տրվում Արցախից տարբեր ժամանակներում հավաքված հորովելների մասին, որոնցից 7-ը գրառվել է Կոմիտասի, իսկ 7-ը՝ այլոց կողմից: Ժողովրդական այդ երգերը բաժանելով երեք խմբի՝ եռալար առանցքով փոյուգիական ձայնակարգում շարադրված, քառալար առանցքով հարմոնիկ ձայնակարգում շարադրված, եռալար-հնգալար առանցքով հարմոնիկ ձայնակարգում շարադրված, հեղինակը ներկայացնում է դրանց եւ հայ ազգագրական այլ շրջաններից գրառված հորովելների համեմատական քննությունը):

50. Խորայելյան Ս., *Ղարաբաղի զվարճախոս Պըլը Պուղին, Երեւան, 1956, 86 էջ*

(Բաղկացած է Ներածական մասից՝ «Ղարաբաղի զվարճախոս Պըլը Պուղին» (Էջ 3-4) եւ բուն ժողովածուից: Ներածական մասում համառոտ տեղեկություններ են տրվում Պըլը Պուղին մասին: Բուն ժողովածուն ընդգրկում է հեղինակի՝ գրական հայերենով գրառած եւ մշակած 40 զվարճախոսություն, որոնք հյուսված են արցախից մեծ առակախոսի անվան ջուրք: Ժողովածուն ունի բարձրորակ նկարազարդումներ, որ կատարել է Ս. Խորայելյանի որդին՝ Նշանավոր ճարտարապետ Ռաֆայել Խորայելյանը: Ժողովածուն Վ. Յակոբյանի առաջարանով վերահրատարակվել է /Երեւան, 2008, 96 էջ/):

51. Լալայան Ե., *Վարանդա. Նյութեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար*, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1897, Բ գիրք, Էջ 5-244, Վարանդա, Նշանատր տօներ, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1898, Գ գիրք, Էջ 338-349

(Ազգագրական ժողովածու: Յիմնականում իր, ինչպես նաև իր հանձնարությամբ այլ մտավորականների՝ պատմական Վարանդա գավառի բնակավայրերից հավաքած ու տպագիր նյութերի ուսումնասիրության արդյունքում հեղինակն առանձին բաժիններով ներկայացնում է գավառի պատմական անցյալը, տեղագրությունը, վիճակագրական տեղեկություններ, տնտեսական դրույթումը, արհեստները, գործարանային արդյունաբերությունը, լուսավորությունը, ընտանեկան բարքը, ընտանեկան կյանքը, հավատքը, Նշանավոր տոնները: Ազգագրականի հետ միասին տարբեր բաժիններում ընդգրկված են գրական հայերենով եւ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառաված տարբեր ժանրերի բանահյուսական նմուշներ՝ բարեմաղթություններ ու օրինակներ, անեծքներ, այլ բանաձեւումներ, չափածո ստեղծագործություններ, աղոթքներ եւն:

«Հավատք» բաժնում ընդգրկված նյութերում ներկայացված են տարբեր լեռների, քարերի ու ժայռերի, կրակի, ջրի, ծառերի, թռչունների ու կենդանիների, երկնային լուսատունների ու տարբեր երեւութերի, քաջերի ու սատանաների, տարբեր սրբավայրերի մասին եղած տասնյակ ավանդություններ: Ժողովածուն Ա. Նազինյանի խմբագրությամբ Վերահրատարակվել է հետագայում՝ ընդգրկվելով Ե. Լալայանի «Երկեր» /հատոր 2, Երևան, 1988/ հինգհատորյակում):

52. *Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը (գրառումը, բնագրի պատրաստումը եւ ծանոթագրությունները Ս. Մ. Գրիգորյան-Սպանդարյանի), Երևան, 1971, 478 էջ*

(Ժողովածուն ընդգրկում է բանասեր-բանահավաք Մարգարիտ Գրիգորյան-Սպանդարյանի՝ 1920-60-ական թվականներին Լեռնային Ղարաբաղի տասնյակ բնակավայրերից Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով) գրառած բանահյուսական բազմաժանր նյութեր: Յամառուտ առաջանում «հնատիտուտի կողմից» (Էջ 5-6), տեղեկություններ են տրվում հեղինակի բանահավաքչական գործունեության եւ ժողովածուի կառուցվածքի մասին: Բուն ժողովածուն կազմված է տարբեր բաժիններից, որտեղ ընդգրկված են համապատասխան ժանրերի բնօրինակներ՝ վիճակի (ջանգուլումի) երգեր (1804 միավոր), հեքիաթներ եւ ավանդություններ (28 միավոր), հեքիաթ-հանելովկներ (9 միավոր), ավանդություններ (7 միավոր), երգիծական գրուցներ (31 միավոր), Պըլ-Պուղու զվարճախոսություններից (24 միավոր), հանելովկներ (243 միավոր), շուտասելովկներ (13 միավոր), առած-ասացվածքներ (461 միավոր), օրինանքներ (26 միավոր), անեծքներ (53 միավոր), աղոթքներ (2 միավոր), ոճավոր ծաղր ու հեգնանք (62 միավոր): Ժողովածուին կցված են «Ծանոթագրություններ» (Էջ 437-454), որտեղ տրվում են նյութերի գրառման, հարակից այլ հանգամանքների ու բանասացների մասին տեղեկություններ, ինչպես նաև՝ ջանգուլումի երգերի հետ կապված համբարձման ծիսական տոնակատարության նկարագրությունը, եւ «Քառարան» (455-474), որտեղ ներկայացվում են Ղարաբաղի բարբառում գործածական բազմաթիվ բառերի ու դարձվածների բացատրություններ:

53. *Լեռնեաց Ա., Ղարաբաղյան զվարճախոսություններ, «Սովետական Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 1971, 31 հունվարի*

(Ներկայացվում է արցախցի առակախոս Սահակի անվան հետ կապված 10 զվարճախոսություն, որ գրական հայերենով գրառել է հեղինակը):

54. Խանզադյան Ա., *Պըլը Պուղի, Երևան, 1988, 304 էջ*

(Ժողովածուն բաղկացած է 10 բաժնից՝ «Պուղին Երեխա, պատանի: Նրա ամուսնանալը եւ այլ բաներ» (Էջ 5-19), «Պուղին իշխանական պալատում պաշտոն է ստանում» (Էջ 20-68), «Պուղին տանը՝ կին, Երեխաներ,

մոտիկ ազգականներ» (Էջ 69-100), «Պուղին արդարադատ, ճշմարտախոս, նաեւ դժվարին ու հիմար վիճակներում» (Էջ 101-133), «Պըլը Պուղին փրկարար, խորհրդատու, երբեմն միամիտ» (Էջ 134-151), «հշիսանավոր, ժատ, կաշառակեր, գրիող, ստախոս, գող» (Էջ 152-192), «Պըլը Պուղին՝ դատավոր» (Էջ 193-210), «Պըլը Պուղին դիվանագետ, պատվիրակ, դեսպան» (Էջ 211-226), «Հոգեւոր գործիչներ, ծիծաղաշարժ դեպքեր» (Էջ 227-269), «Խելոք, անխելք, սևապարծ Պուղին նեղ վիճակներում» (Էջ 270-294), որտեղ հեղինակն ընդգրկել է Արցախի նշանավոր առակախոս Պըլը Պուղու Մասին իր եւ այլ բանահավաքների՝ տարբեր տարիների Զանգեզորի եւ Արցախի բնակավայրերից հավաքած նյութերի գրական մշակումները (238 գվարճապատում): Որոշ պատումներ նկարագրոված են (Ակարիչ՝ Յ. Մինիթարյան):

55. Խանյան Ս., Յայագիտական խոշոր ներդրում, «Կրթություն», Երեւան, 27.04.2016, թիվ 18-19 (731-732)

(Գրախոսություն Ա. Յու. Սարգսյանի «Արցախի բանահյուսությունը» (Երեւան, 2015, 748 էջ) ժողովածուի մասին: Ներկայացվում են ժողովածուի արժանիքները՝ բազմաթիվ գյուղերից գրառված վիճական, քնարական եւ ասույթաբանական տարբեր ժանրերի 8078 բնագրի ընդգրկում, ժողովածուում գործածված դժվար հասկանալի՝ հիմնականում բարբառային եւ փոխառյալ բառերի բացատրական բառարանի, անձնանունների, տեղանունների, մատենագիտական ցանկերի, ծանոթագրությունների կցում, բարբառային տառադարձության խիստ պահպանում, ընդարձակ ներածականում Արցախի բանահյուսության ուսումնասիրության պատմության, բանահյուսական նյութերի ժանրային եւ իմաստային յուրահատկությունների ներկայացում եւն):

56. Խաչատրյան Ա., Մեր գյուղի մարդիկ (Արցախյան գվարճապատումներ), Երեւան, 2014, 72 էջ

(Ժողովածուն ընդգրկում է հեղինակի հայրենի՝ Ասկերանի շրջանի Խանապատ գյուղում տարածված գվարճապատումներ, գրուցներ, սրախություններ (ընդամենը՝ 119 միավոր): Բոլոր հերոսները բանահավաքի համագյուղացիներն են: Նյութերը գրառված են տեղական խոսվածքով (տառադարձության մասնակի խախտումներով): Առաջաբանում՝ «Երկու խոսք» (Էջ 3), տրվում են ժողովածուի ստեղծման շարժառիթները):

57. Խեմչյան Է., Արմեն Սարգսյան, Արցախի բանահյուսությունը, «Էջմիածին», Ա. Էջմիածին, 2016, օգոստոս, Էջ 167-170

(Գրախոսություն Ա. Յու. Սարգսյանի «Արցախի բանահյուսությունը» (Երեւան, 2015, 748 էջ) ժողովածուի մասին: Գրախոսը, արժեւորելով ժողովածուն, այն համարում է մեծ ներդրում հայ բանագիտության պատմության մեջ, որը կարեւոր է ոչ միայն Արցախի, այլև համահայկական

բանահյուսական ժառանգության վերջին 30 տարվա ընթացքը, ժանրային պատկերը եւ դրսետրման ձեւերը պատկերացնելու ու գնահատելու համար: Որպես արժանիքներ են նշվում ժողովածովի ծավալը, ընդգրկված բնագրերի լեզուն՝ յուրաքանչյուր խոսվածքի առանձնահատկությունների պահպանմամբ, վիպական, քնարական, ասուլյթաբանական բազմաժանր նյութերի քանակը, որակն ու տարածման լայն շրջանակները, համապատասխան ծանոթագրությունների, անձնանունների, տեղանունների, մատենագիտական ցանկերի կցումը, հանգամանալից ներածությունը՝ իր բանագիտական ու բարբառագիտական վերլուծություններով, արժեքավոր ու հարուստ բարբառային բառարանն ու ծանրակշիռ գիտական ապարատը եւն):

58. Խեմչյան Է., *Ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Շուշի քաղաքում (XIX դարի 60-ական թվականներից մինչեւ XX դարի 60-ական թվականները)*, «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2007, էջ 335-351

(Ընդգծելով Շուշի քաղաքի ուրույն դերը համընդհանուր համահայկական առաջադիմական շարժման մեջ եւ Նկարագրելով քաղաքի կրթական եւ մշակութային կյանքը՝ հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է 19-րդ դարի 60-ական թվականներից մինչեւ 20-րդ դարի 60-ական թվականներն այստեղ իրականացված ժողովրդագիտական նյութերի գրառման գործընթացը: Առանձին Ենթաբաժիններով քննության են առնվում Բահաթրյան եղբայրների, Ս. Բարիսուդարյանի, Խ. Դադյանի, Ա. Դադյանի, Կ. Մելիք-Շահնազարյանի, Ե. Լալայանի, Ս. Գրիգորյան-Սպանդարյանի, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի ազգագրական-բանահյուսական գիտարշավի մասնակիցների (Դ. Վարդումյանի գլխավորությամբ), Ս. Վարդանյանի կողմից Շուշի քաղաքից եւ հարակից գյուղերից հավաքված բանահյուսական, ազգագրական, մասամբ նաեւ բարբառային նյութերը, որոնց մի մասը տպագրվել է առանձին ժողովածուներով, մի մասը՝ համահավաք ժողովածուներում եւ տարբեր հանդեսներում, իսկ մի մասն էլ առ այսօր ձեռագիր վիճակում պահպում է տարբեր արխիվներում):

59. Խեմչյան Է., *Պատմական անձանց վիպական կերպավորումը Արցախի բանահյուսության մեջ*, «Լեռնային Ղարաբաղի Յանրապետություն. Անցյալը, ներկան եւ ապագան. Միջազգային գիտաժողով. Զեկուցումների հիմնադրույթներ, հունիսի 21-24, 2006 թ., Ստեփանակերտ», Երևան, 2007, էջ 325-336

(Ներկայացվում են տարբեր ժամանակաշրջաններում բազմաթիվ բանահավաքների կողմից գրառված Արցախի բանահյուսական նյութերում հանդես եկող պատմավիպական կերպարները, որոնց հեղինակը պայմա-

նականորեն բաժանում է երկու խմբի՝ ա)պատմական դեմքեր, որոնք ժամանակագրորեն ավելի մոտ են մեզ, ու թեեւ վիպականացված, դեռևս զգալի են նրանց՝ որպես պատմական անձ ընկալելը (Լենկ Թեմուր, Շահ Աբաս, Նադիր Շահ, Պօլը Պուղի, Մելիք-Շահնազար), բ)պատմական դեմքեր, որոնց կերպարները փոխ են առևվել արեւելյան բանահյուսական ավանդույթից (Դանաւանա Բահլու, Լոխման Յեքիմ, Խոկար Իմաստուն, Մոլլա Նասրեդին): Առանձին ենթաբաժիններով անդրադարձ է կատարվում հատկապես Միրզա դայու, Պօլը Պուղու եւ Մելիք-Շահնազարի, Լենկ Թեմուրի, Շահ Աբասի, Լոխման Յեքիմի կերպարների դրսեւորմանը):

60. Խորշուոյան Ժ., *Արցախ - Միջին Ասիա - Շուկավեր՝ համադրական ակնարկ*, «Հակրապետական գիտական նստաշրջան. 1986-1988թթ. ազգաբանական եւ բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները: Զեկուցումների հիմնադրույթներ, հունիսի 5-7, 1990», Երեւան, 1990, Էջ 30 -31

(Սկսած 18-րդ դարից՝ Արցախից գաղթած եւ Միջին Ասիայի որոշ բնակավայրերում ու Վրաստանի Շուկավերում բնակություն հաստատած հայերի հետնորդներից եւ Արցախի Սարտակերտի շրջանի տարբեր գյուղերի բնակիչներից գրառված բանահյուսական-ազգագրական նյութերի համադրությամբ վեր են հանվում դրանց ընդհանուրություններն ու տարբերությունները: Ըստ հեղինակի՝ թե՛ Միջին Ասիայում, թե՛ Շուկավերում ակունք-Արցախից ավանդականորեն պահպանվել էր հիմնականում թաղման ծեսը, հատկապես՝ ծեսի ժամանակ տրվող կորկոտ-հարիսան, հեքիաթային որոշ մոտիվներ, դարձվածներ, ոճեր, մանկական խաղերգեր, օրորոցայիններ, մեռելոցի ձեւը (մայիսի 2-ին) եւն):

61. Խորշուոյան Ժ., *Սարտակերտի շրջանի բանահյուսությունը (ըստ 1972-79թթ. գործուղման արդյունքների)*, «1978 -1979թթ. ազգագրական եւ բանահյուսական դաշտային հետազոտությունների արդյունքները: Զեկուցումների թեզիսներ. մայիսի 5-7, 1980», Երեւան, 1980, Էջ 41-43

(Որոշակի տեղեկություններ հայտնելով Լեռնային Դարաբարի Սարտակերտի շրջանի մասին՝ հեղինակը ներկայացնում է 1972-1979թթ. շրջանի 17 գյուղերում իրականացրած իր բանահավաքչական աշխատանքը, որի արդյունքում ծայսագրել է 220 զվարճախոսություն, 170 հեքիաթ, 70 ավանդություն, 30 առակ, 20 գրուց, 10 հուշապատում, բանաձեւային ժանրերի 1000 նմուշ, տարաբնույթ 60 երգ, 200 խաղիկ, գրանցել նաեւ պարեր, մեղեդիներ, որոշ ծիսակատարություններ: Առանձին տրվում են նյութերի գրանցման նպատակով նախօրոք կազմված ծրագրում ներառված սկզբունքները: Ըստ հեղինակի՝ գրանցված նյութերի մեծ մասը նորություն է՝ հատկապես գութաներգ-հորովուելները, կթվորի երգերը, սգերգերը, առասպելաբանական ավանդությունները, ժողովրդական սպառնալիքները եւն):

**62. Ծաղկեփունց (Կազմեց եւ մշակեց՝ Ա. Նազինյան), Երեւան, 1960,
148 էջ**

(Նայ ժողովրդական առակների, գրուցների, խաղիկների, առածների, հանելուկների ժողովածու: Ընդգրկված են նաեւ արցախցի նշանավոր առակախոս Պըլը-Պուղու անվան հետ կապված մի շարք գվարճախոսությունների (21 պատում՝ գրական հայերենով մշակումները):

63. Հախումեանց Ս., Առակ ի բարբառ արցախեցւոց, «Արարատ», Ս.Էջ-Միածին,, 1877, թիւ ԺԲ, էջ 460-461

(Ներկայացվում է Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառված երկու առակ՝ «Չոլըշին հու մահը» եւ «Մէժիս»: Վերջինս, որ թարգմանված է ռուսերենից, տողատակերում ունի նաեւ բարբառային որոշ բառերի բացատրություններ):

64. Հակոբյան Վ., Գրիգորյան Բ., Պըլը-Պուղու բանահյուսությունը, «Հակոբյան Վ., «Բանաստեղծությունը եւ տիեզերական շարժումը», Երեւան, 2005, էջ 93-110:

(Ներկայացվում են արցախցի նշանավոր առակախոս Պըլը-Պուղու շուրջ ստեղծված բանահյուսական, հիմնականում տպագիր նյութերն ու մշակումները, վեր հանվում դրանց առանձնահատկություններն ու մտածողության բնորոշ կողմերը, ճշգրտվում առակախոսի տեղն ու դերը հայոց բանահյուսական արվեստի մեջ: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում Գշերմազանյանի, Մ. Բարխուդարյանի, Ս. Խորայելյանի, Ա. Ղազիյանի, Ս. Խանզադյանի, Յ. Բեգլարյանի եւ այլոց գրառումներին ու մշակումներին, Արցախյան ազգային շարժման սկզբներին Ստեփանակերտում հիմնադրված «Պըլը-Պուղու» երգիծական հանդեսին: Որոշ դեպքերում գրառված նյութերից կատարելով մեջբերումներ՝ հողվածի հեղինակները բացահայտում են մեծ առակախոսի կերպարը, նրա փիլիսոփայությունը, չարին ու հատկապես Մելիք-Շահնազարին հակադրվելու առաքելությունը: Հողվածը տպագրվել է նաեւ Վ. Հակոբյանի «Երկերի» Ե հատորում /Ստեփանակերտ, 2008, էջ 465-477/):

65. Նայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. V (բնագիրը եւ ծանոթագրությունները Ա. Նազինյանի եւ Ս. Գրգորյանի (Սպանդարյան), Նախաբանը գրեց Ա. Նազինյանը), Երեւան, 1966, 758 էջ

(«Նախաբանում» (էջ 5-12) տեղեկություններ են տրվում Արցախի պատմության, Ղարաբաղի բարբառի հնչյունաքերականական առանձնահատկությունների, ժողովածուի կառուցվածքի եւ կազմման սկզբունքների մասին: Բուն ժողովածուն (էջ 15-676) ընդգրկում է Ս. Գրիգորյան-Սպանդարյանի կողմից 1922-1953թթ. Լեռնային Ղարաբաղի հնքնավար Սարգի Շուշուր, Ստեփանակերտի, Մարտունու, Մարտակերտի եւ Հադրութի շրջանների տասնյակ բնակավայրերից Ղարաբաղի բարբառով (տառա-

դարձության մասնակի խախտումներով) գրառած 156 հեքիաթ, որոնցից որոշները (հատկապես «Յավելվածում» (Էջ 565-676) ընդգրկված) իրականում պահպանվում են ու գրույցներ են: Ժողովածուին կցված են նաեւ հեքիաթների գրառման հանգամանքներն ու բանասացների կենսագրական տվյալներն ամփոփող ծանոթագրություններ (Էջ 679-718), բարբառային եւ փոխառյալ բառերի բացադրական բառարան (Էջ 721-747), հեքիաթների ցանկերը՝ ըստ տեղի ու ասացողների (Էջ 748-751) եւ այբբենական դասավորությամբ (Էջ 752-755):

66. Յայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. VI (բնագիրը, նախաբանը, ծանոթագրությունները, բառարանն ու ցանկերը Ա. Նազինյանի, Վ. Սվագյանի), Երեւան, 1973, 778 էջ

(«Նախաբանում» (Էջ 5-16) տեղեկություններ են տրվում Արցախի եւ Ուտիքի պատմության, նրանց բարբառների տարբերությունների, ժողովածուի կառուցվածքի եւ կազմման սկզբունքների մասին: Բուն ժողովածուն (Էջ 19-702) ընդգրկում է տարբեր բանահավաքների կողմից տարբեր ժամանակներում Արցախի եւ Ուտիքի տասնյակ բնակավայրերից գրառած հեքիաթները, որոնցից որոշները (հատկապես «Յավելվածում» (Էջ 605-702) ընդգրկված) իրականում ավանդություններ ու գրույցներ են: Արցախից հավաքված հեքիաթները (100 միավոր) Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով կամ մասնակի խախտումներով) գրառել են Առաքել Բահաթրյանը (Էջ 19-54, 69-80, 87-90, 149-150, 159-160, 163-167, 172-174, 245-248, 256-259, 262, 268-269, 271-275, 620-622, 633-659, 690-691, 698-702), Ալեքսանդր Բահաթրյանը (Էջ 81-84, 147-148, 168-169), Գրիգոր Բահաթրյանը (Էջ 55-68, 85-86, 151-158, 161-162, 170-171, 260-261, 263, 266-267, 617-619, 623-632), Կոնստանտին Մելիք-Ճահևազարյանը (Էջ 91-94, 613-616), Մաքսիմ Մխիթարյանը (Էջ 95-115, 183-209, 249-254, 276-278), Գրիգոր Կարախանյանը (Էջ 116-128), Սարգիս Խսրայելյանը (Էջ 129-146, 210-244, 255, 279-281, 692-693), Միքայել Տեր-Ճովհաննիսյանը (Էջ 175-176), Յրաշյա Աճառյանը (Էջ 177-182), Միքայել Առաքելյանը (Էջ 264-265, 270): Ժողովածուին կցված են նաեւ հեքիաթների գրառման հանգամանքներն ու որոշ բանասացների կենսագրական տվյալներն ամփոփող ծանոթագրություններ (Էջ 705-748), բարբառային եւ փոխառյալ բառերի բացադրական բառարան (Էջ 751-769), հեքիաթների այբբենական ցանկ (Էջ 770-773):

67. Յայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. VII (տպագրության են պատրաստել Ա. Նազինյանը եւ Ս. Առաքելյանը), Երեւան, 1979, 768 էջ

(«Նախաբանում» (Էջ 5-8) տեղեկություններ են տրվում Արցախի եւ Սյունիքի պատմության, նրանց բարբառների, ժողովածուի կառուցվածքի եւ կազմման սկզբունքների մասին: Բուն ժողովածուն (Էջ 11-671) ընդգրկում

Է տարբեր բանահավաքների կողմից տարբեր ժամանակներում Արցախի եւ Սյունիքի տասնյակ թնակավայրերից գրառած հեքիաթները: Արցախից հավաքված հեքիաթները (172 միավոր) Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով) գրառել են Միքայել Առաքելյանը (Էջ 11-41, 45-108, 115-206, 208-241, 244-378), Թաշիկ Հարությունյանը (Էջ 42-44), Աշոտ Արստամյանը (Էջ 109-114, 207, 242-243, 382-385), Ալվարդ Ղազիյանը (Էջ 379-381, 386-394): Ժողովածովին կցված են նաեւ հեքիաթների գրառման հանգամանքներն ու բանասացների կենսագրական տվյալներն ամփոփող ծանոթագրություններ (Էջ 675-718), բարբառային եւ փոխարյալ բառերի բացատրական բառարան (Էջ 721-738), V-VII հատորներում ընդգրկված հեքիաթներում գործածված անձնանունների (Էջ 739-741), տեղանունների (Էջ 741-742), առարկայական (Էջ 742-749) ցանկեր, VII հատորի հեքիաթների ցանկերը ըստ տեղի եւ ասացողների (Էջ 749-756) եւ այբբենական դասավորությամբ (Էջ 756-761):

68. Հայրապետյան Թ., *Առասպելական տարրերը Բահաթրյանների գրառած հրաշապատում հեքիաթներում (Շուշի, XIX դարի երկրորդ կես)*, «Շուշին՝ հայկական մշակույթի օջախ» Հայկական գրատպության 500-ամյակին նվիրված միջազգային գիտական կոնֆերանսի գեկուցումներ», Շուշի, 2014, Էջ 107-116

(Արժեւորելով 19-րդ դարի նշանավոր մանկավարժ եւ հասարակական գործիչ Արաքել Բահաթրյանի ու նրա ազգականներ Ալեքսանդր Երիգոր Բահաթրյանների՝ 1860թ. Շուշիում Ղարաբաղի բարբառով գրառած հեքիաթները, որոնք հայ ժողովրդական հեքիաթների առաջին գրառումներն են, հեղինակը քննության է առնում դրանցում առկա առասպելական տարրերը՝ դրանք համարելով վաղնջական հասարակությունների ծիսահառապելական պատկերացումների, սովորությունների ու հավատալիքների տեղական դրսեւորումների արդյունք: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում «*Og մանուկին հաքյաթը*» հեքիաթին, որն, ըստ հոդվածագրի, իր մեջ ներառում է նվիրագործման ծեսին առնչվող՝ մեր ժողովրդի էթնոմշակութային եւ առասպելաբանական մտածողության հնավանդ պատկերացումների վերապրուկները, որդեգրության ծեսի արձագանքները: Վեր հանելով այդ հեքիաթի եւ այլ բանահավաքների կողմից գրառված նրա տարրերակների ընդհանրություններն ու առանձնահատկությունները՝ հեղինակը եգորակացնում է, որ Բահաթրյանների գրառած հեքիաթների գիտական վերլուծությունը վկայում է հայկական միասնական էթնոմշակութային հեքիաթացանկի գոյության մասին):

69. Հայրապետյան Թ., *Բարվի հայոց բանահյուսություն. Երեւան, «Զանգակ-97» հրատ., 2004, 380 էջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երեւան, 2005, N1, էջ 291-293*

(Գրախոսություն: Արժեւորվում է ժողովածուն, որը կազմել Ներածությունը գրել եւ ծանոթագրել են Ա. Ղազիյանն ու Ս. Վարդանյանը: Որպես արժանիքներ են նշվում նյութերի ժանրային բազմազանությունն ու թվաքանակը, բանասացների ազգագրական (այդ թվում՝ Արցախից) եւ մասնագիտական կազմի բազմաշերտությունը, բարբառային յուրահատկությունների պահպանումը, ծանոթագրությունների ու բարբառային բառերի բացատրական բառարանի կցումը եւն: Ըստ գրախոսի՝ Բաքվի հայոց բանահյուսությունը առաջին անգամ է դրվում գիտական շրջանառության մեջ եւ կարեւոր ներդրում է հայ հոգեւոր մշակույթի ուսումնասիրության ոլորտում):

70. Հայրապետյան թ., Երգինքան իրեք ինձոր վեր ընգավ ու տասը խրատ, Երեւան, 2014, 68 էջ

(Ժողովածուն ընդգրկում է հեղինակի՝ Արցախի Հանրապետության որոշ բնակավայրերից Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախուսներով) գրառած 10 հեքիաթ, որոնք ունեն նաև նկարազարդումներ (Նկարիչ՝ Ա. Դուկայան): «Առաջարանում» (Էջ 3-5) անդրադարձ է կատարվում արցախյան հեքիաթների ժանրային եւ իմաստային առանձնահատկություններին: Ժողովածուի վերջում տրվում են նյութերի գրառման հանգամանքներն ու բանասացների կենսագրական տվյալները բացահայտող ծանոթագրություններ (Էջ 58-61) եւ ընդգրկված հեքիաթներում գործածված՝ Ղարաբաղի բարբառին հատուկ մի քանի տասնյակ բառերի բացատրություններ (Էջ 62-66):

71. Հայրապետյան թ., Ծիսաառասպելական տարրերը Ղարաբաղում կենցաղավարող հրաշապատում հեքիաթներում ըստ 2006-2008 թթ. գրառած նյութերի (համեմատական ուսումնասիրություն), «Կրթությունը եւ գիտությունը Արցախում», Երեւան, 2008, N3-4, Էջ 31-39

(Համառոտ անդրադառնալով Արցախի բանահյուսության հավաքման պատմությանը՝ հոդվածագիրը Բահաթրյան Եղբայրների, Գ. Սրվանձտյանցի, Կ. Մելիք-Ճահինազարյանի եւ այլ բանահավաքների հավաքած հրաշապատում հեքիաթների համեմատությամբ ներկայացնում է 2006-2008թթ. ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Սրիսավանդ, Կարմիրավան, Շուշիի շրջանի Մեծ Շեն, Եղցահող, Քարին Տակ, Բերդանոր, Կանաչ Թալա, Ջին Շեն, Սարտունու շրջանի Բերդաշեն, ճարտար, Սահտակաշեն գյուղերում իր գրառած ժողովրդական համանման ստեղծագործություններում առկա ծիսաառասպելական տարրերը, հատկապես՝ նվիրագործման, որդեգրության, մարդուն զի մասուցելու եւ հիսագովն այլ ծեսերի արտահայտությունները՝ դրանք բացատրելով վաղնջական հասարակությունների ծիսական կյանքի, առասպելական պատկերացումների հետ հեռավոր առնչությամբ: Ըստ հեղինակի՝ չնայած տարածաժամանակային գործունների ազդեցությամբ հրաշապատում հեքիաթները հիմնականում վեր են ածկում իրա-

պատում գրուցների, սակայն Ղարաբաղից գրառված հեքիաթներում շարունակում են կենցաղավարել կիսաառասպելական պատկերացումների մասցւում իրենց խորքում կրելով հնագույն պատմահասարակական հարաբերությունների, սովորությունների ու հավատալիքների տեղական դրսեւումները):

72. Հայրապետյան թ., Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյանի (Տմբլաշի Խաչան) ժողովրդագիտական գործունեությունը, «Լեռնային Ղարաբաղի Յանրապետություն. Անցյալը, Ներկան եւ ապագան. Սիցազգային գիտաժողով. ԶԵԿՈՒցումների հիմնադրույթներ, հունիսի 21-24, 2006 թ., Ստեփանակերտ», Երեւան, 2007, էջ 342-347

(Քննության է առնվում 19-րդ դարի Վերջի-20-րդ դարի առաջին կեսի շուրջեցի նշանավոր գյուղատնտես, բանահավաք, երգիծաբան Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյանի ժողովրդագիտական գործունեությունը: Ներկայացվում են նրա՝ հիմնականում Արցախից գրառած եւ տարբեր արիխիվների ֆոնդերում պահպող բանահյուսական եւ ազգագրական (մի մասը՝ տպագիր) տարաբնույթ և յութերը, Ղարաբաղի բարբարի բացատրական բառացանկերը: Ուշադրություն է դարձվում նաեւ հեղինակի «Զուռնա-Տմբլա» ֆելիիետոնների ժողովածուին):

73. Հայրապետյան թ., Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյանի (Տմբլաշի Խաչան) սոցիալ-քաղաքական սատիրան, «Բանքեր Երեւանի համալսարանի», Երեւան, 2001, N 1, էջ 207-212

(Յողվածի սկզբում ներկայացնելով Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյանի կյանքի եւ գործունեության նկարագիրը՝ հեղինակն այսուհետեւ քննում է նրա երգիծական ստեղծագործությունները, հատկապես «Զուռնա-Տմբլա» ժողովածուի մեջ ընդգրկված ֆելիիետոնները, որոնք գրված են Ղարաբաղի բարբառով: Ղանգամանորեն վեր են հանվում դրանցում արտացոլված ռեպքերը, տվյալ ժամանակաշրջանում, հատկապես Շուշի քաղաքում իշխող բարբերը, ընտանեկան-կենցաղային, հասարակական-քաղաքական բացասական երեւույթները, զավառական կյանքի հետամսացությունը, կենցարում եւ մտքերի մեջ իշխող հնածես սովորություններն ու նախապաշարմունքները, ինչպես նաեւ աշխարհի քաղաքական անցուղարձերը, հայոց հարցի հետ կապված սին պատրանքները, սովորանական թուրքիայի կողմից արեւմտահայության նկատմամբ ծրագրավորված կամայականությունները, ճնշումը, բռնությունները, լիբերալ մամուլի բարբերը եւն):

74. Հայրապետյան թ., Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյան (Տմբլաշի Խաչան). Կյանքն ու գործը, «Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն. Նյութեր եւ ուսումնասիրություններ», Երեւան, 2007, հ. 24, էջ 7-119

(Ներկայացվում է 19-20-րդ դարերի շուրջեցի մշակույթի նշանավոր գործից Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյանի կյանքն ու գործը, առանձ-

նակի ուշադրություն է դարձվում նրա ժողովրդագիտական գործունեության ու Ղարաբաղի բարբառով գրած ստեղծագործություններին: Ուսումնասիրության վերջում հակիրճ տեղեկություններ են տրվում Ղարաբաղի բարբառի որոշ առանձնահատկությունների մասին (Էջ100), Ներկայացվում է նաև Կ. Մելիք-Շահնազարյանի «Զուռնա-Մըրլա» ֆելիետոնների երկիատոր ժողովածուում գործածված մի շարք բարբառային բառերի բացատրական բառարանը (Էջ 101-103):

75. Հայրապետյան Թ., *Ղարաբաղի առակախոս Պըլ Պուղին (ըստ 1991-2015թթ. Արցախում գրառած նյութերի)*, «Արցախի պետական համալսարան. Գիտական ընթերցումներ (հոդվածների ժողովածու)», Ստեփանակերտ, 2016, պրակ II, Էջ 142-146

(Յիմք ընդունելով Արցախի նշանավոր առակախոս Պըլ-Պուղու շուրջ ստեղծված զվարճախոսությունների՝ 19-20-րդ դարերում տարբեր բանահավաքների կողմից կատարված գրառումները եւ հատկապես անկախության տարիներին Արցախում իր հավաքած բանահյուսական նյութերը՝ հեղինակը ներկայացնում է դրանցում արծարծված թեմաները՝ բացահայտելով մեծ առակախոսի կերպարը, որի այս կամ այն հատկանիշն ընդգծելու համար բերում է համապատասխան քնագրային օրինակներ: Ըստ հեղինակի՝ Պըլ-Պուղու զվարճապատումները, սերնդեսերունդ փոխանցվելով, ձեւավորել են արցախահյության վարքային համալիրի կարեւոր բաղադրիչներից մեկը՝ ժամանցն ու զվարճանքը՝ նոր լուս սփոռելով 18-րդ դարի երկրորդ կեսերից մինչեւ 19-րդ դարի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածում արցախահյության սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունների եւ պատմամշակութային իրողությունների վրա: Յոդվածն՝ ավելի համառոտ եւ «Ղարաբաղի առակախոս Պըլ Պուղու սոցիալ-քաղաքական երգիծանքը» վերնագրով, տպագրվել է նաև «Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը. Միջազգային գիտաժողովի նյութեր. 2012թ. հունիսի 24-հունիսի 01, Երևան-Ստեփանակերտ» /Երևան, 2012, Էջ 83-85/ժողովածուում):

76. Հայրապետյան Յ., *Ականջդ կանչի, Պուղի, Ստեփանակերտ, 2013 , 32 էջ*

(Ըստգրկում է հեղինակի՝ գրական հայերենով (որոշ բառեր եւ արտահայտություններ՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառած անեկդոտներ եւ երգիծական մանրապատումներ, որոնց շարքում կան նաև արցախյան ժողովրդական զվարճախոսությունների մշակումներ):

77. Հայրապետյան Ռ., *Ղարաբաղյան խաղիկներ, Ստեփանակերտ, 2000, 52 էջ*

(Ըստգրկում է ժողովրդական վիճակի երգերի մոտիվներով հեղինակի՝

գրական հայերենով ու Ղարաբաղի բարբառի Յադրովի Ենթաբարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրած խաղիկներ (40 միավոր), ինչպես նաև մի շարք բանաստեղծություններ, ծոներ, մտորումներ եւն):

78. Յարությունյան Լ., **Կաթևակորեկ, Երեւան, 1998, 94 էջ**

(Ժողովածուում ընդգրկված են բանահյուսական տարբեր ժանրերի՝ հեքիաթներ, ավանդություններ, առակներ, զրույցներ եւն, նյութերի Մշակումներ ու հեղինակի գրած պատվածքներ, մանրապատումներ, այլ բնույթի հակիրճ ստեղծագործություններ: Սշակումների մեծ մասը արցախյան բանահյուսության նմուշներ են: Բոլոր նյութերը հիմնականում գրառված են գրական հայերենով):

79. Յարությունյան Լ., **Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Երեւան, 1991, 400 էջ**

(Բանահյուսական բազմաժանր ժողովածու: «Ներածություն» բաժնում (էջ 3-23) ներկայացվում են Արցախի բանահյուսության գաղափարական ընդհանրացումները, արցախցու փիլիսոփայությունը, աշխարհայացքը, պատկերացումները կյանքի ու տարբեր երեւութեաների մասին: Բուն ժողովածուի առանձին բաժիններում ընդգրկված են հեղինակի կողմից տասնյակ տարիների ընթացքում Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով) եւ գրական հայերենով գրառված համապատասխան ժանրերի բնօրինակները՝ հեքիաթներ (14 միավոր), զրույցներ, առակներ, ավանդություններ (51 միավոր), ավանդությամբ մեզ հասած տեղեկություններ (26 միավոր), զվարճախոսություններ (121 միավոր), հանգախաղեր (49 միավոր), տաղիկներ ու խաղիկներ (51 միավոր), հանելուկներ (61 միավոր), շուտասելուկներ (9 միավոր), ինչպես նաև բազմաթիվ ասացվածքներ, պատկերավոր արտահայտություններ, մահանալու իմաստ բովանդակող արտահայտություններ, իրատներ, սպառնալիքներ, երդումներ, ցանկություններ, սպառնալիքներ, ծիսական արտահայտություններ, անեծքներ, օրինանքներ ու բարեմաղթություններ, ազգագրական տարարնույթ և սպորտական առաջնորդություններ, ծոլովորական խաղեր, կենացներ, բույսերի ու կենդանիների անուններ, ուտեստների անուններ ու բաղադրատումներ, մանկական բառաշարք, արցախյան հին անձնանուններ, անձնանունների համառոտագրություններ ու հնչյունադարձումներ եւն: Առանձին բաժիններով ներկայացվում են նաև Ղարաբաղի բարբառում գործածվող դարձվածների (էջ 262-303) ու բառերի (էջ 353-381) բացատրական բառարաններ եւ կենսագրական տվյալները բացահայտող ծանոթագրություններ (էջ 382-392):

80. Յարությունյան Լ., **Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Երկրորդ գիրք, Ստեփանակերտ, 2004, 422 էջ**

(Գրական հայերենով եւ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառված բանահյուսական բազմաժանր ժողովածուն: Առաջարանում «Արցախի բանահյուսության թեմատիկ որոշ առանձնահատկություններ՝ ըստ իմ ժողոված նյութերի», հեղինակը անդրադառնում է իր գրառած նյութերին՝ կատարելով մի շարք դիտարկումներ: Բուն ժողովածուի երեք բաժիններում առանց ժանրային տարբերակման համապատասխանաբար ընդգրկված են՝ հեքիաթներ, գրուցներ, առակներ, ավանդություններ (151 միավոր), տաղիկներ ու խաղիկներ (75 միավոր), զանազան սովորություններ ու ազգագրական տարարնույթ նյութեր (287 միավոր): Վերջում տրվում են նյութերի գրառման հանգամանքներն ու բանասացների կենսագրական տվյալները բացահայտող ծանոթագրություններ (Էջ 360-370) եւ Ղարաբաղի բարբառում գործածվող բառերի ու դարձվածների բացատրական բառարան (Էջ 371-420):

81. Հարությունան Լ., *Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Երրորդ գիրք, Սոլելիանակերտ*, 2007, 412 Էջ

(Գրական հայերենով եւ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառված բանահյուսական բազմաժանր ժողովածուն: Առանձին բաժիններում առանց ժանրային տարբերակման ընդգրկված են ժողովրդական չափածո ստեղծագործություններ, հատկապես՝ խաղիկներ (131 միավոր), ավանդությամբ մեզ հասած տեղեկություններ (55 միավոր), զվարճախոսություններ, զվարճալի պատմություններ, սրամտություններ (173 միավոր), բազմաթիվ առածներ, ասացվածքներ, իմաստախոսություններ, խորհուրդներ, ինչպես նաև ազգագրական տարարնույթ նյութեր: Վերջում տրվում են Ղարաբաղի բարբառում գործածվող բառերի ու դարձվածների բացատրական բառարան (Էջ 225-401) եւ նյութերի գրառման հանգամանքներն ու բանասացների կենսագրական տվյալները բացահայտող ծանոթագրություններ (Էջ 402-408):

82. Հարությունան Լ., *Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, չորրորդ գիրք, Սոլելիանակերտ*, 2009, 384 Էջ

(Գրական հայերենով եւ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառված բանահյուսական եւ այլ նյութերի ժողովածուն: Ընգրկում է զանազան պատմություններ, տարբեր բույսերի մասին տեղեկություններ, գրուցներ, հանելուկներ, անեծքներ, սպառնալիքներ, օրինանքներ, մաղթանքներ, երդումներ, խրատներ, բանահյուսական եւ ազգագրական տարարնույթ այլ նյութեր: Ներկայացվում են նաև Արցախի ու հարակից շրջանների մի շարք տեղանունների ու մանրատեղանունների նկարագրություններ, նրանց հետ կապված ավանդություններ, անդրադարձ է կատարվում որանցից որոշների ծագումնաբանությանը: Առանձին բաժիններով տրվում են Ղարաբաղի բարբառում գործածական:

դարձվածների (Էջ 121-173) բացատրական եւ բառերի ու տարբեր արտահայտությունների բացատրական, ստուգաբանական, ազգագրական բառարաններ (Էջ 217-331): Ըսդհանուր առմամբ նյութերը խմբավորված չեն, իսկ մի մասն էլ հեղինակի՝ նույն վերնագիրը կրող նախորդ ժողովածուների մեջ ներառված որոշ բնօրինակների կրկնությունն է):

83. Հարությունան Լ., Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, հինգերորդ գիրք, Ստեփանակերտ, 2011, 404 Էջ

(Գրական հայերենով եւ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառված բանահյուսական բազմաժանր ժողովածուն: Առանձին բաժիններում առանց ժանրային տարբերակման ընդգրկված են գրույցներ, տաղիկներ, սովորություններ, ազգագրական այլ նյութեր, հեղինակային մտորումներ, տարաբնույթ պատմություններ ու մանրապատումներ, բանաստեղծություններ, ասացվածքներ, իմաստալից խոսքեր, խրատներ եւն: Վերջում տրվում է բարբառում գործածվող բառերի ու դարձվածների բացատրական բառարան (Էջ 295-395), անդրադարձ է կատարվում դրանցից որոշների ծագումնաբանությանը: Ըսդհանուր առմամբ նյութերը խմբավորված չեն, իսկ մի մասն էլ հեղինակի՝ նույն վերնագիրը կրող նախորդ ժողովածուների մեջ ներառված որոշ բնօրինակների կրկնությունն է):

84. Հարությունյան Ս., Քայ Ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1965, 392 Էջ

(Ներածության» մեջ (Էջ Զ-ԺՇ) ընսության են առնվում հանելուկների ժանրային եւ իմաստային առանձնահատկությունները, տրվում է միջազգային եւ հայ բանագիտության մեջ դրանց գրառման, հրատարակման եւ արժենորման պատմությունը: «Առաջարանում» (Էջ ԺԹ-ԻԲ) ներկայացվում են ժողովածուի կազմման սկզբունքներն ու կառուցվածքը: Առանձին բաժիններով են տրվում նաեւ աղբյուրների համառոտագրությունները (Էջ ԻԳ-ԻԶ) եւ լուծման առարկաների ցանկը (Էջ ԻԵ-ԼԹ): Բուն ժողովածուն (Էջ 3-212) առանձին բաժինների ու ենթարաժինների թեմատիկ խմբավորմամբ ընդգրկում է հեղինակի կողմից գրառված ու տարբեր աղբյուրներից քաղված 2168 հանելուկ՝ իրենց բազմաթիվ տարբերակներով: Դրանց մի մասը, գրառված գրական հայերենով եւ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով), հավաքված են Արցախից: Ժողովածուին կցված են նաեւ ընդարձակ ծանոթագրություններ (Էջ 215-324), ռուսերեն (Էջ 325-326) ու գերմաներեն (Էջ 327-328) ամփոփումներ, անվանացանկ (Էջ 331-333), առարկայացանկ (Էջ 334-353), հանելուկների տարածման վայրերի անվանացանկ՝ տվյալ տեղավայրում կենցաղավարող հանելուկների համարների նշումով (Էջ 354-362), սիմվոլների եւ փոխաբերությունների բառարան (Էջ 363-389):

85. Հովհաննիսյան Մ., **Ճանապարհ, որ ձգվում է կես դար**, «ԼՇ Հանրապետություն», Ստեփանակերտ, 1996, 30 հունվարի

(Սկզբում համառոտ տեղեկություններ են տրվում Ասկերանի շրջանի Խնապատ գյուղի բնակիչ, բանահավաք Միքայել Օհանջանյանի գործունեության մասին, ով շուրջ 50 տարի արցախից գրառել է մեծ թվով բանահյուսական նյութեր եւ հանձնել ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի արխիվ: Այսուհետեւ ներկայացվում է բանահավաքի՝ գրական հայերենով (որոշ բառեր ու արտահայտություններ՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառած 8 զվարճախոսություն):

86. Ղազարյան Խ., **Տումի, Երեւան**, 2003, 212 էջ

(Գրքում ներկայացված են Հադրութի շրջանի Տումի գյուղի պատմության, աշխարհագրական դիրքի, բնակչության, տնտեսության, բուսական եւ կենդանական աշխարհի, մշակույթի, կրթօջախների, Հայրենական մեծ պատերազմում եւ Արցախյան գոյամարտում նրա բնակիչների մասնակցության, նշանավոր տումեցիների եւն մասին ակնարկներ ու տեղեկություններ: Առանձին ենթաքածիններում հեղինակն ընդգրկել է գյուղի բնակիչներից գրական հայերենով ու տեղական խոսվածքով (տառադարձության խախտումներով) իր գրառած մի շարք ավանդություններ եւ ավանդագրույցներ (էջ 191-199), օրինակներ (էջ 199-200), անեծքներ (էջ 200-203), պիտակներ (203-205), պատկերավոր արտահայտություններ (էջ 205-206):

87. Ղազիյան Ա., **Ազատամարտի արտացոլումը Ղարաբաղի ժողովրդական բանահյուսության մեջ**, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երեւան, 1996, N 3, էջ 135-145

(Հաստատելով, որ 1988թ. Լեռնային Ղարաբաղում սկսված ազգային ազատագրական պայքարը վճռական ազդեցություն ունեցավ երկրամասի ժողովրդի հոգեւոր մշակույթի վրա՝ արտացոլվելով նաեւ բանահյուսության մեջ, հեղինակը քննության է առնում իր՝ 1988-1995թթ. Արցախից գրառած բանահյուսական նմանատիա տարբեր ժանրերի նյութերը, դրանցում արծարծված թեմաները, դեպքերն ու դեմքերը: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում ազատամարտի հերոսներին՝ Արմեն Մելքոնյանի, Արմեն Ավագյանի, Աշոտ Ղովանի (Բեկոր), Արկադի Տեր-Թադեևսյանի (Կոմանդոս) եւ հատկապես Սոնթե Մելքոնյանի (Ավո) մասին ժողովրդի կողմից հորինված երգերին, ինչպես նաեւ պատերազմական իրավիճակում գունվող ժողովրդի ընկալումները, վերաբերմունքը, բնավորության գծերը, հասարակական, քաղաքական, ռազմական իրադարձությունները եւն ներկայացնող զվարճապատումներին, զրույցներին, հուշապատումներին եւն: Հոդվածը՝ «**Արցախյան ազատամարտի արտացոլումը Ղարաբաղի**

Ժողովրդական բանահյուսության մեջ» վերևագրով, տպագրվել է նաեւ «Կրթությունը Եւ գիտությունը Արցախում» /Երեւան, 2008, N 3-4, Էջ 50-58/ հանդեսում):

88. Ղազիյան Ա., **Արցախ**, «Յայ ազգագրություն Եւ բանահյուսություն. Սյուլթեր Եւ ռասումասիրություններ», h.15, Երեւան, 1983, 192 էջ

(Բանահյուսական բազմաժանր ժողովածու: «Ներածություն» բաժնում (Էջ 5-11) ներկայացվում են Արցախի բանահյուսության գրառման Եւ հրատարակման համառոտ պատմությունը, ժողովածուի կառուցվածքը, նրանում ընդգրկված նյութերի ժանրային Եւ իմաստային առանձնահատկությունները, կենցաղավարման աստիճանները եւն: Բուն ժողովածուի առանձին բաժիններում ընդգրկված են իիմսակնում հեղինակի Եւ Բ. Ղազիյանի (նյութերի մեծ մասը) կողմից 1966, 1970-1978 թթ. ընթացքում ԼՂԻՄ Եւ Շահումյանի շրջանի 25 բնակավայրերից Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառված համապատասխան ժանրերի բնօրինակները՝ հեքիաթներ (40 միավոր), գրուցներ, առակներ, զվարճախոսություններ (73 միավոր), ավանդություններ (41 միավոր), երգեր, խաղերգեր (9 միավոր), ինչպես նաեւ մականուններ (մարդկանց Եւ գյուղերի), առած-ասացվածքներ, անեծքներ, օրինանքներ, երդումներ, սպանալիքներ: Առանձին բաժիններով ներկայացվում են նյութերի գրառման հանգամանքներն ու բանասացների կենսագրական տվյալները բացահայտող ծանոթագրություններ (Էջ 167-183) Եւ Ղարաբաղի բարբառով գործածվող բարբառային բառերի բացատրական բառարան (Էջ 184-190):

89. Ղազիյան Ա., **Արցախի բառ ու բան**, «Կանչ», Երեւան, 1991, 8 թետրվարի, թիվ 11(5571), 1 մարտի, թիվ 17(5575), 8 ապրիլի, թիվ 26(5586)

(Յամառոտ տեղեկություններ հաղորդելով Արցախի բանահյուսության Եւ տարբեր բանահավաքների կողմից հավաքված նյութերի մասին ու կոչ անելով պատանի բարեկամներին գրի առնել Եւ կորստից փրկել ժողովրդական ստեղծագործությունների եղած ու նոր ստեղծվող նմուշները՝ հեղինակը ներկայացնում է արցախյան մի շարք ավանդությունների, առածների, ասացվածքների, հանելովների բնօրինակներ, ինչպես նաեւ Ղարաբաղի բարբառին հատուկ բառերի բացատրություններ):

90. Ղազիյան Ա., **Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը 1970-73 թթ. գրառումների հիման վրա**, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երեւան, 1974, N 4, Էջ 235-241

(Քննության են առևտում բանահավաքներ Ա. Ղազիյանի՝ 1970-1973թթ., Ս. Առաքելյանի՝ 1970-1971թթ., Ս. Վարդանյանի՝ 1970թ. Եւ Բ. Ղազիյանի՝ 1971-1973թթ. Լեռնային Ղարաբաղի Յաղորսի, Մարտունու, Մարտակերտի, Ստեփանակերտի շրջանների 70 բնակավայրերից գրառած բանահյուսական բազմաժանր (առած-ասացվածքներ, ոճեր, դարձվածներ,

սպառնալիքներ, երգեր, հեքիաթներ, ավանդություններ, զվարճախոսություններ, զանազան զրուցներ եւն) նյութերը (1500 միավոր), որոնք պահպում են ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի արդիկում: Ըստ հեղինակի՝ հեքիաթները գտնվում են քայլայման ընթացքում, հատկապես վերանում-մոռացվում են կախարդական մոտիվները, լայն կենցաղավարում ունեն ավանդությունները, առավել կենսունակ են երգիծական զրուցներն ու զվարճախոսությունները, լայն կիրառություն ունեն նաեւ մասր ժանրերը՝ բանաձեւային, դարձվածային ստեղծագործությունները, շատ են մականունները, իսկ քնարական բանահյուսությունը, որ նախկինում հատկապես դրսեւրվել է խաղիկներում, հարուստ չէ: Անդրադարձ է կատարվում նաեւ բանասացների տարիքային առանձնահատկություններին, գրառումների լեզվին եւն):

91. Ղազիյան Ա., **Խաչիկ Ծ. Վարդապետ Դադեանի ժողովրդագիտական-բանահյալաբարձական գործունեութիւնը**, «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1999, N 1-12, Էջ 387-402

(Յոդվածի սկզբում Ներկայացնելով 19-րդ դարի վերջի-20-րդ դարի սկզբի հայ նշանավիր ժողովրդագետ, բանասեր, հնագետ Խաչիկ Դադյանի (ծննդով՝ Արցախի Սարտունու Չըշանի Վերին Թաղավարդ գյուղից) համառոտ կենսագրությունը՝ հեղինակն այսուհետեւ քննում է նրա ժողովրդագիտական-բանահյալաբարձական գործունեությունը՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով Արցախի տարբեր բնակավայրերից գրառած բանահյուսական եւ ազգագրական նյութերին՝ հեքիաթներ, ավանդություններ, զվարճախոսություններ, աշխատանքային, սգո, օրորոցային, հարսանեկան, ջրօրինյաց եւ տարաբնույթ այլ երգեր, հանելովներ, կենաց-բարեմաղթություններ, ջուտասելովներ, վիպական մասր ժանրերի ստեղծագործություններ, հավատալիքներ, սովորություններ, ծեսեր, տեղեկություններ երկրագործական աշխատանքների, արհեստների, բնակելի տան, տարագի, կախարդության, գուշակության, ժողովրդական բժշկության, բնակչության կազմի եւ թվի, սրբավայրերի վերաբերյալ եւն, որոնց մեծ մասը ձեռագիր վիճակում պահպում է ՀՀ Ազգային արխիվի՝ Խ. Դադյանի ֆոնդում (թիվ 319): Յոդվածագիրը նույնը ներկայացրել է նաեւ Խաչիկ Ծ. Վարդապետ Դադյանի «**Յոդվածների ժողովածու**» /Մ. Էջմիածին, 2007/ գրքի՝ իր գրած առաջաբանում (Էջ 7-22):

92. Ղազիյան Ա., **Կոմիտասի «Վարանդայի գութաներգը»**, «Աշխատանք», Սարտունի, 13.01.1990, N 5

(Ներկայացնելով Կոմիտասի «Ձիգ սոու, քաշի» երգը, որը կոչվում է նաեւ «Վարանդի գութաներգ» կամ «Վարանդայի գութաներգ», հոդվածագիրը հիմնավորում է, որ երգի բնագիրը ժողովրդագետ, բանահյալաբարձական Դադյանի (ծննդով՝ Վարանդայի Թաղավարդ գյուղից)՝ Դադյանի բարբառով գրառած «Վարանդի հլովուրի» գրականացված տարբերակն է, որը

որոշ չափով խմբագրվել է Ս. Աբեղյանի կողմից: Բերվում են նաեւ երկու բնագրերը):

93. Ղազիյան Ա., «*Յայ ժողովրդական հեքիաթներ*», «*Սովետական գրականություն*», Երևան, 1967, N 4, էջ 145-146

(Տեղեկություններ են հաղորդվում ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի կողմից հրատարակվող «*Յայ ժողովրդական հեքիաթներ*» գիտական հրատարակության մասին: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում 5-րդ հատորին /Երևան, 1966/, որը բացառապես կազմված է Սարգարիս Գրիգորյան-Սպանդարյանի՝ Արցահի տարբեր բնակավայրերի բանասացներից գրառած նյութերից: Քննության են առնվում հատորությունների տեսակները, նրանցում արտահայտված գաղափարները, հատորի վերջում տրված ծանոթագրությունները, ժողովածուում Ղարաբաղի բարբառի օրինաչափությունների պահպանման հանգամանքը եւ այլ հարցեր):

94. Ղազիյան Ա., *Ղարաբաղի բանահյուսության գրառման, հրատարակման պատմություն*, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան եւ ապագան. Միջազգային գիտաժողով. Զեկուցումների հիմնադրույթներ, հունիսի 21-24, 2006թ., Ստեփանակերտ», Երևան, 2007, էջ 378-387

(Ժամանակագրական հաջորդականությամբ քննվում է Ղարաբաղի բանահյուսության գրառման եւ հրատարակման պատմությունը 1860 թվականից մինչեւ 21-րդ դարի սկզբները: Առանձին ենթաքաղաքացիներով քննվում են Ալեքսանդր, Առաքել եւ Գրիգոր Բահաթրյանների, Միջայել Տեր-Հովհաննիսիյանի, Մակար Բարիխուդարյանի, Երվանդ Լալայանի, Խաչիկ եւ Արամ Դարյանների, Կրիստանիին Սելիբ-Շահնազարյանի, Սարգիս Խորայելյանի, Մարգարիտ Գրիգորյան-Սպանդարյանի, Ալվարդ եւ Բարիխուդար Ղազիյանների, Լեւոն Հարությունյանի եւ այլ բանահավաքների ու բանագետների՝ Արցահի տարբեր բնակավայրերից գրառած բանահյուսական նյութերը եւ կատարած ուսումնասիրությունները, նշվում հրատարակություններն ու ձեռագիր նյութերի պահպանման ֆոնդերը: Արժեւորելով շուրջ 150 տարվա ընթացքում կուտակված բանահյուսական հարուստ ու բազմաժանր նյութը՝ հեղինակը կարեւորում է դրա ամբողջական հետազոտությունը):

95. Ղազիյան Ա., *Ղարաբաղի զվարճախոս Պըլ Պուլին*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1978, N 9, էջ 60-69

(Ներկայացվում են արցահից նշանավոր զվարճախոս Պըլ-Պուլու շուրջ ստեղծված զվարճախոսությունները, որոնք բանավոր կենցաղակարմամբ տարածվել են նաեւ հարակից շրջաններում: Ուսումնասիրելով

մեկ հարյուրամյակի ընթացքում տարբեր բանահավաքների կողմից գրառված ժողովրդական այդ ստեղծագործությունները՝ շուրջ 200 սյուժե-պատում, որոնց մի մասը տպագրվել, իսկ մյուս մասը ձեռագիր վիճակում պահպում է տարբեր արխիվներում, հոդվածագիրը հանգամանորեն վեր է հանում ՊԾՂ-Պուլու կերպարի առանձնահատկությունները՝ համարձակություն, ըմբռատություն, հնարամտություն, սրամտություն, անկեղծություն, ազնվություն՝ դրանք հիմնավորելով բնագրերից քաղված դրվագներով։ Կերպարը բացահայտվում է կյանքի տարբեր բնագավառների, հարեւանների, հոգեւորականների, համագյուղացիների եւ հատկապես Վարանդայի մելիք Մելիք-Շահնազարի հետ ունեցած փոխհարաբերություններում։ Ուշադրություն է դարձվում նաեւ մեծ զվարճախոսի՝ կրոնի եւ Աստծո, հանդերձայլ կյանքի մասին ունեցած պատկերացումներին, բարոյախոսությանը, միամտությանը, պարզամտությանը։ Ըստ հեղինակի՝ ՊԾՂ-Պուլու երգիծական կերպարն իր մեջ ներառել է եւ ազգային, եւ Արեւելքի ժողովրդների բանահյուսական նմանատիպ կերպարներին հատուկ տիպական գծեր, եւ այդ առումով նրա արժեքն ու նշանակությունը վեր է նեղ, պատմաազգագրական շրջանի սահմաններից):

96. Դահրամանյան Կ., *Արցունքուն ժպիտներ*, հ. 2, Երեւան, 2006, 352 էջ

(Արաջաբանում «Բանահյուսության հեռացող, բայց չխամրող էջեր» (Էջ 3-33), տեղեկություններ են հաղորդվում 1990-ական թվականների սկզբին Յուսիսային Արցախի Շահումյանի շրջանի բնակիչների՝ հայրենի եզերքից բնագաղթման, աշխարհի տարբեր վայրերում վերաբնակման, նրանց նիստ ու կացի, բանահյուսական մշակույթի մասին։ Բուն ժողովածուն ընդգրկում է հեղինակի՝ տարագիր շահումյանցիներից գրական հայերենով (բարբառային որոշ բառերի ու արտահայտությունների գործածմամբ) գրառած զվարճախոսություններ, կատակներ, խրատական փոքրիկ իրապատումներ (689 պատում)` որոշ ծանոթագրություններով եւ լուսանկարներով։ Ժողովածուին կցված է նաեւ բարբառային բառերի բառարան (Էջ 324-346):

97. Դահրամանյան Կ., *Օջախի գիրք. Նշխարներ*, Երեւան, 2002, 278 էջ

(Ներկայացվում են Յուսիսային Արցախի Շահումյանի շրջանի համառոտ պատմությունը, այսումաձարտարապետական հուշարձանների նկարագրությունը, վիմագրական, ազգագրական եւն նյութեր։ «Արցունքուն ժպիտներ» (Էջ 182-228) բաժնում ընդգրկված են շրջանի տարբեր բնակավայրերի բնակիչների հետ կատարված զավեշտական դեպքերի նկարագրություններ՝ զվարճախոսություններ (հիմնականում գրական հայերենով գրառված), իսկ «Չափածո բանահյուսություն» (Էջ 267-273) բաժնում՝ խաղիկներ, չափածո տարաբնույթ այլ ստեղծագործություններ եւ օրինանքներ (հիմնականում տեղական խոսվածքներով (տառադարձության մասնակի խախտումներով) գրառված):

98. Ղահրամանյան Ռ., *Առածանի, Ստեփանակերտ, 2003, 108 էջ*

(Ժողովածուն ընդգրկում է հեղինակի հավաքած Արցախի ասուլյաբանական բանահյուսության որոշ ժամրերի նյութեր՝ առածներ, ասացվածքներ, դարձվածներ, թեավոր արտահայտություններ, որոնք ներկայացվում են այբբենական կարգով՝ առանց ժանրային տարբերակման: Նյութերը գրառված են Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով):

99. Ղահրամանյան Ռ., *Արցախյան զվարճախոսություններ, Ստեփանակերտ, 2011, 72 էջ*

(Ընդգրկում է հեղինակի՝ գրական հայերենով (որոշ բառեր եւ արտահայտություններ՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառած անեկողոտներ (600 պատում), որոնց շարքում կան նաեւ արցախյան ժողովրդական զվարճախոսությունների մշակումներ):

100. Ղահրամանյան Ռ., *Խաղիկներ, Երեւան, 2005, 64 էջ*

(Ընդգրկում է հեղինակի՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառած խաղիկներ (351 միավոր):

101. Ղանալանան Ա., *Առածանի, Երեւան, 1960, 400 էջ*

(Ընդարձակ «Ներածության» մեջ (Էջ IX-C) ներկայացվում են ժողովրդական առածների եւ ասացվածքների ընդհանուր բնութագիրը, ժանրային եւ իմաստային առանձնահատկությունները, սոցիալական եւ գաղափարական բովանդակությունը, բանաստեղծական լեզուն եւ արվեստը, տեղեկություններ են տրվում հայկական առածների գրառման պատմության, ժողովածուի աղբյուրների, առածների դասավորման եղանակի, թեմատիկ խմբավորման, տարբերակների եւն մասին: Բուն ժողովածուն (Էջ 5-332) առանձին գլուխների մեջ թեմատիկ խմբավորմամբ ընդգրկում է հեղինակի կողմից գրառված ու տարբեր աղբյուրներից քաղված հազարավոր առած-ասացվածքներ՝ իրենց բազմաթիվ նմանակներով ու տարբերակներով եւ համառոտագրությամբ աղբյուրների ու ազգագրական շրջանների նշումով: Ղրանց մի մասը, գրառված գրական հայերենով եւ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով), հավաքված են Արցախից: Ժողովածուին կցված են նաեւ «Իմաստային-թեմատիկ եւ առարկայական ուղեցույց-համաբարբառ» (Էջ 335-389), «Անձնանունների եւ տեղանունների ցանկ» (Էջ 390-391), «Յամառուտագրություններ աղբյուրների» (Էջ 392-396), «Յամառուտություններ տեղանունների» (Էջ 397-398) ցանկեր:

102. Ղանալանան Ա., *Ազանդապատում, Երեւան, 1969, 568 էջ*

(Ժողովածուն բաղկացած է մի քանի բաժնից: «Արաջաբանում» (Էջ Է-Ժ) տեղեկություններ են տրվում հայ ժողովրդական՝ գրառված եւ հրատարակված ավանդությունների աղբյուրների ու ժողովածուի կառուցվածքի մասին: «Ուսումնասիրություն» (Էջ ԺԵ-ՃՂ) բաժնում հանգամանորեն ներ-

կայացվում են ավանդությունների տեղը բանավոր արձակի մեջ, ժանրային առանձնահատկությունները, տեսակները, բնույթը, դարավոր կյանքն ու պատմական ճակատագիրը, գաղափարական եւ գեղարվեստական արժեքը, ազգային, միջազգային եւ եկամուտ ավանդությունները, դրանցում արծարծված թեմաները: Բուն ժողովածուն (Էջ 3-415) ընդգրկում է հեղինակի կողմից գրառված ու տարբեր աղբյուրներից քաղված 917 ավանդություն եւ ավանդագրույց՝ շուրջ 400 տարբերակներով: Դրանց մի մասը, գրառված գրական հայերենով եւ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով), Վերաբերում են Արցախին՝ NN1., 2.Բ., 4.Զ., 24-33., 111., 154-157., 216., 247., 264-268., 311.Բ., 327., 337.Գ., 338.Բ., 342.Բ-Գ., 351.Ա., 357.Ա., 362.Ա., 363, 367.Ա., 369.Ա., 372.Ա., 373.Բ., 376.Ա., 404., 448-454., 460., 462-463., 559., 587.Ա., 588., 626-631., 708-714., 764., 789.Ո., թ., 796.Բ., 809.Է., 831-835., 901.Բ., 906.Բ., 914: «Աղբյուրներ եւ ծանոթագրություններ» բաժնում (Էջ 417-488) յուրաքանչյուր առանձին ավանդության հերթական թվահամարին ու վերնագրին կից տրվում են ծանոթագրություններ եւ տեղեկություններ հաղորդողի, գրառողի, ձեռագիր եւ տպագիր աղբյուրների մասին: Ժողովածուին կցված են նաև անձնանունների (Էջ 491-507), տեղանունների (Էջ 508-519), առարկայական (Էջ 520-530) ցանկեր, ավանդությունների տարածման հիմնական վայրերը ցույց տվող քարտեզ եւ ավանդության նյութ դարձած հուշարձանների 33 լուսանկար):

103. *Ղարաբաղյան հորովելներ*, «Կարմիր դրոշ», Ասկերան, 1989, 14 մարտի

(Տեղեկություններ են տրվում Կոմիտասի գրառումներում առկա ղարաբաղյան հորովելների մասին: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում «Զիգ տու, քաշի» երգին եւ նրա տարբերակներին: Վերջում խմբագրությունը կոչով դիմում է բոլորին՝ խնդրելով խմբագրություն ուղարկել նմանատիպ երգերի տեքստեր, նոտագրություններ, երգողների ու պատմողների հասցեներ, ձայնագրություններ, բանահյուսական բազմաթափյա նյութեր՝ անհրաժեշտության դեպքում թերթում լուսաբանելու համար):

104. Ղուլյան Կ., *Գուրգեն Գաբրիելյանը մանկագիր-բանահավաք, «Կովկասը՝ մեր ընդհանուր տուն. Սեսրու Մաշտոց համալսարանի գործունեության 20-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (27-29 հոկտեմբերի, Ստեփանակերտ, 2017) հոդվածների ժողովածու»*, Ստեփանակերտ, 2017, Էջ 328-335

(Քննության են առնվում արցախցի նշանավոր մանկագիր, բանաստեղծ, երգահան Գուրգեն Գաբրիելյանի մանկական եւ այլ բնույթի բանաստեղծությունները: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում նաև նրա «իմ առածանի», «Արցախյան խոհանոց» բանաստեղծությունների

շարքերին, «Ղարաբաղի հորովելը», «ԽՆԵցուն Երգը», «Ծրկանքէն Երգը», «Կալին Երգը», «Ծխարին ախճիզը», «Յըսգերը» Երգերին, որոնք արցախյան բառ ու բանի յուրատեսակ մշակումներ են: Վեր են հանվում դրանցում արծարծված թեմաներն ու գաղափարները՝ անհրաժեշտության դեպքում կատարվում մեջբերումներ):

105. Դուկասյան Ս., *Արցախյան պատումներ, 2010, 80 էջ*

(Առանձին բաժիններում ընդգրկված են հեղինակի՝ Արցախի որոշ գյուղերի բանասացներից Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով) գրառած հեքիաթներ (20 պատում) եւ ասացվածքներ (177 միավոր): Յուրաքանչյուր հեքիաթի վերջում տրվում են համառոտ ծանոթագրություններ բանասացի մասին: Ժողովածուն ունի նաև նկարագրումներ (Նկարիչ՝ Ա. Դուկասյան):

106. Մանասյան Ա., *Արցախյան ժողովրդական խաղիկներ, «Ազատ Արցախ», Ստեփանակերտ, 1993, 28 մայիսի*

(Քեղինակը Ներկայացնում է Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) իր գրառած արցախյան ժողովրդական երկու խաղիկ, որոնք երկխոսություններ են աղջկա եւ տղայի միջեւ):

107. Մարգարյան Լ., *Ազգայինը՝ բանահյուսական ժառանգորդությամբ, «Ազատ Արցախ», Ստեփանակերտ, 30.08.2007, N100 (2070)*

(Գրախոսություն Ա. Ցու. Մարգարյանի «*Արցախյան ավանդություններ*», (*Ստեփանակերտ, 2007, 112 էջ*) ժողովածուի մասին: Բանագիտական, պատմագիտական եւ լեզվաբանական-բարբառագիտական առումներով արժետրելով ժողովածուն՝ գրախոսն առանձնապես կարեւորվում է նյութերի քանակը (266 միավոր՝ 55 տարբերակներով, որոնցից 244-ը առաջին անգամ է գրավոր ներկայացվում), ստուգաբանական ավանդությունների ներառումը, 80 խոսվածքներով գրառված նյութերում յուրաքանչյուր խոսվածքի առանձնահատկությունների խիստ պահպանումը, ներածության մեջ արցախյան ավանդությունների գրառման պատմությունը, ժանրային նկարագիրը, բանահյուսական մյուս ժանրատեսակների հետ աղերսակցությունները, կառուցվածքային առանձնահատկությունները ներկայացնելը եւն):

108. Մարգարյան Լ., *Արմեն Մարգարյան. Արցախի բանահյուսությունը, Երեւան, «Էղիթ Պրինտ» հրատ., 2015, 748 էջ, «Մեսրոպ Մաշտոց համալսարակի լրատու», Երեւան, 2016, էջ 465-466*

(Գրախոսություն. Ժողովածուն համարելով ոչ միայն արցախի բանահյուսական ժառանգությունն ամփոփող նոր հուշարձան, այլև այդ ժառանգությունը կրող ժողովրդի բարբառի ու լեզվամտածողության գիտական ուսումնասիրության հավաստի ու հուսալի աղբյուր՝ գրախոսը ներկայացնում է նրա կարեւոր արժանիքները՝ վիպական, քնարական, ասույթաբանական

բանահյուսության 8078 քնագրի ընդգրկում, նյութերի համակարգում ըստ ժանրային նկարագրի՝ հեքիաթ, ավանդություն, առակ, զվարճախոսություն, խաղիկներ, չափածո այլ ստեղծագործություններ, առած-ասացվածք, անեծք, օրինանք, հանելուկ, մականուն, շուտասելուկ, հանգախաղ, բարբառային տառադարձության եւ համապատասխան խոսվածքների յուրահատկությունների հետեւողական պահպանում, ընդարձակ առաջաբանում Արցախի մասին համառոտ ակնարկ, Արցախի բանահյուսության գրառման պատմությունը, նյութերի բանագիտական, ինչպես նաև Ղարաբաղի բարբառի հնչյունաբառաքերականական առանձնահատկությունների վերլուծությունը, բառարանի եւ մատենագիտական ցանկի կցում եւն: Գրախոսությունը՝ «Կարեւոր Ներդրում հայ բանագիտության մեջ» վերնագրով, տպագրվել է նաև «Լուսարար» /Ստեփանակերտ, 29.02.2016, թիվ 4-5(433-434)/թերթում):

109. Մարգարյան Լ., *Արցախի բանահյուսության լեզուն, Ստեփանակերտ, 2011, 144 էջ*

(Ըստ լեզվական տարբեր մակարդակների՝ քննվում է Արցախի բանահյուսության լեզուն: Բաղկացած է «Ներածությունից» եւ չորս գլուխներից: «Ներածության» մեջ (էջ 4-17) հիմնավորվում է թեմայի արդիականությունը, անդրադարձ է կատարվում Արցախի բանահյուսության գրառման պատմությանը, բանահյուսական ժանրերի թեմատիկ ու լեզվական փոփոխություններին, բանահյուսական նմուշների գրավոր փոխադրության առանձնահատկություններին: Առաջին գլխի առաջին բաժնում՝ «Ղարաբաղի բարբառի հնչյունական համակարգի արտահայտությունը Արցախի բանահյուսության մեջ» (էջ 18-20), ներկայացվում են Ղարաբաղի բարբառի եւ բանահյուսության հնչյունական համակարգերի տարբերություններն ու դրանք պայմանավորող պատճառները, իսկ երկրորդ բաժնում՝ «Արցախի բանահյուսության լեզվի բառապաշտիքի առանձնահատկությունները» (էջ 20-49), քննվում են բանահյուսության բառապաշտիքի շերտերը, բառիմաստային առանձնահատկությունները, հոմանիշության դրսեւորումները: Երկրորդ գլխում՝ «Քերականական իրողությունների առանձնահատկությունները բանահյուսության լեզվում» (էջ 50-87), քննության են առևս խոսքի մասերի ու նրանց քերականական կարգերի դրսեւորումները եւ շարահյուսական միշտաքառական առանձնահատկություններ, տրվում են նաև վիճակագրական որոշ տվյալներ, որոնք հստակորեն արտացոլում են Արցախի բանահյուսական ստեղծագործությունների քերականական կառուցվածքի առանձնահատկությունները: Երրորդ գլխում՝ «Բանահյուսության լեզվի ոճական առանձնահատկությունները» (էջ 88-109), վեր են հանվում տարբեր ժանրերի (հանելուկ, առած-ասացվածք, խաղիկ, հեքիաթ) ոճական առանձնահատկությունները, առանձնակի ուշադրություն է դարձվում դրանցում

ոճական հնարանքների դրսեւորումներին: Չորրորդ գլխում՝ «Գրականացումը բանահյուսության մեջ» (Էջ 110-126), քննության է առնվում Արցախի բանահյուսության մեջ գրականացման երեւությը, բացահայտվում են գրականացման գործընթացը խթանող գործոնները, պայմաններն ու պատճառները: Ոսումնասիրությունն ունի նաեւ «Ամփոփում» (Էջ 127-130), «Բառարան» (Էջ 131-135), «Օգտագործված գրականության ցանկ» (Էջ 136-143): Աշխատությունը հեղինակի՝ 2008 թվականին ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում պաշտպանած թեկնածուական ատենախոսության (դեկավար՝ ակադեմիկոս ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Լ. Յովհաննիսյան) լրամշակված տարբերակն է):

110. Մարգարյան Լ., *Արցախյան զվարճախոսություններ*, «Լուսարար», Ստեփանակերտ, 10.07.2014, թիվ 20 (378)

(Գրախոսություն Ա. Յու. Մարգարյանի «Արցախյան զվարճախոսություններ», (Ստեփանակերտ, 2014, 172 էջ) ժողովածովի մասին: Զվարճախոսությունները համարելով ժողովրդի մտածողության, աշխարհընկալման, պատմության, կենսափիլիսոփայության, հոգու ու մտքի շիտակության եւ ազևասիրտ կերպարի արտացոլանք՝ գրախոսը քննում է ժողովածուն՝ վեր հանելով Նրա առանձնահատկություններն ու արժանիքները՝ 100-ից ավելի խոսվածքներով գրառված շուրջ 600 բնագրի ընդգրկում, դրանց խմբային բաժանում ըստ շրջանների՝ Յաղողութի, Մարտունու, Մարտակերտի, Ասկերանի, Շուշու, Ստեփանակերտ քաղաքի, առանձին բաժնում Պըլը-Պուղու զվարճախոսությունների ներկայացում, բանահավաքչական աշխատանքին ներկայացվող պահանջների եւ խոսվածքային, հնչարտաբերական առանձնահատկությունների խստորեն պահպանում, բանախոսների կենսագրական տվյալները լուսաբանող ծանոթագրությունների ու դժվարներակալելի բառերի բացատրական բառարանի կցում եւն):

111. Մարգարյան Լ., *Գրականացման՝ որպես լեզվական իրողության արժեքը բանահյուսության մեջ*, «Ազգ եւ ժառանգություն» համահայկական երիտասարդական գիտաժողով, Ստեփանակերտ, 26-30 սեպտեմբեր, 2006թ.», Ստեփանակերտ, 2006, Էջ 154-161

(Քննովում են բարբառի հնյունական եւ քերականական օրինաչափությունների վրա գրական լեզվի ազդեցությունները եւ բանահյուսության մեջ դրանց դրսեւորումները, ներկայացվում են գրականացումը պայմանավորող գործոնները, բանահյուսական տարբեր ժանրերի ստեղծագործությունների գրականացվածության աստիճանները, բանասացների ու բանահավաքների միջամտությունները, տառադարձության խախտման պատճառները եւն: Քննությունը հիմնականում կատարվում է Ղարաբաղի բարբառի եւ բանահյուսության հիմքի վրա, չնայած հեղինակն այդ մասին չի հիշատակում):

112. Մարգարյան Լ., *Եղանականիշբառերի իմաստային ու գործառական առանձնահատկությունները Արցախի բանահյուսության լեզվում*, «Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի 10-ամյա գործունեության ու Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին Նվիրված Միջազգային գիտաժողովի գեկուցումների հիմնադրույթներ, հոկտեմբերի 19-21, 2007թ.», Ստեփանակերտ, 2007, Էջ 67-68

(Ներկայացվում են Արցախի բանահյուսական ստեղծագործություններում գործածված Եղանականիշբառերի՝ վերաբերականների ու ձայնարկությունների իմաստային ու գործառական որոշ առանձնահատկություններ՝ մայրենի համապատասխան եզր ուսեցող եւ չունեցող վերաբերականների գործածություն, նորագիր նմուշներում փոխառյալ վերաբերականների արտամղում, ձայնարկությունների՝ առարկայական նշանակությամբ գործածություններ եւն: Բերվում են համապատասխան օրինակներ):

113. Մարգարյան Լ., *Լեզվական անձտություններն ու աղավաղումները արցախյան ժողովրդական խաղիկներում ու դրանց գուգահեռները հանելուկների հետ*, «Լեզվի եւ գրականության զարգացման ու դասավանդման հիմնախնդիրներ. ԱրՊՅ», Ստեփանակերտ, 2004, Էջ 86-89

(Յիմք ընդունելով Ս. Գրիգորյան-Սպանդարյանի «*Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը*» ժողովածուտմ ընդգրկված համապատասխան նյութերն ու կատարելով անհրաժեշտ մեջբերումներ՝ հոդվածագիրը վեր է հանում ժողովրդական խաղիկներում առկա լեզվական անձտությունները եւ աղավաղումները, որոնք այս կամ այն չափով խախտում են ժողովրդական այդ ստեղծագործությունների խառնվածքը, իմաստային հանգույցները, առաջ բերում իմաստային կցկոտուրություն եւ անշաղկապածություն, հանգային անհամաշափություն եւն: Նշվում է նաև, որ ի տարբերության խաղիկների՝ հանելուկներում նման անձտություններ եւ աղավաղումներ չկան):

114. Մարգարյան Լ., *Յումանիշությունը բանահյուսության մեջ*, «ԱրՊՅ գիտական տեղեկագիր», Ստեփանակերտ, 2007, N2, Էջ 98-104

(Ներկայացվում են Արցախի բանահյուսության մեջ գործածված Եւ Ղարաբաղի բարբառին հատուկ՝ արեւելյան լեզուներից (հազվադեպ՝ ռուսերենից) փոխառյալ-մայրենի միավոր հակառարությամբ հոմանիշային զույգերի քննությունը եւ դրանց դրսեւորման դեպքերը: Ըստ իմաստային հարաբերակցության ու գործառական հաճախականության՝ առանձնացվում են նման խմբերի իմաստային որոշ կարգեր: Ամփոփելով քննության արդյունքները՝ հեղինակը փաստում է, որ չնայած փոխառյալ միավորներն իրենց իմաստային-կիրառական առանձնահատկություններով ընդգրկում են գործածության լայն շրջանակներ, սակայն միտում չունեն լեզվական համկարգում կայունանալու եւ բարբառի ու բանա-

հյուսության բառապաշտի բառակազմական համակարգի զարգացման ու կատարելագործման գործընթացում աստիճանաբար իրենց տեղը զիշում են գրական լեզվի միավորներին):

115. Մարգարյան Լ., *Ղարաբաղի բարբառի հնչյունական համակարգի արտահայտությունը Արցախի բանահյուսության մեջ*, «Հավելված ԱրՊՆ գիտական տեղեկագրի N1 (10). Սեսրոպյան գրերի գյուտի եւ Արցախում հայոց առաջին դպրոցի ստեղծման 1600-ամյակին նվիրված երիտասարդ գիտնականների միջազգային գիտական համաժողովի և յութերի ժողովածու», Ստեփանակերտ, 2005, էջ 64-66

(Արցախի բանահյուսության լեզուն համարելով Ղարաբաղի բարբառը՝ հեղինակը ներկայացնում է տարբեր բանահավաքների կողմից հրատարակված բանահյուսական ժողովածուները բարբառի հետ, վեր հանում դրանց՝ որոշակի գործոններով պայմանավորված օրիենտիվ եւ սուբեկտիվ պատճառները: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում քմային եւ երկբարբառակերպ հնչյունների տառադարձության բացակայությանը: Առանձնացվում են բանահյուսական նմուշների փոխադրության հնարավոր եղանակները (բարբառակիր բանասացից բարբառակիր, ոչ բարբառագետ բանահավաք, բարբառակիր բանասացից ոչ բարբառակիր, ոչ բարբառագետ բանահավաք) եւ դրանց արդյունքում առաջ եկած անհամապատասխանությունները):

116. Մարգարյան Լ., *Ճաղկապների գործածության առանձնահատկությունները Արցախի բանահյուսական ստեղծագործություններում*, «Մեսրոպ Մաշտոց համալսարան. Լրատու», Ստեփանակերտ, 2007, N1, էջ 138-147

(Ներկայացվում են Արցախի բանահյուսության տարբեր ժանրերի ստեղծագործություններում շաղկապների գործածության դեպքերը, համադասական եւ ստորադասական, բնիկ եւ փոխառյալ միավորների, շաղկապական ու շարահարական կառուցների հարաբերակցական հաճախականությունը եւ որոշ այլ առանձնահատկություններ: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում ու/հու շաղկապի դրսետրմանը: Քննության արդյունքում հեղինակը եզրակացնում է, որ նշված ստեղծագործություններում շաղկապական մեկ միավորի տիրույթն ավելի փոքր է, եւ գրական մեկ միավորի տիրույթում հաճախ ընդգրկվում են բարբառային մի քանի համանիշ միավորներ՝ միաժամանակ փաստելով, որ շարահյուսական միավորների կապակցության ամենամեծ տիրույթը շարահարությունն է ընդգրկում):

117. Մարգարյան Լ., *Ոուս-դարաբաղյան փոխհարաբերությունները Արցախի բանահյուսության մեջ*, «Մեսրոպ Մաշտոց համալսարան. Լրատու», Ստեփանակերտ, 2011, N1, էջ 130-136

(Նշելով, որ ռուս ժողովրդի հանդեպ արցախցու ունեցած հարգանքն ու ազնիվ նվիրումը լուսավոր էջերով են գրանցվել Արցախի պատմության, մասամբ՝ բանահյուսության մեջ՝ հեղինակը ներկայացնում է որոշ ավանդություններ ու խաղիկներ, որոնցում արտահայտված են ռուս-հարաբեյյան փոխհարաբերությունները: Անդրադարձ է կատարվում նաեւ Արցախի եւ ռուս բանահյուսության որոշ նմուշների թեմատիկ ընդհանություններին, որոնք ամենից առաջ պայմանավորված են նյութի ընկալման նույնականությամբ: Յոդվածը տպագրվել է նաեւ ռուսերենով. «*Русско-карабахские отношения в фольклоре Арцаха*» /«Центр системных региональных исследований и прогнозирования ИПКК ЮФУ и ИСПИ РАН, Россия и армяне Нагорного Карабаха в прошлом и настоящем, Южно-российское обозрение», Санкт-Петербург, 2011, N 67, стр. 190-197/):

118. Մարկոսյան Ս., *Արցախյան անեկդոտներ*, Երևան, 2004, 80 էջ

(ժողովածուն ընդգրկում է հեղինակի՝ Արցախի տարբեր բնակավայրերից, ինչպես նաեւ Արցախից դուրս բնակվող արցախցիներից գրական հայերենով կամ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառած զվարճախոսություններ, սրամիտ գրուցներ, անեկդոտներ, որոնք հիմնականում երկրամասի բնակիչների կյանքում տեղի ունեցած իրական դեպքեր են, իսկ որոշները՝ ընդհանուր տարածում ունեցող անեկդոտներ: Նյութերն ամփոփված են երեք բաժիններում՝ «Արամտում է ժողովուրդ» (55 միավոր), «Արամտում են Պուղին, Կուքին, Ղեզանդն ու Արտաշը» (97 միավոր), «Այստեղից, այստեղից...» (115 միավոր): Առաջաբանում («Հեղինակի կողմից» (էջ 3) տրվում են ժողովածուի ստեղծման հանգամանքները):

119. Մելիք-Ճահինազարեանց Կ., *Առակներ Ղարաբաղի բարբառով*, «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1930, թի 5-6, էջ 357-362

(Զնայած Վերնագրին՝ ընդգրկում է հեղինակի՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառած արցախյան առած-ասացվածքներ (105 միավոր): Նյութի սկզբում (էջ 357-359) համարուտ տեղեկություններ են տրվում Ղարաբաղի բարբառի հնչյունաքերականական որոշ օրինաչափությունների (հնչյունախոսություն, օ, ո, այ-ի հնչյունափոխություն, գոյականների հոլովում, բայերի խոնարհում) մասին):

120. Մելիք-Ճահինազարեանց Կ., *Զուտնա-Տմբլա, գիրք Ա-Բ*, Վաղարշապատ, 1907-1908, 500 էջ

(Ղարաբաղի բարբառով գրված (տվյալ ժամանակաշրջանի տառադարձությամբ, որոշ դեպքերում գրականացված) ֆելիետոնների ժողովածու, որն ընդգրկում է հեղինակի՝ առանձին գրքերով եւ պարբերականներում տարբեր տարիների տպագրած ֆելիետոնները, որոնց մեջ ընդգրկված են նաեւ բանահյուսական տարբեր ժանրերի նյութեր՝ առակներ, առած-ասացվածքներ, անեծքներ, օրինակներ, երդումներ եւն: Երկրորդ գրքի

Վերջում կան նաեւ քերականական ծանոթություններ ու դժվարիմաց բառերի բացատրություններ: Ժողովածուն 1900-1901թթ. ավելի համառոտ երեք հատորով տպագրվել էր Բաքվիմ: Կոնստանտին Սելիբ-Շահնազարյանը հեղինակ է նաեւ Ղարաբաղի բարբառով (տվյալ ժամանակաշրջանի տառադարձությամբ, որոշ դեպքերում գրականացված) գրած երգիծական մանրապատումների այլ ժողովածուների՝ «*Դըրցէ կնանոց պընը-փեշակը*» /Թիֆլիս, 1882, 36 էջ/, «*Ճոշվա դալին խերն ու շառը*» /Թիֆլիս, 1887, 56 էջ/):

121. Սելիբ-Շահնազարեաց Կ., *Յանելուկներ Ղարաբաղի լեզուով*, «Յանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1930, թիւ 9-10, էջ 596-601

(Ընդգրկում է 1874-1920թթ. հեղինակի՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառած արցախյան հանելուկներ (143 միավոր)՝ իրենց պատասխաններով):

122. Սելիբ-Շահնազարեաց Կ., *Ղարաբաղի բարբերեն*, «Յանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1928, թիւ 11, 12, էջ 552-559

(Ընդգրկում է Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառած արցախյան օրինանքներ (106 միավոր) եւ անեծքներ (159 միավոր)՝ տողատակին տրված որոշ բառերի բացատրություններով: Ըստ Վերջում ներկայացված ծանոթագրության՝ դրանք հավաքել է Ալեքսանդր Կարապետյան Սելիբ-Շահնազարյան Շուշեցին, որի մասին հաղորդվում են նաեւ կենսագրական որոշ տեղեկություններ):

123. Միքայելյան Դ., *Կատակում է Զոփուո Անդոնը*, «ԼՂ Յանրապետություն», Ստեփանակերտ, 1998, 20 հունվարի

(Ընդգրկում է Ստեփանակերտում 20-րդ դարի 2-րդ կեսին մեծ հեղինակություն վայելող առակախոս վարորդ Անդոն Սարգսյանի (Զոփու Անդոն) անվան հետ կապված 4 զվարճախոսություն, որ գրական հայերենով ու ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառել է հեղինակը):

124. Նահապետյան Ռ., *Արմեն Սարգսյան. «Արցախի բանահյուսությունը»*, Երևան, 2015, 747 էջ (գրախոսություն), «Կրթությունը եւ գիտությունը Արցախում», Երևան, 2017, N 3-4, էջ 135-137

(Համառոտ անդրադառնալով 19-20-րդ դարերում Արցախի բանահյուսական և սովորական գրառմանը եւ արժեւորելով համապատասխան բանահավաքների անձնութաց աջիսատանքը՝ գրախոսը դրանց համեմատությամբ քննում է Ա. Սարգսյանի ժողովածուն՝ Վերիանելով նրա առանձնահատկություններն ու առավելությունները՝ բանահյուսական բազմաժանր (հեքիաթներ, պահանջություններ, առակներ, զվարճախոսություններ, խաղիկներ, չափածո այլ ստեղծագործություններ, առած-ասացվածքներ, անեծքներ, օրինանքներ եւ բարեմաղթանքներ, հանելուկներ, մականուններ, շուտա-

սելովներ, հանգախաղեր) վիթխարի նյութի (8078 բնագիր) ընդգրկում, 163 խոսվածքներով գրառված նյութերում բարբառային գիտական տառադարձության եւ խոսվածների յուրահատկությունների ճշգրիտ պահպանում, նյութերի գիտական համակարգում, ներածության մեջ արցախահայության վերաբերյալ գիտապատմական, գիտատեղեկատվական հարուստ տվյալների հաղորդում են: Առանձնակի նշանակություն է տրվում նաեւ ժողովածուի ազգագրական արժեքին, կիրառական լայնահուն գործառույթներին: Արդյունքում ժողովածուն գնահատվում է որպես նոր ձեռքբերում հայ մշակույթի, մասնավորաբար՝ հայ բանագիտության բնագավառում):

125. Նմուշներ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական բանահյուսությունից (Կազմողներ՝ Ս. Առաքելյան, Ռ. Ղահրամանյան), Երևան, 1978, 224 էջ

(Ժողովածուն ներառում է 1960 թվականից Ստեփանակերտում գործող ժողովրդական ստեղծագործության մարզային տան աշխատակիցների կողմից Արցախի տարբեր բնակավայրերից գրառված բանահյուսական նյութերի մի մասը: Համառոտ նախարանում «Կազմողների կողմից» (էջ 3-4), տեղեկություններ եւ հաղորդվում Արցախի բանահյուսության գրառման պատմության եւ կենցաղավարող ժանրատեսակների մասին: Բուն ժողովածուն առանձին բաժիններում ընդգրկում է հեքիաթներ (22 միավոր), առակներ եւ զրոյցներ (57 միավոր), ավանդություններ (24 միավոր), հանելովներ (71 միավոր), առած-ասացվածքներ (456 միավոր), ժողովրդական խաղիկներ (192 միավոր): Ժողովածուին կցված է նաեւ «Բառարան» (էջ 207-219), որտեղ տրվում են Ղարաբաղի բարբառում գործածվող հարյուրավոր բառերի բացատրություններ):

126. Շերմազանեան Գ., Ասրի բէզ եւ Գիրի, «Կոռունկ Հայոց աշխարհին», Թիֆլիս, 1862, թիւ ԺԲ, էջ 896-930, 1863, թիւ Բ, էջ 113-137

(Դրամա, որտեղ ընդգծվում է բռնակալության դեմ պայքարի գաղափարը: Յեղիսակը համարում է Ղարաբաղի բարբառով (որը անվանում է ղարաբաղցոց լեզու) գրված: Իրականում դրամայի լեզուն հեռու է Ղարաբաղի բարբառից, չնայած ընդգրկում է բարբառին հատուկ բազմաթիվ բառեր ու բառաձեւեր: Առաջին մասի ներածական մասում (էջ 896-900) ներկայացնելով Ղարաբաղի բարբառի որոշ առանձնահատկություններ՝ Շերմազանյանն այն համարում է «քաջ տղամարդի եւ պատերազմական լեզու»: Դրամայում գործածված դժվարիականալի բազմաթիվ (հիմնականում՝ բարբառային եւ փոխարյալ) բառեր համապատասխան էջերում բացատրվում են գրական հայերենով):

127. Շիրմազանեան Գ., Անեկդոտներ, զուարծալի զրոյցներ, համառոտ դեպքեր եւ առակներ, մեծ մասամբ ազգային կեանքից առած, Թիֆլիս, 1878, 198 էջ

(Ազգագրական այլ շրջաններից գրառված նյութերի հետ առաջին անգամ ներկայացվում են նաեւ 18-րդ դարի Երկրորդ կեսի-19-րդ դարի սկզբի Արցախի Նշանավոր առակախոս Պըլը-Պուղու անվան շուրջ ստեղծված առակ-օվարճարճախոսություններ (15 պատում)` հիմնականում գրված գրական-խոսակցական հայերենով (Ղարաբաղի բարբառի որոշ բառերի ու արտահայտությունների (տառադարձության խախտումներով) գործածությամբ):

128. Պետրոսյան Ա., Արցախյան առածանի, ասսածանի. Ա կօժ, քէ ասիմ, ա կօլա, տո՛ սկաց, Ստեփանակերտ, 1999, 68 էջ

(Ժողովածուում առանձին բաժիններով այբբենական կարգով ներկայացվում են հեղինակի հավաքած արցախյան առած-ասսացվածքները (Էջ 3-38), պատկերավոր արտահայտությունները (Էջ 39-58), անեծքները (Էջ 59-62) եւ օրինանքները (Էջ 63-66): Նյութերը գրառված են Ղարաբաղի բարբառով՝ տառադարձության մասնակի խախտումներով):

129. «Պըլը Պուղի», Ստեփանակերտ, 1991-2014

(Երգիծական նկարազարդ հանդես: Յրատարակվել է տարբեր պարբերականությամբ եւ ծավալով: Խմբագրել են Վարդան Հակոբյանը, Յրացյա Բեգլարյանը, Ղավիթ Միքայելյանը, Կիմ Գաբրիելյանը: Յանդեսում Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) եւ գրական հայերենով տպագրվել են արցախյան բանահյուսության տարբեր ժանրերի նյութեր, հոդվածներ, ակնարկներ, մանրապատումներ, բանաստեղծություններ, թարգմանություններ, որոնք հիմնականում ունեին երգիծական բնույթ: Մեծ տեղ է հատկացվել հատկապես Պըլը-Պուղուն եւ արցախցի այլ առակախոսների անվան շուրջ ստեղծված օվարճապատումներին):

130. Պողոսյան Ա., Յաղրութի բարբառը, Երեւան, 1965, 372 էջ

(Ներկայացվում է Արցախի Յաղրութի շրջանի բնակավայրերի խոսվածքների ամբողջության՝ Յաղրութի բարբառի (իմա՝ Ղարաբաղի բարբառի ենթաբարբառ) համաժամանակյա հանգամանալից քննությունը: Յինգերորդ՝ հավելվածային մասում (Էջ 333-366) Յաղրութի շրջանի տասնյակ բնակավայրերի խոսվածքներով ներկայացվում են բարբառային, այդ թվում՝ բանահյուսական նմուշներ):

131. Սառաջյան Զ., Ժողովրդական բանահյուսությունը ազգային արժեհամակարգում, «Եղիցի լուս», Ստեփանակերտ, 2016, թիվ 03 (172)

(Գրախոսություն Ա. Ցու. Սարգսյանի «Արցախի բանահյուսությունը» (Երեւան, 2015, 748 էջ) ժողովածուի մասին: Ժողովածուն համարելով արցախցու կենսագրությունը, բնավորությունը, մտածողությունը ճանաչելու լավագույն գիրք-ուղեցուց՝ գրախոսը ներկայացնում է նրա կառուցվածքը եւ արժանիքները՝ հարյուրավոր բանասացներից գրառված վիպական, քնարական, ասուլթաբանական բազմաժանր հարուստ նյութի

(8078 միավոր) ընդգրկում, բարբառային եւ փոխառյալ բառերի ու դարձվածների բացատրական բառարանի, ծանոթագրությունների, այլ ցանկերի առկայություն, բարբառային տառադարձության խստորեն պահպանում են: Առանձնակի կարեւորվում է ժողովածովի ներածությունը, որտեղ առանձին ենթաբաժիններով հեղինակը ներկայացրել է Արցախի համառոտ պատմությունը, բանահյուսության հավաքման ու հրատարակման պատմությունը, գրառված և յուրաքանչյուր բանագիտական վերլուծությունը եւ Ղարաբաղի բարբառի հնչյունաբառաքերականական օրինաչափությունները):

132. Սարգսեան Ա., *Առած-ասացուածքները, անէծք-օրինանքները եւ հանելուկները Արցախի բանահյուսութեան մէջ*, «Հայկագեան հայագիտական հանդէս», Պէյրութ, 2014, Էջ 389-402

(Քննության են առնվում առած-ասացվածքների, անէծք-օրինանքների, հանելուկների ժանրային եւ իմաստային առանձնահատկությունները, արցախյան բանաձեւային բանահյուսության այդ ժանրերի ստեղծագործություններում արծարծված թեմաներն ու երեւութեները: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում արցախցու՝ օտար զավթիչների հետ ունեցած հարաբերությունները, պանդիստությունը, լավատեսությունը, հայրենի բնաշխարհը, կենցաղը, առօրյան եւ հայացքները, կենցաղային հարաբերությունները, մարդկային բնութագրումները, Աստծոն կերպարը արտացոլող առած-ասացվածքներին, մարմնական պատիժներ, հիվանդության եւ ցավի պատիժներ, ունեցողկման եւ աղքատացման պատիժներ, բարոյական-մարմնական պատիժներ, հիգեկան պատիժներ ներկայացնող անէծքներին, ապահովության եւ պահպանության գաղափարներ արտահայտող օրինանքներին, այլաբանության տարբեր տեսակներ եւ տարբեր բնագավառներ ներկայացնող հանելուկներին: Բոլոր դեպքերի համար հեղինակը իր «*Արցախի բանաձեւային բանահյուսությունը*» (Ստեփանակերտ, 2009) ժողովածովից կատարում է բնագրային մեջբերումներ: Թեմային որոշ փոփոխություններով (նաեւ ընդգրկելով գյուղերի մականունների քննությունը) հեղինակն անդրադարձել է նաեւ «*Բանաձեւային բանահյուսության որոշ ժանրերի առանձնահատկությունները Արցախի բանահյուսության մէջ*» /«ԱրՊՅ հայագիտական հանդէս» / Ստեփանակերտ, 2011, N2, Էջ 3-15/ եւ «*Արցախի բանաձեւային բանահյուսության ժանրային եւ իմաստային առանձնահատկությունները*» /«Գիտական հոդվածներ. Բանասիրություն. Կանաձորի պետական մանկավարժական ինստիտուտ», Վանաձոր, 2011, Էջ 24-36/հոդվածներում):

133. Սարգսյան Ա., *Անէծքի եւ օրինանքի ժանրը արցախահայ բանահյուսության մէջ*, «Սարեկ», Ստեփանակերտ, 2003, N2, Էջ 30-31

(Քննության են առնվում արցախյան անէծքների եւ օրինանքների տե-

սակները, ժանրային եւ իմաստային առանձնահատկությունները: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում նրանցում արտահայտված գաղափարներին: Անհրաժեշտության դեպքում բերվում են բնագրային օրինակներ):

134. Սարգսյան Ա., *Արած-ասացվածքները Արցախի բանահյուսության մեջ*, «Խաղաղ Կովկասը՝ տարածաշրջանի զարգացման գործոն» ԼՂՀ եւ ՀՀ անկախության հոչակման 20-րդ տարեդարձին Նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութերը. Ստեփանակերտ, 4 նոյեմբերի, 2011 թ., Սերուու Սաշտոց համալսարան», Երևան, 2011, Էջ 559-561

(Յամառուտ ներկայացնելով առածների եւ ասացվածքների ժանրային ու իմաստային առանձնահատկությունները եւ իր «Արցախի բանահյուսությունը» (Ստեփանակերտ, 2009) ժողովածուից մեջբերելով համապատասխան բնօրինակներ՝ հեղինակը վեր է հանում դրանցում արտահայտված բազմաթիվ ու բազմազան երեւույթները: Առանձին խմբերով են ներկայացվում հայ ժողովրդի արցախյան հատվածի ապրած միջավայրը, բնավորության գծերը, կենսական պայմանները, սոցիալ-քաղաքական կյանքը, պանդիստությունը, բնաշխարհը, բուսական եւ կենդանական աշխարհը, սովորույթները, կենցաղային հարաբերությունները, մարդու անձնական ու հասարակական հատկությունները, բնավորությունը, խառնվածքը, աշխատանքի ու հասարակության՝ ժողովրդի մասին եղած հայացքները եւն արտացոլող առած-ասացվածքները):

135. Սարգսյան Ա., *Արցախահայ բանահյուսության գրառման պատմություն*, «Նարեկ», Ստեփանակերտ, 2002, N 2, Էջ 28-30

(Յավով նշելով, որ ժամանակին գրի չառնվելու պատճառով Արցախի՝ հազարամյակների ընթացքում ստեղծված հարուստ բանահյուսության միայն մի մասն է մեզ հասել՝ հեղինակը ներկայացնում է 1860 թվականից մինչեւ 20-րդ դարի վերջը գրառված եւ հրատարակված նյութերի ու ժողովածուների ընդհանուր պատկերը: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում Ալեքսանդր, Առաքել եւ Գրիգոր Բահաթրյանների, Տիգրան Նավասարդյանի, Միքայել Տեր-Դովիհանսիայանի, Գալուստ Շերմազանյանի, Մակար Բարիսուդարյանի, Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյանի, Երվանդ Լալայանի, Խաչիկ եւ Արամ Շահյանների, Սարգիս Խորայելյանի, Մարգարիտ Գրիգորյան-Սպանդարյանի, Միքայել Առաքելյանի, Ալվարդ եւ Բարիսուդար Ղազիյանների, Լեւոն Յարությունյանի բանահավաքչական գործունեությանը: Միաժամանակ տեղեկացնելով, որ նման գործունեությունն է ծավալել Արցախի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը, հեղինակը, հանդիսանալով այդ ֆակուլտետի դեկանը, խնդրանքով դիմում է Արցախի ռատուցիչներին, մտավորականության մյուս ներկայացուցիչներին, նախանձախնդիր անձանց՝ գրառել ժողովրդական պահպանված ստեղծագործությունները եւ ուղարկել իրեն):

136. Սարգսյան Ա., «Արցախի ազգագրությունը, բանահյուսությունը եւ բարբառը «Ազգագրական հանդեսի» Էջերում, «ԱրՊՅ գիտական տեղեկագիր», Ստեփանակերտ, 2017, Էջ 59-66

(Յեղինակը քննության է առնում «Ազգագրական հանդեսի» Էջերում տպագրված Արցախի ազգագրությանը, բանահյուսությանը, բարբառին վերաբերող ուսումնասիրություններն ու նյութերը: Առանձին Ենթաբաժիններով անդրադարձ է կատարվում հանդեսի Բ եւ Գ գրքերում հրատարակաված Ե. Լալայանի «Վարանդա» ժողովածուում ընդգրկված բանահյուսական նմուշներին Ել XVII, XVIII, XIX գրքերում հրատարակված Ա. Դադյանի «Վարանդայի բանաւոր գրականութիւնից» ժողովածուին, որտեղ Ներկայացված են Արամ Դադյանի՝ 1903 թ. Եւ Նրա Եղբոր՝ Նշանավոր ժողովրդագետ Խաչիկ Դադյանի՝ 1885-1889թթ. Վարանդայի, մասսամբ նաև Դիզակի եւ Խաչենի գյուղերից գրառած ժողովրդական վիճակի երգեր՝ ջանգուլումներ):

137. Սարգսյան Ա., «Արցախի բանահյուսությունը, Երեւան, 2015, 748 Էջ

(Ժողովածուն բաղկացած է մի քանի բաժնից: Յամառոտ առաջաբանում՝ «Երկու խոսք» (Էջ 5-6), տեղեկություններ Են հաղորդվում ժողովածուի կառուցվածքի մասին: Ընդարձակ «Ներածություն» բաժնում (Էջ 7-75) առանձին Ենթաբաժիններով Ներկայացվում Են Արցախի համառոտ պատմությունը, Արցախի բանահյուսության հավաքման, հրատարակման պատմությունն ու ժողովածուի նյութերի բանագիտական վերլուծությունը, Դարաբաղի բարբառի հնչյունաբառերականական օրինաչափությունները: Բոլոն ժողովածուն, որն ընդգրկում է հեղինակի կողմից 1992-2014թթ. Արցախի 163 բնակավայրերի հարյուրավոր բանասացներից գրառած բանահյուսական 8078 բնագիր, բաղկացած է երեք մասից, որոնցից յուրաքանչյուրը առանձին Ենթաբաժիններում ներառում է համապատասխան ժանրերի նյութերը. Վիպական բանահյուսություն՝ 1. Յեթիաթներ (22 միավոր), 2. Ավանդություններ (266 միավոր), 3. Առակներ (86 միավոր), 4. Զվարճախոսություններ (592 միավոր), Քնարական բանահյուսություն՝ 5. Խաղիկներ (237 միավոր), 6. Զափածո այլ ստեղծագործություններ (21 միավոր), Ասույթաբանական բանահյուսություն՝ 7. Առած-ասացվածքներ (3388 միավոր), 8. Ասեծքներ (709 միավոր), 9. Օրինանքներ եւ բարեմաղթանքներ (369 միավոր), 10. Յանելովներ (734 միավոր), 11. Գյուղերի եւ քաղաքների մականուններ (119 միավոր), 12. Մարդկանց մականուններ (1307 միավոր), 13. Շուտասելովներ (24 միավոր), 14. Յանգախաղեր (204 միավոր): Բոլոր նյութերը բերվում են առանց բնագրերի փոփոխության՝ բարբառային տառադարձության եւ յուրաքանչյուր խոսվածքի առանձնահատկությունների խիստ պահպանմամբ: Վիպական եւ քնարական բանահյուսության ժանրերի նյութերը դասավորված են ըստ խոսվածքների աշխարհագրական դիրքի՝ հարավից հյուսիս հաջորդականությամբ, իսկ

ասույթաբանական բանահյուսության ժանրերի նյութերը՝ այբբենական հերթականությամբ: «Ծանոթագրություններ» բաժնում (Էջ 634-682) աղյուսակի ձեռվակում են վիպական եւ քնարական բանահյուսության բոլոր բնագրերի համարները, վերևագրերը, բանասացի անուն-ազգանունը, ծննդավայրն ու ծննդյան թիվը, նյութի գրառման վայրն ու տարեթիվը: «Բառարան» բաժնում (Էջ 683-717) ընդգրկված են ժողովածուի մեջ գործածված դժվար հասկանալի (հիմնականում բարբառային եւ փոխառյալ) շուրջ 3000 բառ ու դարձված՝ իրենց բացատրություններով: Ժողովածուին կցված են նաեւ անձնանունների (Էջ 718-725), տեղանունների (Էջ 726-732), նյութերն ըստ Ղարաբաղի բարբառի խոսվածքների ներկայացնող (Էջ 733-737), Արցախի բանահյուսությանը լիովին կամ մասնակիորեն առնչվող տպագիր ու ձեռագիր աղբյուրների (Էջ 738-743) ցանկեր, ռուսներեն (Էջ 744) եւ անգլերեն (Էջ 745) լեզուներով ամփոփումներ):

138. Սարգսյան Ա., *Արցախի բանաձեւային բանահյուսությունը, Ստեփանակերտ, 2009, 160 էջ*

(Ժողովածուի առանձին բաժիններում՝ «Առած-ասացվածքներ» (Էջ 13-105), «Ասեծքներ» (Էջ 106-111), «Օրինաքններ եւ բարեմաղթություններ» (Էջ 112-115), «Հանելուկներ» (Էջ 116-150), «Ղարաբաղի գյուղերի մականունները» (Էջ 151-158), այբբենական կարգով ընդգրկված են հեղինակի՝ Արցախի Հանրապետության տասնյակ քնակավայրերից հավաքած բանաձեւային բանահյուսության համապատասխան ժանրերի բազմաթիվ նմուշներ: Նյութերը ներկայացվում են Ղարաբաղի բարբառով՝ տառադարձության խիստ պահպանմամբ: Ընդարձակ «Առաջարանում» (Էջ 3-12) քննության են առնվում դրանց ժանրային եւ իմաստային առանձնահատկությունները, տեսակները, արտահայտած գաղափարները եւն: Նշված բոլոր բնօրինակները ներառված են նաեւ հեղինակի «*Արցախի բանահյուսությունը* /Երեւան, 2015/ բազմաժանր ժողովածուի մեջ):

139. Սարգսյան Ա., *Արցախյան առակներ, Ստեփանակերտ, 2011, 96 էջ*

(Ժողովածուն ընդգրկում է հեղինակի՝ 1992-2010 թվականներին Արցախի Հանրապետության Հադրութի, Մարտունու, Մարտակերտի, Շահումյանի, Ասկերանի, Շուշու շրջանների տասնյակ քնակավայրերից հավաքած 86 առակ: Նյութերը խմբավորված են ըստ համապատասխան շրջանների եւ քնակավայրերի: Յնուրաքանչյուր քնակավայրից գրառված նյութ ներկայացվում է տվյալ խոսվածքով՝ տառադարձության խիստ պահպանմամբ: Ներածական («Երկու խոսք») մասում (Էջ 3-4) տրվում են ժողովածուի ստեղծման ու կառուցվածքի եւ գրական հայերենում բացակայող, սակայն Ղարաբաղի բարբառին հատուկ հնչյունների մասին պարզաբանումներ: Ժողովածուին կցված են նաեւ բանասացների վերաբերյալ «Ծանոթագրություններ» (Էջ 80-85) ու դժվարհասկանալի (հիմնականում փոխառյալ

յալ ու բարբառային) բառերի բացատրական «Բառարան» (Էջ 86-91): Նշված բոլոր առակները ներառված են նաեւ հեղինակի «Արցախի բանահյուսությունը» /Երեւան, 2015/ բազմաժանր ժողովածուի մեջ:

140. Սարգսյան Ա., *Արցախյան ավանդություններ*, Ստեփանակերտ, 2007, 112 էջ

(ժողովածուի առանձին բաժիններում՝ «Երևանյան մարմիններ եւ երեւույթներ» (Էջ 15-16), «Գյուղեր» (Էջ 17-35), «Լեռներ, բլուրներ, քարեր, ձորեր, դաշտեր, կամնլրջներ, տեղամասեր, ճանապարհներ» (Էջ 36-47), «Վանքեր, եկեղեցիներ, մատուռներ, գերեզմաններ, սրբավայրեր» (Էջ 48-55), «Աղբյուրներ, լճեր, գետեր» (Էջ 56-61), «Բույսեր եւ կենդանիներ» (Էջ 62-74), «Ղեմքեր, տոհմեր, գերդաստաններ» (Էջ 75-81), «Առած- ասացվածքներ, անեծքներ, դարձվածներ, մականուններ» (Էջ 82-86), «Այլ եւ այլ» (Էջ 87-89), ընդգրկված են հեղինակի՝ 1992-2006 թվականներին Արցախի Հանրապետության Հաղորդագիր, Մարտունու, Մարտակերտի, Շահումյանի, Ասկերանի, Շուշու շրջանների 80 քնակավայրերից տեղական խոսվածքներով տառադարձության խիստ պահպանմամբ գրառած 266 ավանդություն եւ ավանդագրուց՝ 55 տարբերակներով, որոնցից 244-ը առաջին անգամ են տպագրվում: Տարբեր քնակավայրերի հետ կապված նմուշները դասավորված են ըստ այդ քնակավայրերի աշխարհագրական դիրքի՝ հարավից հյուսիսի հաջորդականությամբ: Ժողովածուն ունի նաեւ «Հեղինակի կողմից» ներածական մաս (Էջ 3), որտեղ տրվում են ժողովածուի ստեղծման ու կառուցվածքի եւ գրական հայերենում բացակայող, սակայն Դարաբաղի բարբառին հատուկ հևյունների մասին պարզաբանումներ, ընդարձակ «Ներածություն» (Էջ 4-14), որտեղ քննության են առնվում արցախյան ավանդությունների գրառման եւ հրատարակման համառոտ պատմությունը, աղերսները բանահյուսական այլ ժանրերի ստեղծագործությունների հետ, տեսակները, ժանրային եւ իմաստային առանձնահատկությունները, արտահայտած թեմաներն ու գաղափարները եւն, «Ծանոթագրություններ», որտեղ տրվում են ավանդախոսների կենսագրական տվյալները, հարկ եղած դեպքում նաեւ՝ տեղեկություններ տվյալ ավանդության՝ այլ հեղինակի կողմից գրառվելու մասին: Նշված բոլոր ավանդություններն ու ավանդագրուցները ներառված են նաեւ հեղինակի «Արցախի բանահյուսությունը» /Երեւան, 2015/ բազմաժանր ժողովածուի մեջ):

141. Սարգսյան Ա., *Արցախյան ավանդությունների ժանրային եւ իմաստային առանձնահատկությունները*, «ԱրՊՐ. Հայագիտական հասդես», Ստեփանակերտ, 2010, էջ 156-173

(Համառոտ անդրադառնալով արցախյան ավանդությունների գրառման եւ հրատարակման պատմությանը, որանց ժանրային առանձնահատկություններին եւ ժողովրդական բանահյուսության այլ, հատկապես՝ էակա-

կական ժանրի մյուս ստեղծագործությունների հետ ունեցած աղերսներին՝ հեղինակը, իիմք ընդունելով տարբեր աղբյուրներում ընդգրկված նյութերը, դրանք բաժանում է երեք հիմնական խմբի՝ ստուգաբանական, բացատրական, վարքաբանական: Առանձին ենթաբաժիններով քննության են ենթարկվում Արցախի լեռների, սրբավայրերի, գյուղերի, աղբյուրների, տարբեր մասնաշեղանունների, բույսերի ու կենդանիների, երկնային լուսատունների, նշանավոր մարդկանց եւն մասին եղած ստեղծագործությունները, որոնցում արտահայտված են բազմաթիվ ու բազմազան դեպքեր, երեւոյթներ, հարաբերություններ եւն: Բացի ազգային ավանդություններից, որոնք գերակշռում են քանակով եւ պատմական ու ճանաչողական արժեքով, ուշադրություն է դարձվում նաեւ միջազգային եւ եկամուտ ստեղծագործություններին):

142. Սարգսյան Ա., *Արցախյան զվարճախոսություններ*, Ստեփանակերտ, 2014, 172 էջ

(ժողովածուի առանձին բաժիններում՝ «ՊԸԾ-Պուղուն ազալիու-մազալիու պինէրան» (Էջ 5-25), «Յուղոնություն ազալիու-մազալիու պինէրան» (Էջ 26-53), «Մարտունէցուն ազալիու-մազալիու պինէրան» (Էջ 54-96), «Մարտակէրտցուն ազալիու-մազալիու պանէրան» (Էջ 97-124), «Ասկարանցուն ազալիու-մազալիու պինէրան» (Էջ 125-142), «Ըստեփանակէրտցուն ազալիու-մազալիու պինէրան» (143-148), «Շուշվեցուն ազալիու-մազալիու պինէրան» (Էջ 149-151), ընդգրկված են հեղինակի՝ երկար տարիների ընթացքում Արցախի Հանրապետության Հադրութի, Մարտունու, Մարտակէրտի, Ասկերանի, Շուշու շրջանների տասնյակ բնակավայրերի եւ Ստեփանակէրտ քաղաքի բազմաթիվ բնակիչներից տեղական խոսվածքներով տառադարձության խիստ պահպանմամբ գրառած 592 զվարճախոսություն: Տարբեր բնակավայրերից հավաքված նմուշները դասավորված են ըստ այդ բնակավայրերի աշխարհագրական դիրքի՝ հարավից հյուսիս հաջորդականությամբ: Համառոտ առաջաբանում՝ «Երկու խոսք» (Էջ 3-4), ներկայացվում են ժողովածուի կառուցվածքը եւ գրական հայերենում բացակայող, սակայն Ղարաբաղի բարբառին հատուկ հնչյունների մասին պարզաբանումներ: Ժողովածուի վերջում կցված են բանասացների կենսագրական տվյալները ամփոփող ծանոթագրությունների աղյուսակ (Էջ 152-161) եւ բարբառային, փոխառյալ ու դժվար հասկանալի բառերի բացատրական բառարան (Էջ 162-170): Նշված զվարճախոսությունները ներառված են նաեւ հեղինակի «*Արցախի բանահյուսությունը*» /Երեւան, 2015/ բազմաժամկետ ժողովածուի մեջ):

143. Սարգսյան Ա., *Արցախյան ժողովրդական խաղիկները եւ նրանց լեզվական արվեստը*, «ԱրԴՅ գիտական տեղեկագիր», Ստեփանակէրտ, 2003, N1-2, Էջ 152-158

(Համառոտ ներկայացնելով արցախյան ժողովրդական խաղիկների (քանզարություններ) ժամանակակից առաջարկություններն ու գրառման եւ հրատարակման պատմությունը՝ հեղինակն առանձին ենթաբաժիններով քննում է դրանցում արծարծված թեմաները՝ սեր, հայրենիք, պանդիստություն, բնություն, սոցիալական խնդիրներ, աշխատանք եւն: Բոլոր դեպքերի համար մեջբերվում են բնագրային օրինակներ: Ըստ հոդվածագրի՝ արցախյան ժողովրդական խաղիկները գերազանցապես սիրո երգեր են, որոնք արտահայտում են սիրային բազմազան մոտիվներ: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում նաեւ խաղիկներում գործածված լեզվարտահայտչական միջոցներին՝ մակդիրներ, համեմատություններ, դարձվածներ, անեծքներ, օրինանքներ, առած-ասացվածքներ, անդրադարձ կատարվում տաղաչափությանը, հանգափորմանը եւ աղավաղումներին):

144. Սարգսյան Ա., *Արցախյան հանելուկների ժանրային եւ իմաստային առանձնահատկություններն ու պատկերավորման միջոցները*, «ԱրԴ գիտական տեղեկագիր», Ստեփանակերտ, 2010, N 1, էջ 134-139

(Համառոտ ներկայացնելով արցախյան հանելուկների գրառման եւ հրատարակման պատմությունն ու ժամանակակից առաջարկությունները՝ հեղինակը հանգամանորեն անդրադառնում է բանահյուսական այդ ստեղծագործություններում արտահայտված թեմաներին, նրանց գաղափարական բովանդակությանը, դրանցում գործածված պատկերավորման միջոցներին՝ անհրաժեշտության դեպքում կատարելով բնագրային մեջբերումներ):

145. Սարգսյան Ա., *Արցախյան հանելուկներ*, Ստեփանակերտ, 2002, 92 էջ

(Ժողովածուն այբբենական կարգով ընդգրկում է հեղինակի՝ Արցախի Հանրապետության տասնյակ բնակավայրերից հավաքած 502 հանելուկ՝ իրենց պատասխաններով: Նյութերը ներկայացվում են Ղարաբաղի բարբառով՝ տառադարձության խիստ պահպանմամբ: Ընդարձակ «Առաջարանում» (էջ 3-24) քննության են առնվում արցախյան հանելուկների ժանրային եւ իմաստային առանձնահատկությունները, գրառման եւ հրատարակման համարուտ պատմություններ, տեսակները, գեղարվեստական ու տաղաչափական յուրահատկությունները եւն: Նշված բոլոր հանելուկները ներառված են նաեւ հեղինակի «Արցախի բանաձեւային բանահյուսություններ» /Ստեփանակերտ, 2009/ եւ «Արցախի բանահյուսություններ» /Երևան, 2015/ բազմաժանր ժողովածուների մեջ):

146. Սարգսյան Ա., *Պանդիստության թեման արցախյան ժողովրդական խաղիկներում*, «Հայաստանում Քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունման 1700-ամյակին նվիրված «Գիտության եւ մշակույթի հիմնահարցերն Արցախում» հանրապետական գիտաժողովի նյութեր (17-18 նոյեմբերի, 2000թ.)», Ստեփանակերտ, 2000, էջ 91-92

(Նշելով, որ արցախյան ժողովրդական խաղիկները գերազանցապես սիրո երգեր են, սակայն քիչ չեն նաեւ պանդխտության թեմային նվիրված քառատոհերը՝ հեղինակը վեր է հանում դրանցում արտահայտված պանդխտության տարբեր մոտիվներն ու այդ խաղիկների առանձնահատկությունները: Բոլոր դեպքերի համար մեջբերվում են տարբեր աղբյուրներից քաղված օրինակներ):

147. Սարգսյան Ա., Սարգսյան Լ., *Արցախի ազգագրությունը Երվանդ Լալայանի «Վարանդա» ուսումնասիրության մեջ*, «Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու», Երեւան, 2018, էջ 347-352

(Յեղինակները քննության են առնում «Ազգագրական հանդեսի» Բ եւ Գ գրքերում հրատարակված Ե. Լալայանի «Վարանդա» ժողովածուն, որտեղ Ներկայացված է Արցախի Վարանդա գավառի ազգագրությունը: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում նաեւ ժողովածուի տարբեր բաժիններում ազգագրականի հետ միասին ընդգրկված բանահյուսական ստեղծագործություններին):

148. Սարյան Ա., «Նշխարներ Արցախի բանահյուսության» (կազմող Լ. Հարությունյան), Երեւանի համալս. իրատ., Երեւան, 1991, 400 էջ, «Բանքեր Երեւանի համալսարանի», Երեւան, 1993, N 2, էջ 193-197

(Կարեւորելով բանահյուսական նյութերի հավաքման ու հրատարակման եւ կորստից փրկելու ու սերունդներին պահ տալու գործը՝ գրախոսն արժեւորում է Լ. Հարությունյանի կազմած ժողովածուն: Որպես արժանիքներ են ներկայացվում՝ ներածության մեջ գրառված հարուստ նյութի վերլուծությունը, Դարաբաղի բարբառի առանձնահատկությունների պահպանումը, բազմաժամկետ նյութերի (հեքիաթներ, գրույցներ, առակներ, ավանդություններ, զվարճախոսություններ, երգեր, անեծքներ, օրինանքներ, առած-ասացվածքներ, պատկերավոր արտահայտություններ, երդումներ, սպառնալիքներ եւն) ընդգրկումը, բառարանի կցումը եւն: Միաժամանակ բարձր գնահատելով գրքում ներկայացված ազգագրական նյութերը՝ գրախոսը բացթողում է համարում այն, որ հեղինակը դրանք որոշակի սկզբունքով չի սահմանազատել բանահյուսականից եւ նյութերը չի համակարգել ըստ ժանրային պատկանելության: Նշվում է նաեւ, որ աշխատանքն ավելի արժեքավոր կլիներ, եթե «Բառարանը» մանրակրկիտ ձեւով անդրադառնար Արցախի բարբառի դժվարիմաց բառերին):

149. Սվազյան Վ., *Արցախյան բանահյուսությունն իմ ժողովրդագիտական գործունեության ոլորտում*, «Լեռնային Դարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, Ներկան եւ ապագան. Միջազգային գիտաժողով. Զեկուցումների հիմնադրույթներ, հունիսի 21-24, 2006 թ., Ստեփանակերտ», Երեւան, 2007, էջ 474-487

(Տեղեկացնելով, որ հայ ժողովրդի արեմտահայ հատվածի շրջանակ-ներում ծավալած բանահավաքչական եւ բանագիտական 50-ամյա գործունեության ընթացքում Արցախն ու Նորա ժողովրդական Մշակույթը նույնպես գտնվել էն իր մասնագիտական հետաքրքրությունների շրջանակում՝ հեղինակը հատկապես ներկայացնում է 1964թ. Ռուսաստանի Կրասնոդար երկրամասի Պյատագորսկ քաղաքում թնակություն հաստատած արցախահայերից գրառած բանահյուսական տարբեր ժանրերի (հրաշապատում հեքիաթներ, իրապատում հեքիաթներ, առակներ, առածներ, հանելուկներ, շուտասելուկներ, օրինանքներ, մանկական թոթովանքներ, խաղիկներ, սիրո երգեր, օրորոցայիններ, աշխատանքային երգեր, զինվորի երգեր, եղերերգեր, կատակերգեր, ծիսական երգեր, նաեւ՝ հարսանեկան ծեսի նկարագրություն) նյութերը (ավելի քան 100 միավոր), անդրադառնում դրանցում արձարձված թեմաներին եւ գաղափարներին, կատարում մեջբերումներ։ Նշվում է նաեւ, որ արցախահայոց բանահյուսությունն իր արմատներով նույնական է Յայաստանի եւ Կիլիկիայի մշակութային ավանդներին, իսկ Պյատիգորսկում ռուսական միջավայրի ազդեցությունը 1960-ական թվականներից արդեն իսկ իրեն զգացնել է տվել գաղթական արցախահայերի բանավոր խոսքում։

150. Վարդանյան Ս., *Արմեն Սարգսյան. Արցախի բանահյուսությունը, Երեւան, Էղիք Պրինտ, 2015, 748 էջ*, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երեւան, 2017, N1, էջ 238-241

(Գրախոսն արժեւորում է ժողովածուն՝ այն իր սկզբնաղբյուրային կարեւորությամբ համարելով բացարիկ։ Որպես արժանիքներ են նշվում ներածության մեջ գիտապատմական, գիտատեղեկատվական հարուստ տվյալների, արցախահայոց բանահյուսական նյութերի գրառման պատմության ներկայացնումը, ժողովածուի նյութերի ժանրային եւ իմաստային առանձնահատկությունների ու տարբեր ժանրատեսակների կենսունակության լուսաբանումը, գիտական տառադարձության պահպանմամբ Արցախի բնակավայրերի խոսվածքներով գրառած վիճական (հեքիաթներ, ավանդագրույցներ, առակներ, զվարճախոսություններ), քնարական (խաղիկներ, չափածո այլ ստեղծագործություններ) եւ ասուլթային (առածասացվածքներ, անեծք-օրինանքներ, շուտասելուկներ, հանգախաղեր, մականուններ եւն) բանահյուսության մեծածավալ նյութի (8078 միավոր) ընդգրկումն ու գիտական յուրատիպ սկզբունքներով համակարգումը եւն։)

151. Վարդանյան Ս., *Բանահյուսական նյութերի կենցաղավարումը Ճուշիի շրջանում (Ըստ 1970 թ. դաշտային նյութերի)*, «Ճուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան. Ճուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր», Երեւան, 2007, էջ 351-359

(Անդրադառնալով Ճուշի քաղաքից եւ Նորա շրջակա գյուղերից տարբեր

բանահավաքների՝ Նախկինում հավաքած բանահյուսական նյութերին՝ հեղինակը դրանց համեմատությամբ ներկայացնում է ՀՀ ԳԱՍ հնագիտության Եւ ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատողներից կազմված արշավախմբի (ղեկավար՝ պրոֆ. Վարդումյան՝ 1970թ. նույն շրջանի Քարինտակ, Եղցահող, Մեծ Ղարաղլաղ, Ջոհինա շեն, Ենգիբար, Բերդածոր գյուղերից գրառած բանահյուսական նյութերը։ Ուսումնասիրության արդյունքում հողվածագիրը պարզում է, որ ժողովրդագիտական ավանդույթներով հարուստ վերոհիշյալ շրջանը մասամբ է պահպանել իր բանահյուսական երթեմսի գումեղ Նկարագիրը, հատկապես՝ քնարական ժանրը, որ գրեթե չի կենցաղավարում։ Արանձնակի ուշադրություն է դարձվում պահպանված եզակի ծիսերգերի Եւ դեռևս կենցաղավարող հեքիաթների քննությանը, որոնք ժամանակի ընթացքում կրել են ծավալային ու բովանդակային փոփոխություններ։ Արդյունքում հավաստվում է, որ Շուշիի շրջանում թեւել ժամանակի ու տարածության մեջ ժողովրդական բազում արժեքներ մոռացության են մատնվել, սակայն բանահյուսական ավանդույթները իսպառ չեն կորցրել իրենց կենսունակությունը։

152. Վարդանյան Ս., *Բանահյուսական նյութեր Լեռնային Ղարաբաղից, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երեւան, 1971, N8, Էջ 88-93*

(Յամառոտ անդրադառնալով Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսական նյութերի՝ տարբեր բանահավաքների կողմից հավաքման պատմությանը՝ հեղինակը ներկայացնում է 1967-1970թթ. Յաղրութի, Սարտակերտի, Շուշու շրջանների բնակավայրերից իր գրառած հարուստ ու բազմաժանր ժողովրդական բանահյուսության մի շարք նմուշներ, հատկապես՝ Երաշտի ժամանակ կատարվող «Գողի» կամ «Ճողի» ծիսային երգը, «Ալելույայի» մի տարբերակը, վիճակահանման երկու երգ, մեկ սգերգ, որոց անեծքներ, օրինանքներ, զվարճախոսություններ, զրույցներ են։ Ըստ հեղինակի՝ Նշված ժամանակշրջանում Ղարաբաղի Երթեմսի հարուստ բանահյուսությունից համեմատաբար կենսունակ են վիճական ժանրի ստեղծագործությունները՝ հեքիաթները, երգիծական զրույցները, զվարճախոսությունները, առած-ասացվածքները, օրինանքները, անեծքները, պատմական ավանդությունները, սնահավատական զրույցները, մինչդեռ քնարական բանահյուսության մի քանի տեսակներ, հատկապես՝ սիրեցերը, պարերգերը, ծիսային երգերը, հորովելները, կամ չեն հիշվում, կամ ել առանձին գյուղերում հիշում են միայն իին սերնդի ներկայացուցիչները։

153. Վարդանյան Ս., *Ժողովրդական բանահյուսության դրսեւորուաները Արցախյան ազատամարտում, «Լեռնային Ղարաբաղի Յանրապետություն. Ալսյալը, Ներկան Եւ ապագան. Միջազգային գիտաժողով. Զեկուլցումների հիմնադրությաներ, հունիսի 21-24, 2006 թ., Ստեփանակերտ», Երեւան, 2006, Էջ 151-152*

(Անդրադառնալով Արցախյան գոյամարտի տարիներին գրառված բանահյուսական նյութերին ու դրանցում արծարծված թեմաներին եւ գաղափարներին՝ հեղինակը ժողովրդական այդ ստեղծագործությունները համարում է գոյամարտի ժամանակաշրջանը վերակենդանացնող ու բնութագրող փաստավավերագրական ուշագրավ վկայություններ):

154. Վարդանյան Ս., *Պաշտամունքային տարրերը «Ալելույայի» արցախյան տարբերակներում*, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2002, N 2, էջ 148-156

(Անդրադառնալով Քրիստոսի ծնունդն ավետող ծիսական երգերի՝ «Ալելույաների» ժանրային եւ իմաստային առանձնահատկություններին ու կատարման հանգամանքներին՝ հեղինակը ներկայացնում է Հաղորդված շրջանից Խաչիկ Ռայյանի գրառած ու 1895թ. «Արարատ» հանդեսում տպագրած եւ իր կողմից 1967թ. նոյն շրջանի Տումի գյուղից գրառված նմանատիպ երգերի համեմատական վերլուծությունը: Արդյունքում վեր են հանվում շուրջ տասնամյակների տարրերությամբ գրառված այդ տարբերակների սյուժետային ու գաղափարական մոտիվները, ինչպես նաև ծավալային ու բովանդակային փոփոխությունները, որոնք պայմանավորված են մի շարք առարկայական համգամանքներով: Ըստ հեղինակի՝ Խ. Ռայյանի գրառումներին կից ծանոթագրություններից պարզվում է, որ այդ երգերը երգվել են բուն տոնածիսական արարողություններին գուգընթաց, եւ տոնի խորհրդավորությունն առանձնակի լիցք է հաղորդել մարդկանց, նպաստել ստեղծագործական գործնաթացների վերելքին, մինչդեռ 1967թ. բնագիրը հաղորդելիս բանասացը չէր հիշում տոնի հետ կապված արարողությունները, այսինքն երգը կտրվել է բուն ծեսից՝ ժամանակի ընթացքում գոյատեւելով մեխանիկական վերարտադրմամբ):

155. Վարդանյան Ս., *Վարանդայի բաևավոր մշակույթը Երվանդ Լալայանի եւ Նրա թղթակից-բաևահավաքների գրառումներում*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երեւան, 2015, N 2, էջ 356-367

(Քննության են առևտում «Ազգագրական հանդեսում» տպագրված Ե. Լալայանի «Վարանդա» ժողովածովի տարբեր բաժիններում ազգագրական նյութերի հետ ներկայացված բաևահյուսական նմուշները (ավանդություններ եւ ավանդագրույցներ, առած-ասացվածքներ, անեծքներ, օրինանքներ, բարեմաղթանքներ, թեւավոր խոսքներ, աղոթքներ, զուգերգ, չափածն այլ ստեղծագործություններ են), որոնք պատմական Վարանդայի տարբեր բնակավայրերից գրառվել են Նշանավոր ազգագրագետի եւ Նրա թղթակից-բաևահավաքների կողմից: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում Երևանյան մարմինների, Երեւանյան մարմինների, Երևանյան մարմինների, քարերի, սրբավայրերի, կենդանիների, թռչունների եւն մասին պատմվող ավանդություններին, որոնք ժողովածուում մեծ թիվ են կազմում: Յոդվածագիրը

նշում է նաեւ, որ ի տարբերություն տեղական բարբառով Ներկայացված ասուլյային բանահյուսության որոշ ժանրերի՝ ավանդությունները մատուցվում են գրական հայերենով, ինչը պայմանավորված է ոչ միայն դրանք ազգաբնակչության լայն շերտերին առավել ոյուրին հաղորդակից դարձնելու անհրաժեշտությամբ, այլեւ ազգային ինքնաճանաչողությունն ու ինքնագիտակցությունը բարձրացնելու առաքելությամբ):

156. Վարդուտ գավառի բառ ու բանը (Կազմող՝ Կիմ Ղահրամանյան), Երևան, 2011, 278 էջ,

(Բանահյուսական ժողովածու: «Առաջարանում» (Էջ 5-8) տեղեկություններ են տրվում պատմական Վարդուտ գավառի՝ Աղբբեջանական ԽՍՀ Շահումյանի շրջանի բնակիչների, 1990-ական թվականների սկզբի նրանց բռնագաղթի, բանահյուսական մշակույթի մասին: Բուն ժողովածուում (Էջ 9-216) առանձին ենթաբաժիններով ներկայացվում են շրջանի տարրեր գյուղերից բռնագաղթված ու զանազան վայրերում վերաբնակված բնակիչներից գրական հայերենով ու Ղարաբաղի բարբառի տեղական խոսվածքներով (տառադարձության խատումներով) հեղինակի գրառած զվարճախոսություններ (596 միավոր), հանելիվներ (34 միավոր), առաջասացվածքներ (125 միավոր), խաղիկներ (9 միավոր), մանկական խաղեր (3 միավոր), տեղանուններ, տոհմանուններ, մականուններ (651 միավոր): Ժողովածուն ունի նաեւ նյութերի գրառման հանգամանքներն ու բանասացների կենսագրական տվյալները բացահայտող ծանոթագրություններ (Էջ 217-224), բարբառային եւ օտար բառերի բացատրական բառարան (Էջ 225-267), հայերեն (Էջ 268-270), ռուսերեն (Էջ 271-273) եւ անգլերեն (Էջ 274-276) լեզուներով ամփոփումներ):

157. Փաշայան Ա., Պըլը Պուղին հայ մշակույթի պատմության էջերում, Ստեփանակերտ, 2010, 128 էջ

(Կազմված է Ներածական մասից՝ «Մուտք» (Էջ 3-12), եւ 23 բաժիններից: Ներածական մասում արժեւորվում է արցախցի նշանավոր առակախոս Պըլը-Պուղու դերը հայ մշակույթի պատմության մեջ: Առանձին բաժիններում համապատասխանաբար ներկայացվում են տարրեր գրողների, գիտնականների, բանահավաքների, արվեստագետների (Գ. Շերմազանյան, Ռաֆֆի, Ս. Բարիխուդարյան, Յ. Աճառյան, Լեռ, Ա. Աբելյան, Ս Իսրայելյան, Ա. Նազինյան, Ա. Բարսեղյան, Ա. Ղանալանյան, Ս. Գրիգորյան-Սպանդարյան, Ա. Ղազիյան, Գ. Կարապետյան, Մ. Առաքելյան եւ Ռ. Ղահրամանյան, Վ. Օվյան, Ս. Խանզադյան, Լ. Զարությունյան, Բ. Ովուբաբյան, Յ. Բեգլարյան, Վ. Զակորյան) կողմից, ինչպես նաեւ «Պըլը Պուղի» հանդեսում, հանրագիտարաններում ու կենսագրական բառարաններում Պըլը-Պուղու թեմային անդրադարձումները, նրա շուրջ ստեղծված զվարճախոսությունների

գրառումները, մշակումներն ու հրատարակությունները, բերվում քնազրային օրինակներ: Վերջում տրվում է գրականության ցանկ):

158. Օվյան Վ., **Եվ Պըլը-Պուղին մի առակ պատմեց, Ստեփանակերտ, 1993, 188 էջ**

(Յեղինակային պատվածքների, առակների, երգիծական բանաստեղծությունների, պամֆլետների, էպիգրամների եւն ժողովածու: «Եվ Պըլը-Պուղին մի առակ պատմեց» բաժնում (Էջ 113-127) ընդգրկված են հեղինակի՝ գրական հայերենով գրառած եւ մշակած զվարճախոսությունները (35 պատում), որոնք կապված են արցախցի մեծ զվարճախոսի անվան հետ: Վազգեն Օվյանը հեղինակ է նաև «Պըլը-Պուղի» պիեսի /Ստեփանակերտ, 1979/, որտեղ Պըլը-Պուղին հանդես է գալիս որպես Պողոս վարդապետ):

159. *Армянский фольклор (составитель Г.О. Карапетян)*, Москва, 1967, 224 ст.

(Յայ ժողովրդական բանահյուսության տարբեր ժանրերի (առածասացվածքներ, հանելովկներ, զվարճախոսություններ, հեքիաթներ)՝ ռուսերեն թարգմանված նմուշների ժողովածու: 109-120-րդ էջերում ընդգրկված են արցախցի նշանավոր առակախոս Պըլը-Պուղու անվան հետ կապված զվարճախոսություններ (12 պատում): Ժողովածուն լրացվելով վերահրատարակվել է /Москва, 1979, 376 էջ/: Պըլը-Պուղու զվարճախոսություններից ընդգրկված են նաև նոյն հեղինակի կազմած «Задательные истории армянского народа» /Москва, 1975, 160 ст./ ժողովածուում (ст. 66-119):

160. Ղազան Ա., «Устное народно-поэтическое творчество Арцаха (обзор)», «Лրաբեր հասարակական գիտությունների», Երեւան, 1990, N 7, էջ 27-36

(Յեղինակը ներկայացնում է վերջին 130 տարիների ընթացքում տարբեր բանահավաքների կողմից Արցախցի հավաքված բազմաժանր (հեքիաթներ, սիրավեպեր, զրուցներ, զվարճախոսություններ, ավանդություններ, խաղիկներ, հարսանեկան երգեր, սգերգեր, ալելույաներ, օրորոցային երգեր, խաղերգեր, տարաբնույթ այլ երգեր, առած-ասացվածքներ, անեծքներ, բարեմաղթանքներ, հանելովկներ, ջուտասելովկներ եւն) նյութերը, որոնց մի մասը հրատարակված է: Առանձին ենթաբաժիններով անդրադարձ է կատարվում համապատասխան ժանրերին պատկանող նյութերի ժանրային, մոտիվային, սյուժետային ու գեղարվեստարտահայտչական միջոցների քննությանը: Արդյունքում հեղինակը հավաստում է, որ դրանք հայ ժողովրդական բանահյուսության տեղական դրսեւրումներն են, նրա անքակտելի օղակներից մեկը):

161. Патканов К., *Исследование о диалектах армянского языка*, Санкт-Петербург, 1869, 114Էջ

(Նայ բարբառների դասակարգմանը Եւ որոշ բարբառների նկարագրությանը զուգընթաց՝ առաջին անգամ ներկայացվում է Ղարաբաղի բարբառի հակիրճ ուսումնասիրությունը (Էջ 55-73). Ուսումնասիրության սկզբում (Էջ 55-63) տեղադրված են Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառված բանահյուսական որոշ նյութեր):

ԶԵՌԱԳԻՌ ԱՌԲՅՈՒՆԵՐ

ՀՀ ազգային արխիվ

Խաչիկ Վարդապետ Դադյանի Փուն N 319

(Ընդգրկում է հեղինակի գրառած ինքնակենսագրական, ինագիտական, ժողովրդագիտական եւ այլ բազմաթիվ նյութեր՝ հիմնականում ձեռագիր վիճակում: Արցախի բանահյուսական նյութերը (հեքիաթներ, ավանդություններ, զվարճախոսություններ, աշխատանքային, սգո, օրորոցային, հարսանեկան, մանկական, ծիսական, վիճակի երգեր, խաղերգեր, ծաղրեգեր, հաշվերգեր, հանելովկներ, կենաց-բարեմաղթություններ, շուտասելովկներ, այլ ժանրերի ստեղծագործություններ, ժողովրդական երգիչների եւ աշուտների մասին տեղեկություններ ու նրաց խաղերի գրառումներ, ինչպես նաև ազգագրական տարբեր նյութերի մեջ գործածված բանահյուսական տարաբնույթ նյութեր), գրառված գրական հայերենով եւ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով) 1878-1920 թվականներին, հիմնականում ընդգրկված են ֆոնդի 1-ին ցուցակի 1-ին բաժնի («Նյութեր գիտահետազոտական աշխատանքի մասին») տարբեր թղթապանակներում: Նշված նյութերից որոշները հրատարակվել են հեղինակի «Ղարաբաղի ժողովրդական ջրօրինեաց երգերից» /«Արարատ», Ա. Էջմիածին, 1895, N12, էջ 469-471/ ու նրա եղբոր՝ Ա. Դադյանի «Վարանդայի բանաւոր գրականութիւնից» /«Ազգագրական հանդես», XVII գիրք, Թիֆլիս, 1908, N1, էջ 37-48, XVIII գիրք, Թիֆլիս, 1908, N2, էջ 25-32, XIX գիրք, Թիֆլիս, 1910, N1, էջ 85-89/ հավաքածուներում, իսկ մեծ մասը դեռևս անտիա են):

Սարգիս Չակորի Խորայելյանի Փուն N 481, Ցուցակ 1, 4-րդ բաժին

(Ընդգրկում է հեղինակի՝ 1905-1971 թվականներին գրառած մանկավարժական, ժաղովրդագիտական եւ տարաբնույթ այլ նյութեր, այդ թվում նաև գրական հայերենով գրառած որոշ զվարճախոսություններ Պռուղությունում մասին (թղթապանակ N 29):

Տիգրան Նավասարդյանի Փուն N 484, Ցուցակ 1

(Ընդգրկում է հեղինակի՝ 1876-1908 թվականներին գրառած եւ այլ բանահավաքների կողմից նրան հանձնված՝ ազգագրական տարբեր շրջանների հեքիաթներ եւ բանահյուսական այլ նյութեր, այդ թվում՝ շուշեցի Առաքել, Ալեքսանդր եւ Գրիգոր Բահաթրյանների՝ 1860թ. մայիս-օգոստոս ամիսներին Շուշի քաղաքում Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառած հեքիաթները, գրուցները, անեկդոտները, խա-

ղիկները, Յարություն Թավրիզյանի՝ 1869թ. Մոսկվայում Շուշիի խոսվածքով (տառադարձության խախտումներով) գրառած հեքիաթները, Միքայել Տէր-Ճովիաննիսյանի՝ 1881թ. Վետրվար-մայիս ամիսներին Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) ու գրական հայերենով գրառած բանահյուսական տարբեր ժանրերի (հեքիաթներ, խաղերգեր, մանկական երգեր, անեծք-օրինանքներ, առած-ասացվածքներ, հանելովկներ, արագախոսություններ, երգեր) նյութերը: Բահաթրյանների հեքիաթներից որոշները տպագրվել են Տիգրան Նավասարդյանի հրատարակած «*Յայ ժողովրդական հեքիաթներ*» մատենաշարի 8-րդ, 9-րդ և 10-րդ պրակ-ներում /Թիֆլիս, 1894, 1902, 1903/, իսկ ամբողջությամբ՝ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի հրատարակած «*Յայ ժողովրդական հեքիաթներ*» մատենաշարի 6-րդ հատորում /Երեւան, 1973/: Մ. Տէր-Ճովիաննիսյանի հավաքածուից որոշ նյութեր ընդգրկվել են Տիգրան Նավասարդյանի հրատարակած «*Յայ ժողովրդական հեքիաթներ*» մատենաշարի 1-ին պրակում /Կաղարշապատ, 1882/, մեկ հեքիաթ՝ ՀՀ ԳԱԱ հրատարակած «*Յայ ժողովրդական հեքիաթներ*» մատենաշարի 6-րդ հատորում /Երեւան, 1973/, իսկ որոշ երգեր՝ Ռ. Գրիգորյանի «*Յայ ժողովրդական մանկական երգեր ու խաղերգեր*» /Երեւան, 1970, Էջ 125, 131, 198/ ժողովածուում (բանահավաքի անունը եւ գրառման տեղավայրը նշված չեն):

Ե. Զարենցի անվան գրականության եւ արվեստի թանգարան

Տիրայր արքեպիսկոպոս Տէր-Ճովիաննիսյանի ֆոնդ

(Ընդգրկում է հեղինակի գրականագիտական, լեզվագիտական, պատմագիտական, գեղարվեստական, ժողովրդագիտական բազմաթիվ նյութեր, այդ թվում՝ գրական հայերենով եւ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) մշակված «*Նահատակ*» (չափածո, 1935-37, 280 թերթ), «*Ասլան աղան*» (չափածո, 1936, 24 թերթ), «*Կամուրջը Շուշանի*» (արձակ, 491 էջ) արցախյան ավանդությունները, ազգագրական բնույթի որոշ լրաանկարներ, հեղինակի կազմած «*Գավառական բառարանի*» քարտերը, որտեղ ընդգրկված են նաեւ Ղարաբաղի բարբառի բազմաթիվ բառերի բացատրություններ):

Կոնստանդին Մելիք-Ճահենազարյանի ֆոնդ

(Ընդգրկում է հեղինակի գրառած ժողովրդագիտական, գյուղատնտեսագիտական եւ բազմաթիվ այլ նյութեր, որոնց մի մասը (Փելիկոններ, իրապատումներ, զվարճապատումներ, զրուցներ, առակներ, հեքիաթներ, օրինանքներ, հանելովկներ, շուտասելովկներ, առած-ասացվածքներ եւն) վերաբերում են Արցախի բանահյուսությանը՝ գրառված Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) եւ գրական հայերենով՝ 1870-ական թվականների սկզբից մինչեւ 1920-ական թվականների վերջը:

Դրանց եւ ՀՅ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի ֆոնդերում պահպող բանահյուսական նյութերի մի մասը տպագրվել են ՀՅ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի հրատարակած «Յայ ժողովրդական հեքիաթներ» մատենաշարի 6-րդ հատորում /Երեւան, 1973/ եւ հեղինակի հրատարակած ժողովածուներում ու նյութերում (տե՛ս «Մատենագիտության» Մելիք-Ճահնազարյան Կ. բաժինը, իսկ մի մասը դեռևս անտիա են):

ՀՅ ԳԱԱ Յի. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի գրադարան

Մինիթարյան Մ., **Ճուշվա Ղեն օյինքազ պընէրան, Ստեփանակերտ, 122 էջ**

(Յեղինակի՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով) գրառած երգիծական զրուցների եւ ժողովրդական զվարճախոսությունների ժողովածու):

ՀՅ ԳԱԱ Յնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվ

Չմշակված ֆոնդեր

Սարգարիս Գրիգորյան-Սպանդարյանի ֆոնդ

(Ընդգրկում է հեղինակի՝ 1920-60-ական թվականներին Արցախի տասնյակ բնակավայրերի բանասացներից Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) եւ գրական հայերենով գրառած բանահյուսական տարբեր ժանրերի (հեքիաթներ, առակներ, զրուցներ, ավանդություններ, ավանդագրուցներ, իրապատումներ, զվարճապատումներ, մանկական խաղեր, շուտասելուկներ, հանելուկներ, անեծքներ, օրինանքներ, առած-ասացվածքներ, վիճակի երգեր՝ ջանգովումներ, բանասացների մասին կենսագրական տեղեկություններ, բարբառային բառերի բառացանկեր՝ բացատրություններով եւն) բազմաթիվ նյութեր: Այստեղ է պահպում նաև հեղինակի գրած հինգհատորանոց «Պարաբաղ կամ կինոժապավեն Ճուշի քաղաքից» անտիա վեպը: Ս. Գրիգորյան-Սպանդարյանի բանահյուսական ժառանգությունը, որ մեքենագիր վիճակում պահպում է նաև ինստիտուտի բանահյուսական արխիվի մշակված ֆոնդերում եւ Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանում (ֆոնդ N2), մեծ մասամբ տպագրվել է ՀՅ ԳԱԱ հրատարակած «Յայ ժողովրդական հեքիաթներ» մատենաշարի 5-րդ հատորում /Երեւան, 1966/ եւ «Լեռնային Պարաբաղի բանահյուսությունը» /Երեւան, 1971/ ժողովածուում):

Բարիուղար Ղազիյանի Փոնդ

(Ուղարկում է հեղինակի՝ 1960-70-ական թվականներին հայ ազգագրական տարբեր շրջաններից, հատկապես՝ Արցախի տասնյակ թվակավայրերի բանասացներից Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) եւ գրական հայերենով գրառած բանահյուսական տարբեր ժանրերի (հեքիաթներ, ավանդություններ, ավանդագրույցներ, զվարճապատումներ, անեկդոտներ, երգեր, գրուցներ, իրապատումներ, առակներ, հայինանքներ, առած-ասացվածքներ, անեծքներ, օրինանքներ, երդումներ եւն) բազմաթիվ նյութեր: Բ. Ղազիյանի բանահյուսական ժառանգությունը, որ պահպում է նաև ինստիտուտի բանահյուսական արխիվի մշակված ֆոնդերում, որոց մասով տպագրվել է Ա. Ղազիյանի «*Արցախ» /Երեւան, 1983/ ժողովածուում»:*

Ալվարդ Ղազիյանի Փոնդ

(Ուղարկում է հեղինակի՝ հիմնականում 1960-70-ական թվականներին Արցախի մի շարք (հատկապես՝ Մարտունու եւ Յաղորդի շրջանների) թվակավայրերի բանասացներից Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) եւ գրական հայերենով գրառած բանահյուսական տարբեր ժանրերի (հեքիաթներ, ավանդություններ, ավանդագրույցներ, զվարճապատումներ, անեկդոտներ, երգեր, գրուցներ, իրապատումներ, առակներ, խաղիկներ, առած-ասացվածքներ, անեծքներ, օրինանքներ, տեղանուններ եւն) բազմաթիվ նյութեր: Ա. Ղազիյանի բանահյուսական ժառանգությունը, որ պահպում է նաև ինստիտուտի բանահյուսական արխիվի մշակված ֆոնդերում, հիմնականում տպագրվել է ՀՀ ԳԱԱ հրատարակած «Յայ ժողովրդական հեքիաթներ» մատենաշարի 7-րդ հատորում /Երեւան, 1979/ եւ իր «*Արցախ» /Երեւան, 1983/ ժողովածուում, ինչպես նաև այլ գործերում (տես «Մատենագիտության» Ղազիյան Ա. բաժինը):*

Մշակված Փոնդեր*

FF II: 2904-3175 - Բանահավաք՝ Կոնստանդին Սելիք-Ճահնազարյան, շուշեցի, վաստակավոր գյուղատնտես: Գրառել է 1870-1930թթ. ընթացքում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) եւ գրական հայերենով: **FFII: 3010-3093** նյութերը հավաքել է Ալեքսանդր Սելիք-Ճահնազարյանի հետ.

(**FFII: 2904-2915**՝ «Յիսի թաքավերեն հյաքաթը», **FFII: 2916-2925**՝ «Տնայնագործությունը Ղարաբաղում», **FFII: 2926-2975**՝ «Յանելուկներ» (150 միավոր), «Խրատներ փիլխոփաներից եւ առակներ» (103 միավոր),

* Մշակված ֆոնդերի՝ Արցախի բանահյուսական նյութերի ցանկը կազմել եւ մեզ է տրամադրել ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, բ.գ.թ. Էսթեր Խեմցյանը, որին հայտնում ենք խորին շնորհակալություն:

«Առածներ» (262 միավոր), «Շուտասելուկներ» (6 միավոր), FFII: 2976-2997՝ «Առածներ Ղարաբաղի» (203 միավոր), «Առածներ» (105 միավոր), «Ղարաբաղցիների օրինանքը» (117 միավոր), FFII: 2998-3009՝ «Ղարաբաղցիների անեծքներ» (212 միավոր), FFII: 3010-3093՝ «Օրինանքներ» (110 միավոր), «Անեծքներ» (142 միավոր), «Առակներ» (77 միավոր), «Հանելուկներ» (163 միավոր), «Շուտասելուկներ» (9 միավոր), FFII: 3094-3175՝ «Ժողովրդական բժշկարան» (1 տետր):

FFII: 8808-9055 - Բանահավաք՝ Սարգիս Իսրայելյան: Գրառել է 6.04. 1945թ.- 26.04. 1945թ.՝ հիմնականում գրական հայերենով, որոշ նյութեր՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով): Երկու ընդհանուր տետր.

I տետր՝ FFII: 8808-8887՝ «Երկու խոսք», «Առակներ» (5 միավոր), «Առածներ, ասացվածքներ» (75 միավոր), «Անեկդոտներ» (6 միավոր), «Զանգույններ» (10 միավոր), «Ավանդություններ» (5 միավոր), «Հեքիաթներ» (3 միավոր), «Քայլակներ, երգիծանք, բառախաղեր, շուտասելուկներ, հայինյանքներ, բարեմաղթություններ, անեծքներ եւ այլն», II տետր՝ FFII: 8888-9055՝ «Հեքիաթներ եւ անեկդոտներ (Յայերօցիներ, Պըլը Պուղի)»: Ս. Իսրայելյանի՝ այս եւ մյուս ֆոնդերում պահվող բանահյուածական ժառանգության մի մասը տպագրվել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի հրատարակած «Յայ ժողովրդական հեքիաթներ» մատենաշարի 6-րդ հատորում /Երեւան, 1973/ եւ իր «Ղարաբաղի զվարճախոս Պըլը Պուղին» /Երեւան, 1956/ ժողովածուում:

FFIV: 4363-4604 - Բանահավաք՝ Մաքսիմ Միսիթարյան: Գրառել է 1961թ. Ստեփանակերտում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով): Մեկ ընդհանուր տետր.

«Առած-ասացվածքներ, դարձվածներ» (843 միավոր), «Անեծքներ» (248 միավոր), «Հեքիաթներ» (11 միավոր): Ս. Միսիթարյանի գրառած հեքիաթներից որոշները տպագրվել են ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի հրատարակած «Յայ ժողովրդական հեքիաթներ» մատենաշարի 6-րդ հատորում /Երեւան, 1973/:

FFIV: 5001-5192 - Բանահավաք՝ Սվետլանա Վարդանյան: Գրառել է 1968թ. Լեռնային Ղարաբաղում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) եւ գրական հայերենով: Մեկ ընդհանուր տետր, որտեղ ընդգրկված են բանահյուածական տարաբնույթ նյութեր:

FFV: 4102-4423 - Բանահավաք՝ Ալվարդ Ղազիյան: Գրառել է 1966 թ. օգոստոսին ԼՂԻՄ Մարտունու շրջանի գյուղերում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) եւ գրական հայերենով.

«Հեքիաթների սկսվածք» (2 միավոր), «Խաղիկներ» (15 միավոր), «Զվարճախոսություն» (6 միավոր), «Երգ (զինվորի)» (1 միավոր), «Զրույցներ», «Ավանդություններ», «Հեքիաթներ», «Սականուններ», «Մանկական խաղերգեր», «Աղոթք», «Օրորոցայիններ», «Անեծք, օրինանք, ասացվածք» (25 միավոր), «Հանելուկ» (1 միավոր), «Աշանի, Նոր շենի, Ղզղալայի հանդամասերի անուններ»: Ըստիանուր տետրին կցված են Մարտունու շրջանի Ղզղալա (Բերդաշեն) գյուղի ռատուցիչ Աշոտ Առուստամյանի՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառած հեքիաթները (3 աշակերտական տետր), որոնցից որոշները տպագրվել են ՀՀ ԳԱԱ հրատարակած «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» մատենաշարի 7-րդ հատորում /Երեւան, 1979/:

FFV: 4424-4611 - Բանահավաք՝ Ալվարդ Ղազիյան.
Նյութը տեղում չէ:

FFV: 7571-8000 - Բանահավաք՝ Միքայել Առաքելյան: Գրառել է Լեռնային Ղարաբաղի գյուղերից 1960-1962թթ.՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով).

«Հեքիաթներ (հրաշապատում եւ իրապատում)», «Առակներ», «Զրույցներ», «Զվարճախոսություններ», «Ավանդություններ», «Պատկերավոր արտահայտություններ (դարձվածներ)»: Ա. Առաքելյանի՝ այս եւ մյուս ֆոնդերում պահվող բանահյուսական ժառանգության մի մասը տպագրվել է ՀՀ ԳԱԱ հևագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի հրատարակած «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» մատենաշարի 6-րդ /Երեւան, 1973/ ու 7-րդ /Երեւան, 1979/ հատորներում եւ Ստեփանակերտի ժողովրդական ստեղծագործության մարզային տան հրատարակած «Նմուշներ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական բանահյուսությունից» /Երեւան, 1978/ժողովածուում:

FFV: 8001-8362 - Բանահավաք՝ Միքայել Առաքելյան: Գրառել է Լեռնային Ղարաբաղի գյուղերից 1960-1962թթ.՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով).

«Հեքիաթներ (հրաշապատում եւ իրապատում)», «Ավանդություններ», «Զրույցներ», «Զվարճախոսություն», «Առակներ»:

FFV: 8363-8678 - Բանահավաք՝ Միքայել Առաքելյան: Գրառել է Լեռնային Ղարաբաղի գյուղերից, 1960-1962թթ.՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով).

«Հեքիաթներ (հրաշապատում եւ իրապատում)»

FFV: 8679-9065 - Բանահավաք՝ Միքայել Առաքելյան: Գրառել է Լեռնային Ղարաբաղի գյուղերից, 1963-1964թթ.՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով).

«Հեքիաթներ», «Առած-ասացվածքներ»:

FFV: 9066-9387 - Բանահավաք՝ Միքայել Առաքելյան: Գրառել է Լեռնային Ղարաբաղի գյուղերից, 1963-4964, 1968 թթ.՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով).

«Առած-ասացվածքներ, դահձվածներ» (4165 միավոր), «Ընդարձակ ներածություն», «Հեքիաթներ», «Անեծք, օրինանք, բարեմաղթություն» (183 միավոր):

FFVI: 5230-5523 - Բանահավաք՝ Սարգիս Խորայելյան: Գրառել է Լեռնային Ղարաբաղի գյուղերում՝ հիմնականում գրական հայերենով, որու նյութեր՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով): Երկու ընդհանուր տետր.

«Հեքիաթի սկսվածքներ» (4 միավոր), «Հեքիաթներ», «Թեւավոր խոսքեր, դահձվածներ, սպառնալիքներ եւ այլն»:

FFVI: 5524-6023 - Բանահավաք՝ Սարգիս Խորայելյան (Հավաքածուն կազմված է մի քանի ընդհանուր եւ 12 թերթանոց տեստրերից).

«Առակներ» (26 միավոր), «Անեկդոտներ» (67 միավոր), «Մանկական հաշվերգեր, չափածո երգիծական խաղերգեր», «Զրոյցներ», «Աֆորիզմներ, գյուղերի մականուններ», «Խաղիկներ», «Աշուղական երգեր», «Օրորոցային եւ այլ բնույթի երգեր», «Առաճներ» (358 միավոր), «Բարեմաղթություններ» (77 միավոր), «Երդումներ» (20 միավոր), «Անեծքներ» (104 միավոր), «Հայինյանքներ» (22 միավոր), «Հանելովներ» (60 միավոր), «Բանասացների եւ գրառված նյութերի ցանկեր», «Գրառված նյութերի բառարան»:

FFVI: 6024-6075 - «Բանահավաք Ս. Խորայելյանի կենսագրությունը», «Ուսումնասիրություն Ղարաբաղի բանահյուսության», «Ղարաբաղի բարբառի առանձնահատկությունները»:

FFVI: 6123-6322 - Բանահավաք՝ Սվետլանա Վարդանյան: Գրառել է 1970թ. հունիս-հուլիս ամիսներին, ԼՂԻՄ Շուշիի շրջանում եւ Աղդ. ՍՍՀ Շահումյանի շրջանում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով): Մեկ ընդհանուր տետր.

«Մականուններ», «Հանդամասերի անուններ», «Սովորություններ», «Զվարճախոսություններ», «Հեքիաթներ», «Սգերգ եւ տարբեր բնույթի երգեր», «Ծածկալեզու», «Ժողովրդական բժշկություն»:

FFVI: 8204-8375 - Բանահավաք՝ Ալվարդ Ղազիյան: Գրառել է 1970թ. ԼՂԻՄ Ղզղալա, Աշան, Կղարծի, Յացի, Նոր շեն գյուղերում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով): Մեկ ընդհանուր տետր.

«Հեքիաթ», «Տարբեր բնույթի գրույցներ», «Անեկդոտներ», «Սովորություններ»:

FFVIII: 3421-3624 - Բանահավաք՝ Ալվարդ Ղազիյան: Գրառել է 1971թ. ԼՂԻՄ Մարտունու շրջանի գյուղերում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով).

«Հեքիաթներ (հրաշապատում)», «Զրուցներ», «Զվարճախոսություն», «Հանելուկներ», «Երգեր»:

FFIX: 0001-7516 - Բանահավաք՝ Մարգարիտ Գրիգորյան-Սպանդարյան: Նյութերը գրառել է 1948-1958 թթ., Լեռնային Ղարաբաղում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով): Տասը գիրք.

I գիրք՝ FFI: 0001-0928՝ «Հեքիաթներ (հրաշապատում, իրապատում, կենդանական» (49 միավոր), II գիրք՝ FFI: 0929-1628՝ «Հեքիաթներ» (68 միավոր), III գիրք՝ FFI: 1629-2618՝ «Հեքիաթներ» (86 միավոր), IV գիրք՝ FFI: 2619-3534՝ «Հեքիաթներ, զրուցներ, զվարճախոսություններ», V գիրք՝ FFI: 3535-4520՝ «Հեքիաթներ, զրուցներ, ավանդություններ անեկդոտներ» (87 միավոր), VI գիրք՝ FFI: 4521-5244՝ «Հեքիաթներ, ավանդություններ, խաղիկներ, հանելուկներ, առած-ասացվածքներ», VII գիրք՝ FFI: 5245-5741՝ «Խաղիկներ», VIII գիրք՝ FFI: 5742-6413՝ «Հեքիաթներ» (50 միավոր), IX գիրք՝ FFI: 6414-7088՝ «Առած-ասացվածքներ, դարձվածներ, անեծք-օրինանքներ, հանելուկներ», X գիրք՝ FFI: 7089-7516՝ «Ղարաբաղի բարբառը եւ Շուշվա Ենթաբարբառը (ուսումնասիրություն)»:

FFIX: 8509-9324 - Բանահավաք՝ Միքայել Առաքելյան: Գրառել է 1969-1971թթ., ԼՂԻՄ Ստեփանակերտի, Մարտակերտի եւ Մարտունու շրջանների գյուղերում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով): Յինգ ընդհանուր տետր:

«Զրուցներ եւ զվարճախոսություններ», «Անեծքներ» (324 միավոր), «Օրինանքներ» (35 միավոր), «Շուտասելուկներ» (12 միավոր), «Մականուններ» (67 միավոր), «Դարձվածներ» (228 միավոր), «Սպառնալիքներ» (72 միավոր), «Ավանդություններ» (Երկու ընդհանուր տետր), «Առած-ասացվածքներ» (62 միավոր), «Երդումներ» (31 միավոր), «Փոխաբերական արտահայտություններ» (326 միավոր):

FFX: 2709-2740 - Բանահավաք՝ Միքայել Առաքելյան: Գրառել է 1969թ. ԼՂԻՄ գյուղերում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով).

«Հեքիաթներ», «Անեկդոտներ»:

FFX: 5157-6960 - Բանահավաք՝ Բարիխուդար Ղազիյան: Գրառել է ԼՂԻՄ գյուղերում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով): Երեք ընդհանուր տետր.

«Հեքիաթներ», «Ավանդություններ», «Զրուցներ»:

FFX: 6961-7156 - Բանահավաք՝ Բարիխուղար Ղազիյան: Գրառել է 1971-1972 թթ. ԼՂԻՄ-ում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով): Երկու փոքր ընդհանուր տետր.

«Հեքիաթներ»

FFXI: 0357-0540 - Բանահավաք՝ Միջայել Առաքելյան: Գրառել է 1972թ. ԼՂԻՄ-ում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով):

«Ավանդություններ»:

FFXI: 0541-0736 - Բանահավաք՝ Ալվարդ Ղազիյան: Գրառել է 1972թ. ԼՂԻՄ-ում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով): Մեկ ընդհանուր տետր.

«Հեքիաթներ», «Ավանդություններ», «Երգեր», «Անեծքներ»:

FFXI: 0737-1220 - Բանահավաք՝ Սարգս Խորայելյան: Հիշողությամբ գրի է առել 1973թ. Երեւանում՝ գրական հայերենով:

«Հայատառ թուրքերեն առած-ասացվածքներ (թարգմանված)», «Թուրքերեն բառերի համառոտ բառարան»:

FFXI: 2565-3176 - Բանահավաք՝ Սարգս Խորայելյան: Գրառել է 1971-1973 թթ., ԼՂԻՄ գյուղերում եւ Կիրովաբադում՝ գրական հայերենով եւ տեղական բարբառներով (տառադարձության խախտումներով): Նյութերը ձայնագրված եւ վերծանված են: Երեք մեծ ընդհանուր տետր.

«Հեքիաթներ» (27 միավոր):

FFXI: 5347-5554 - Բանահավաք՝ Ալվարդ Ղազիյան: Գրառել է 1973թ. Լեռնային Ղարաբաղում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով): Մեկ մեծ ընդհանուր տետր.

«Հեքիաթներ», «Զրույցներ», «Անեծք-օրինանքներ», «Երգեր», «Մականուններ»:

FFXII: 2669-3082 - Բանահավաք՝ Բարիխուղար Ղազիյան: Գրառել է 1972-1975 թթ., Լեռնային Ղարաբաղում (տառադարձության խախտումներով): Երկու մեծ ընդհանուր տետր.

«Հեքիաթներ» (12 միավոր):

FFXII: 3083-3478 - Բանահավաք՝ Բարիխուղար Ղազիյան: Գրառել է 1974թ. Ղարաբաղում (տառադարձության խախտումներով): Նյութերը ձայնագրվել են: Երկու մեծ ընդհանուր տետր.

«Հեքիաթներ», «Զրույցներ», «Զվարճախոսություններ»:

FFXIII: 3673-4132 - Բանահավաք՝ Միքայել Օհանջանյան: Գրառել է 1974թ. Լեռնային Ղարաբաղում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով).

«Արած-ասացվածքներ» (3363 միավոր), «Խորհուրդներ եւ խրատներ» (176 միավոր), «Անեծք-օրինանքներ» (424 միավոր), «Բառարան»:

FFXIII: 7103-7700 - Բանահավաք՝ Միքայել Օհանջանյան.

Նյութը տեղում չէ:

FFXIII: 7701-8014 - Բանահավաք՝ Միքայել Օհանջանյան (Սոպեր Ղարաբաղցի): Գրառել է 1974թ. Լեռնային Ղարաբաղում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով).

«Զրույցներ», «Զվարճախոսություններ», «Բառարան»:

Չմշակված ֆոնդից այստեղ է գտնվում նաեւ Ս. Օհանջանյանի՝ 1970-ական թվականներին Լեռնային Ղարաբաղում՝ Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառած բահյուսական նյութերի երկու հաստափոր գիրք, որտեղ ընդգրկված են հեքիաթներ, զրույցներ, զվարճախոսություններ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Երկու խոսք	3
2. Ներածություն	4
3. Մատենագիտություն	51
4. Զեռագիր աղբյուրներ	109

ԱՐՄԵՆ ՅՈՒՐԻԿԻ ՍԱՐԳԱՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՐՑԱԽԻ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱՌԱՎԱՆ ԵՎ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ

Խմբագիր՝ Լուսինե ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Տեխնիկական խմբագիր՝ Լիլյա ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Ստորագրված է տպագրության 27.02.2019:

Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպագրություն՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70x100 1/16:

Ծավալը՝ 7.5 տպագրական մամուլ:

Տպաքանակը՝ 200:

Տպագրված է «Էդիթ Պրինտ» ՍՊԸ տպարանում:

ԷԴԻԹ ՊՐԻՆՏ
Երևան, Թումանյան 12
հեռ.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

EDIT PRINT
12 Toumanyan str., Yerevan
Tel.: (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am